

83.31.23.7.ад

214

Т. Сыдықов

Ғасырлардың
көзүсін
бұлағы

ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕР
БАС РЕДАКЦИЯСЫ

51000

Сыдықов Тұрлыбек
С 93 Ғасырлардың кәусар бұлағы.— Алматы: «Қазақстан». 1980.— 213 бет.

Халқымыздың ерлік дастандары туралы оң толғаған «Жыр қайнары», «Терек тамырлар», «Толғандырар тағдырлар» атты кітаптарымен қалың оқырмалы қауымына танымал болған автордың солардың заңды жалғасы іспетті бұл еңбегінде қазақтың эпикалық дәстүрі туралы ғылымның даму тарихына, сол дәстүрді дамытуға қазақ совет ақындарының қосқан үлесіне тың тұжырымдар жасалады. Ақындардың жазғандары, шығарғандары Октябрь революциясына дейінгі ақындардың қолжазба, жарық көрген баспа нұсқаларымен қатар алынып, салыстырмалы талданады.

С $\frac{70202-041}{401(07)-80}$ 173—80. 4604000000 8 Каз2

© «Қазақстан» баспасы, 1980.

Пересловская
централизованная
библиотечная система

Алғы сөз

Ұрпақтан ұрпаққа ауысып, ұзақ ғасырлар бойына жасалып келе жатқан еңбекші халықтың творчествосына адамзаттың данышпандары К. Маркс пен Ф. Энгельс өте жоғары баға бергендігі белгілі. Ұлы көсеміміз В. И. Ленин де біздің социалистік мәдениетті өркендете беру жолында ауыз әдебиетінің алатын орыны айрықша деп, ал оны жасаушыларға қамқорлық көрсетіп басшылыққа алу керек екендігіне өте-мөте көңіл бөлген.

Совет үкіметі мен Ленин партиясының басшылығы арқасында СССР-де халықтың көркем творчествосы қаулап өсіп, совет адамының коммунистік сана-сезімін арттыра беру ісіне өзінің келелі үлесін қосып отыр. Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары КПСС Орталық Комитеті мен Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің идеологиялық мәселелер жөніндегі қабылдаған қаулы-қарарлары көркем әдебиетті зерттеушілерге де негізгі документ болып саналады.

Совет Одағы Коммунистік партиясының тарихи XXIV — XXV съездері, пленумдары, СССР жазушылары VI съезінің КПСС Орталық Комитетіне жолдаған хатында совет әдебиеті мен жалпы әдебиет зерттеушілерінің алдына жауапты, әрі абыройлы міндеттер қойылды. Тарихи маңызы зор бұл документтерде совет халқының мәдени дәрежесін көтере түсудің нақты шаралары белгіленді. Осы салада істелген істер қорытылды.

«Совет жазушылары, суретшілері, композиторлары, театр, кино, телевизия қызметкерлері,— деп атап көрсетті КПСС Орталық Комитетінің Бас секретары, СССР Жоғарғы Советі Президиумының Председатели Л. И. Брежнев жолдас,— таланты мен профессионалдық шеберлігі халыққа, коммунизм ісіне қызмет ете-

тін адамдардың барлығы зор алғысқа лайық... Нағыз талант иесі сирек кездеседі. Әдебиеттің немесе өнердің талантты шығармасы — бұл ұлттық игілік»¹, дей отырып, XXV съезд жабылудағы қорытынды сөзінде ол алдағы келешек межелерге ойдағыдай жету үшін бәріміздің қауырт та қажырлы еңбек етуіміз керек екенін ерекше айтты.

Қазақстан Компартиясының XIV съезіне жасаған баяндамасында қазақ әдебиеті мен өнерінің даму процесін жоғары бағалай келіп, КПСС Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары Д. А. Қонаев жолдас: «Қазақ халқының көп жанрлы әдебиеті мен өнері бүгінде жалпы одақтық арнада орыс мәдениеті мен дүние жүзілік прогресшіл мәдениеттің тікелей игі ықпалымен және де өзінің ұлттық нақышын жоғалтпастан, сенімді түрде дамып келеді»², деп көрсетті.

Коммунистік партия өзінің бүкіл қызметінде әдебиет пен өнерді партияның идеологиялық жұмысының маңызды тарауының бірі деп қарайды. Совет адамдарына саяси-идеологиялық тәрбие беруде әдебиет пен өнер қайраткерлері қашан болмасын партиямыздың сенімді көмекшісі болып, көп іс тындырғаны айқын нәрсе. Сондықтан да творчество қызметкерлері коммунистік қоғам орнатудағы әдебиет пен өнеріміздің ролін жоғары бағалаған біздің партиямызға шексіз ыстық сезімін білдіріп, алғысын атап айтуда.

Ел өміріндегі осындай елеулі де үлкен уақиғадан соң творчество адамы өз еңбегінің мән-мақсатын, іс-жоспарын қайтадан қарап, бүгінгі талғам, қойылған талап тұрғысынан жаңа белесті, творчестволық жаңа сатыны, өркенді өрені көздейді.

Ал осы тұрғыдан келгенде қазір кәдеге жарап отырған, ғасырлар бойы жасалған халықтың баға жетпес орасан мол поэзиясы ертеден келе жатқан бай мұраларымыздың, алтын қазыналарымыздың қатарынан берік орын тебулі.

Фольклордың үлгілерін жинап сақтау, бастырып жарыққа шығару, оны ғылыми тұрғыдан тексеру, зерттеу мәселелері Қазақстанда шын мәнінде тек Ұлы

¹ Л. И. Брежнев. КПСС Орталық Комитетінің есебі мен партияның ішкі және сыртқы саясат саласындағы кезекті міндеттері. Алматы, 1976, 155—156-беттер.

² Д. А. Қонаев. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Қазақстан Коммунистік партиясының XIV съезіне есепті баяндамасы. Алматы, 1976, 69-бет.

Октябрь социалистік революциясынан кейінгі мезгілде ғана дұрыс қолға алынып, жолға қойылды. Демек, Коммунистік партияның ұлт саясатының арқасында ғана осылай болуы мүмкін нәрсе. Әсіресе Ұлы Отан соғысынан бергі дәуірде бұл тарапта сан салалы жұмыстар істелді. Осы кезеңде Одақ көлемінде, Қазақстан шеңберінде болып өткен айтыстар (дискуссиялар) мен мәжіліс-мәслихаттар, газет-журналдарда жарияланған мақалалар, жекелеген авторлардың ғылыми-зерттеу еңбектері ауыз әдебиетінің теориялық мәселелерін жаңаша шешуге орасан зор ықпалын тигізді. «Қазақ әдебиетінің тарихы» (бірінші том) деп аталатын коллективтік екі еңбекті¹ осы санатта аса құрметті орынға қойып, жоғары бағалауға әбден болады. Бұрын жүрдім-бардым, ат үсті, ұшқалақ айтылған жағдаяттар мен пікірлер қайта қаралып, нигилистік көзқарастарға, топшылауларға қатты тойтарыс берілді.

Мұны біз сонымен бірге Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1957 жылғы «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оларды жақсарту шаралары» туралы қаулысының² жүзеге асырылуының нәтижесі деп те қарағанымыз жөн.

Сонымен, совет фольклористикасының қазіргі міндетінің бірі осы кездегі ауыз әдебиетінің материалдарын байыпты түрде жинап беру, мұқият бастыра беру, халықтың поэтикалық творчествосындағы процестерді кең де, терең зерттей түсу болып табылады.

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960. «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964.

² «Социалистік Қазақстан», 1957, 21 июль.

Эпос және совет фольклористикасы

Эпикалық жырлар ескі замандардан бері келе жатқан талай дәуірдің, талай әлеуметтік топтар мен таптардың ақыл-ойының жемісі.

Совет елі — эпикалық жырларға бай ел. Оның толып жатқан тамаша үлгілері бар. Орыс халқының батырлық жырлары мен карель-финнің «Калеваласы», Кавказ бен Закавказье халықтарының батырлық-эпикалық циклдары — «Нарты», «Амираны», «Давид Сасунский», Орта Азия мен Қазақстанның — «Манас», «Қорқыт Ата», «Алпамыс», «Қобыланды», «Қырық қыз», «Көрұғлысы», түрік-монғол халықтарының эпикалық шығармалары, буряттің «Гэсэрі», якуттің «Олонхосы», Алтайдың «Алтай Бучайы», хакастың «Алтын Арығы», қиыр терістік пен қиыр шығыстың эпикалық дастандары... Міне бұл тізімді жалғастырып, соза беруге болады. Оларды дәл осы жерде атап отырғанымыз — бұлардың бәрі де өдеби, мәдени мұра екендігін, СССР халықтарының ұлттық мақтанышы болып саналатындығын тағы да дәлелдеп өту. Фольклор зерттеушісі М. Е. Богданова: «Егер де Батыс Европа халықтарының көпшілігінде батырлық жыры жазба түрде сақталған, әрі әр кезде түрлі өзгеріске ұшыраған болса, Совет Одағы халықтарының эпикалық шығармаларының көпшілігі бізге жаттанды, ауызекі түрде жетті»¹ — деп орынды айтқан еді.

Осындай орасан мол дүниені игеруге, яғни эпосты жинауға, бастырып шығаруға, зерттеуге еліміздің түкпір-түкпіріндегі атақты фольклорист-ғалымдарымыз, зерделі зерттеушілеріміз аянбай атсалысып кел-

¹ М. Богданова. Об эпосе народов Советского Союза (XXV Международный Конгресс востоковедов). Доклад делегации СССР, М., 1960, стр. 1.

ді, біразы қазір де шұғылданып жүр¹. Эпикалық жырларға тікелей қатысы бар осы белгілі ғалымдардың пікірлерін, көзқарастарын, дәстүрмен байланыстысын әр мәселенің тұс-тұсында келтіреміз, дүркін-дүркін сөз етіп отырамыз.

Қазақтың эпикалық жырларын жинап, бастырып шығару, зерттеу белгілі бір кезеңнің ғана жұмысы емес. Эпикалық жырлар біздің дәуірімізге толып жатқан өзінің нұсқаларымен келіп жетті. Кейбір жырлардың ұлттық нұсқалары өз алдына арнайы алып жеке әңгіме етерлік күйде.

Сол эпикалық дәстүрді қарастыру мәселелері Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін де қолға алынған болатын. Қазақтың эпосы жайында алғаш пікір айтып, көңіл аударған адамдар — В. В. Радлов, И. Н. Березин, Г. Н. Потанин, Ш. Ш. Уәлиханов, Н. И. Ильминский, Ә. А. Диваев. Олардың әрқайсысы әр кезеңде болса да, қазақ ауыз әдебиетінің, оның ішінде батырлар жырының байлығына қызығады, көркемдігі мен мазмұндық жағына шолу жасайды. Олар эпикалық шығармаларды ел арасынан ерінбей жинап, толып жатқан анықтау жұмыстарын да қолдарынан өткізген. Эпостық жырларды баспаға даярлау үстінде олар жырдың текстін көбіне мұқият тексереді, емлелік жақтарын барынша екшейді. Белгілі бір жыр нұсқасын орысшаға аударған кезде түсінік-

¹ Осетин эпосы — «Нартының» материалдарын зерттеумен В. Абаев шұғылданды. Армян эпосы — «Давид Сасунский» жайындағы *акад.* И. Орбели мен М. Абегианның еңбектері өз алдына әңгіме етерлік дүние. Грузия эпосын зерттеумен — Е. Вирсаладзе, К. Сихарулидзе, М. Чиковани тәрізді бір топ мамандар айналысады. Орта Азия мен Қазақстанның эпосы жайындағы бай мұраны зерттеумен Р. Амонов, З. Ахметов, М. Афзалов, М. Әуезов, М. Ғабдуллин, Ы. Дүйсенбаев, Қ. Жұмалиев, Х. Зарифов, Б. Карыев, Б. Кеңжебаев, Х. Короглы, М. Қаратаев, Ә. Марғұлан, Қ. Мақсетов, С. Мұқанов, И. Сағитов, Н. Смирнова т. б. шұғылданды. Татар халқының эпикалық творчествосымен Х. Ярмахамедов, башқұрт эпосымен А. Киреев сияқты жазушы, ғалымдар айналысады. Сибирь, Алтай фольклорын зерттеген және зерттеуші — С. Каташ, С. Суразаков, Н. Шаракшинова, А. Уланов, Г. Эргис тәрізді эпостық мамандары тағы да бар. Халық эпосының өзекті, теориялық проблемаларын зерттеумен шұғылданушы, Москва мен Ленинградта тұрып қызмет ететін П. Берков, И. Брагинский, В. Гацак, В. Гусев, Н. Кравцов, З. Куприянова, Л. Климович, Е. Мелетинский, А. Петросян, Л. Потапов, В. Путилов, И. Пухов, В. Сидельниковті атап оту; марқұмдар — М. Богданова, А. Боровков, В. Жирмунский, А. Орлов, В. Чичеровты айтып өту абыройлы борышымыз деп санаймыз.

тер, ескертпелер айтып отыруды да ешбір естен шығармаған. Қазақтың батырлық жырлары жайында келешек буынға олар бірқатар топшылаулар қалдырып кетті. Уәлиханов, Радлов, Потанин және Диваев пікірлеріне қарағанда қазақ эпосы ертеде Қазақстан жерінде болған тайпалардың өзара таласы кезеңіне байланысты шыққан¹. «Көптеген батырлық жырлары Алтын Орданы Тоқтамыс билегеннен кейін болған аласапыран бүліншілік кезеңімен байланысты туған»² дейді Шоқан Уәлиханов.

Жоғарыда біз атап өткен ғалымдардың қазақтың эпикалық жырларын жинап, жариялау тарапындағы кейбір еңбектеріне қысқа да болса көңіл аударып, тоқталып өткенді орынды деп санаймыз.

Н. И. Ильминский 1859 жылы қазақтың суырып салма атақты ақыны Марабайдан «Ер Тарғын» жырын жазып алады да, оны 1862 жылы өз алдына жеке кітапша етіп Қазан қаласында бастырып шығарады. Бұл қазақ халқындағы батырлар жырының баспа жүзінде шыққан ең бірінші үлгісі еді деуге болады. Мұның өзі қазақ халқын қатты қуантқан факті екендігін Ы. Алтынсарин Н. Ильминскийге жазған бір хатында: «Менсіз бастырып шығарған «Ер Тарғын» жырын оқыдым. Бұған өте қатты қуанам... Қазақ тілінде еш уақытта кітап басылған емес. Сондықтан қазақтар өзінің ана тілінде кітап шыққанына өте қатты қуануда»³ — деп көрсетеді.

Қазақтың батырлар жырын жинап, баспа жүзіне шығару жөнінде Н. Ильминскийдің игілікті бастамасы кейіннен қанатын кеңінен жайды. Бұл іске белсене кірісіп атсалысқан орыс ғалымдары қазақ арасынан көптеген жырлар жазып алып, оларды өткен ғасырдың ішінде Орынборда, Омбы мен Қазанда, тіпті Орталықта шығатын газет-журналдарда жариялап отырады. Сонымен қатар кейбіреулерін жеке жинақтарға енгізеді. Мәселен, В. Радловтың ұзақ уақыт бойына жинаушы ретінде жүргізген жұмысының нәтижесі көп томды еңбек болып шығады. Ол соның үшінші томын⁴ қазақ ауыз әдебиетіне арнайды. Бұл

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы», бірінші том, бірінші кітап, 1960, 289-бет.

² Ч. Ч. Уәлиханов. Сочинения, СПб, 1904, стр. 223.

³ Н. Ильминский. Воспоминание об И. Алтынсарине. Казань. 1891, стр. 213—214.

⁴ В. Радлов. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. СПб, 1870.

томның ішінде қазақ эпосынан «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Ер Көкше», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» т. б. бар еді.

Сондай-ақ өткен ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезінде ел арасынан қазақтың эпостық жырларын жинап алуда, баспа жүзінде шығаруда Г. Н. Потаниннің қызметі айрықша болғанын атап айтуға тиістіміз. Ол өзін қазақ халқының ең жақын досы екендігін осы елдің мәдени мұраларын мұқият жинап бастыруымен де танытқан ғалым. «Дала уалаяты» газетінде¹ оның «Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинау керек» деген мақаласы шықты. Мұнда ол қазақ халқының бай ауыз әдебиеті барлығын айта келіп, оны жинау, баспа жүзіне шығару қажеттігі жайында қамқоршы, достық пікірін ұсынады. Әрине, ол жұртшылықты осы бай фольклорды жинауға шақырып қоймайды, оған өзі де белсене атсалысады. Соның нәтижесінде қазақ фольклорынан құралған жинақ шығарады да, оған эпостық шығармалардың кейбір үлгілерінен енгізеді².

Қазақтың халық творчествосының басқа үлгілерінен Потанинді әсіресе аңыз, ертегілер көбірек елітеді. Ол осы салаға айрықша мән беріп қарайды. Проф. Н. Смирнованың орынды атап көрсетіп, жазғанындай³ Потаниннің барлық мақалаларының жиынтығы болып есептелетін «Орта ғасырлық Европа эпосындағы шығыстық мотивтер» (М., 1899) деген монографияда да аңыз, ертегілерге көп көңіл бөлінген. Бұл жайында жоғарыда аталған автордың ғылыми зерттеуінде байыпты талдау берілген. Қазақ халық поэзиясын жинау мен зерттеуде Потаниннің үлесін бағалағанда, ең алдымен оның ертегі, эпосты зерттеуге қаншалықты мол еңбек сіңіргені көзге түседі.

Потаниннің өзінен кейінгі ұрпаққа қалдырып кеткен ғылыми мұрасы көлемі жағынан алғанда көп. «Г. Н. Потаниннің ғылыми жинақтары әлі күнге дейін маңызын жоғалтқан жоқ. Ғылыми жинақ шығарудағы Г. Потаниннің жаңалығы — жанрларды жеке-жеке бастыруы. Мәселен, ертегілерді қамтыған арнайы жинақ шығарып, оны ғылыми түсініктемелермен толықтырған. Жалпы алғанда, Г. Потанин тұңғыш

¹ «Дала уалаяты» газеті, 1894, № 29—31.

² Г. Н. Потанин. Казах-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. «Живая старина», 1916, вып. II—III.

³ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап, Алматы, 1960, 37—43-беттер.

рет қазақ фольклоры туралы үлкен көлемді еңбек жазып, бүкіл дүние жүзі фольклористикасына қазақ ауыз әдебиетін танытты»¹.

Қазақ фольклорына арналған Потанин материалдары алғаш рет жүйелі түрде біздің дәуірімізде кітап болып шығып, фольклористика ғылымына қосылған елеулі үлес ретінде ол еңбекті оқушылар жылы қабылдады².

Революцияға дейінгі қазақ халқының ауыз әдебиетін, оның ішінде батырлар жырын жинау, баспа жүзіне шығару жөнінде орыс ғалымдары бастаған игілікті іс жақсы дәстүрге айналып, дами түсті. Бұл іске орысша оқып білім алған, қазақ халқының ортасына шыққан ағартушылары — Ш. Уәлиханов пен Ы. Алтынсарин атсалысқан.

Қазақ халқының ертеден келе жатқан жалпы мәдени мұрасымен, оның ауыз әдебиетімен, эпикалық жырларымен дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы қауымды таныстыру, қазақтардың «жабайы» (қазақтың ауыз әдебиетін жинап бастыру ісіне өзінің айрықша мән беруін Шоқан былай деп түсіндіреді: «Осы күнге дейін Еуропада көшпелі елдерді аса қатал, жөн білмес тағы деп жалған түрде түсінушілік үстем болып келеді. Көшпелі монғол немесе қазақтар жайындағы мұндай ұғымдар оларды мал тәрізді тұрпайы тағылар деген пікірмен тығыз байланысты. Шынына келгенде, осы надан, тұрпайы деп қараған халықтардың көбінің жазбаша немесе ауызша шығарған әдебиеті, аңыз-әңгімелері бар... Өлеңге, әсіресе өлеңді суырып салма түрінде шығарып айтуға бейімділік барлық көшпелі елдердің соның ішінде қазақтардың өзіне тән ерекшеліктері деуге болады»³ халық емес екендігін, оның ауызша шығарған тамаша жырлары бар жұрт саналатындығын дәлелдеп көрсетуді мақсат еткен Ш. Уәлиханов ел арасынан көптеген фольклорлық материал жинаған⁴. Бұлардың ішінде эпикалық жырлардың да үлгілері бар еді. Шоқан ел ішінде кеңінен белгілі Орынбай, Жанақ

¹ Н. Смирнова. Фольклористика Казахстана. «История казахской литературы», том I, Алма-Ата, 1968, стр. 23; «Қазақ фольклористикасы», Алматы, 1972, 267-бет.

² «Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина». Алма-Ата, 1972. Редколлегия: М. Г. Габдуллин, М. С. Сильченко. Н. С. Смирнова (ответственный редактор). Составление и комментарии С. А. Қасқабасова, Н. С. Смирновой, Е. Д. Турсынова.

³ Ч. Ч. Валиханов. Сочинения, СПб, 1904, стр. 192.

⁴ Ч. Ч. Валиханов. Сочинения, СПб, 1904, стр. 190.

т. б. тәрізді дүлдүл ақын, сөз саңлақтарымен жүздесіп, танысады. Ұзақ уақыт бойына олардың айтқан жырларын тыңдап, жазып алып отыруды Шоқан өзімнің абыройлы борышым деп санаған.

Жалғыз осы аты аталған ақын-жыршылардан ғана емес Шоқан қазақтың халық поэзиясының үлгілерін ел ішінен өте-мөте көп жинап, көпшіліктің назарын өзіне аударған. «...Көптен бері қазақтың ертегілерін, мифтерін, эпикалық жырларын, аңыз-әңгімелерін жинау ісімен шұғылданып жүремін»¹— деп ол өзі жайында сол кездің өзінде-ақ ашықтан-ашық жазған болатын.

Бұрыннан айтылып, жазылып жүргендей, Шоқанды қазақ халқының фольклорын жинаушысы ғана емес, жазып, жинап алған материалы жайында пікір айтқан зерттеуші ретінде де білеміз. Рас, ол ауыз әдебиетінің шығу, даму тарихы немесе көркемдік ерекшеліктері жайында арнаулы еңбектер жазған емес. Жалпы қазақ халқының тарихы, этнографиясы, қоғамдық өмірі, әлеуметтік тұрмысы туралы жазған еңбектерінде ауыз әдебиетін сөз етеді, өз кезі үшін үздік, ал бүгінгі күнде сол мағыналы мәнін жоғалтпаған ғылыми пікірлер айтады. Солардың өзінде ол қазақтың ауыз әдебиетін жоғары бағалайды. Қазақтың аңыз-әңгімелері, ертегілері мен жырлары, мифтері халықтың өткендегі тарихын білу үшін маңызы зор материалдар деп қарайды. Мәселен, көшпелі халықтардың, соның ішінде қазақтардың шығу тарихын зерттеушілер үшін ауыз әдебиеті бірсыпыра дерек болатындығын айта келіп, Шоқан былай дейді: «Егер жұрттың айтуынан Герадот жинаған Гомердің өлеңдері мен аңыздарының аз да болса тарихи мәні бар десек, егер де өзгеріліп мысал болып кеткен аңыздардың негізінде оқиғалы шындық жатады десек, қазақтардың қазіргі тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, ата-бабаларының тұрмысын елестететін тамаша, жүйелі түрде айтылатын аңыздарының да тарихи деректерге сәйкес келетіндігіне, тарихи маңызы барлығына шүбәланбауымыз керек. Халықтың ақыл ойынан жәнс қоғамдағы қалың бұқараның сана-сезімі, өмірі мен алға басуы негізінде туған бұл шығармалар ауызша айтылу түрінде бірден бірге, содан бүкіл халыққа

¹ Ч. Ч. Валиханов. Сочинения. СПб, 1904, стр. 31—32, 224—225.

жайылады, сондықтан да олардың тарихи, әдебиеттік және психологиялық мәні жоқ емес»¹.

Шоқан бұл пікірін «Очерки Джунгарии», «Следы шаманства у киргизов», «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды» секілді тағы басқа еңбектерінде де айтады. Қазақтың ауыз әдебиеті халықтың өткендегі өмірін елестететін тарихи мәні ерекше материалдар екендігін көрсетеді².

Сөйтіп, Шоқан жырды халық туғызған поэзиялық үлгілердің ішіндегі ең бір көне, байырғы түрі, деп айтады. Мазмұны жағынан алып қарағанда, жыр әдетте көне дәуірде өткен батырлардың өмірін, күресін суреттейді, дейді. Мұнан біз, әрине жыр дегенде оның батырлық жырды айтып отырғанын және оны белгілі тарихи оқиғалармен байланысты туған деп есептейтінін айқын байқаймыз. Өлең мен жырды салыстыруын да қызғылықты, құнды пікірлер деп қараймыз.

Шоқан эпикалық жырларды халықтың тарихымен байланыстыра отырып, Орта Азия халықтарының эпосы жайында былай деп жазады: «Солтүстік және Орта Азия көшпелі халықтарының ертедегі мол аңыз-сүюшілігі ерекше бір жетістіктері болып табылады. Бұл аңыздар қастерлі түрде немесе қариялардың рулық естілігі түрінде сақталады»³.

III. Уәлиханов қазақ халқының ғана фольклоры мен эпикалық жырларын жинап қоймаған, сонымен қатар, ол бізге көрші отырған, өрісі мен тынысы бір туысқан қырғыз елінің дүние жүзіне әйгілі — «Манас» жырынан үлкен бір үзіндіні жазып алып, кейінгі ұрпаққа қалдырған. Әдеби қауым мұны «Манастың» ең бірінші рет хатқа түсу түрі деп есептейді.

Қазақтың эпикалық жырларын жинау, оны баспа бетіне шығару жөнінде Ы. Алтынсарин де өз кезі үшін аса зор қызмет атқарған. Ол халық фольклоры мен эпосын жинауда өзінің сүйікті досы Н. Ильминскийден үлгі, ақыл-кеңес тыңдай отырып, көптеген материалдарды хат бетіне түсіреді⁴. Марабай ақыннан

¹ Ч. Ч. Валиханов. Сочинения. СПб, 1904, стр. 70—71.

² Бұл жайында М. Ғабдуллин мен Т. Сыдықовтың «Қазақ халқының батырлық жыры» атты кітабында да айтылған болатын. Осы еңбектің 14—15 беттерін қараңыз.

³ Ч. Ч. Валиханов. Сочинения, СПб, 1904, стр. 68.

⁴ Н. И. Ильминский. Воспоминания об И. Алтынсарине. Казань, 1891, стр. 213.

«Қобыланды батырды» жазып алады. Осы атақты жырдың ең бір әдемі тарауын («Тайбурылдың шабысын») «Әдебиет хрестоматиясына»¹ енгізеді. Мұны біз «Қобыланды батырдың» алғаш баспа бетін көрген үлгісі ретінде қарап, бағалап жүрміз.

Қазақтың эпикалық жырларын жинап, оны баспа жүзіне шығаруда аса көп қызмет атқарған адам — Ә Диваев болды. Орысша оқып білім алған, шығыс елдерін зерттеуші орыс ғалымдарының фольклор жинау тәжірибесінен үйренген, үлгі тұтқан Диваев өткен ғасырдың соңынан бастап, осы ғасырдың отызыншы жылдарына дейін ел арасынан қисапсыз көп әдеби үлгілер жинады. Оның жинаған орасан мол материалдары революцияға дейін газет-журналдарда, жеке жинақтарда дүркін-дүркін жарияланып тұрды. Ал революциядан кейінгі жерде де оның көптеген жинақтары шықты. Солардың ішінде өз алдына жеке кітапша болып «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қобыланды», «Ер Сайын», «Едіге», «Қамбар», «Шора» т. б. баспа жүзін көрді.

Қазақтың эпикалық жырлары жайында, әсіресе түркі тілдес халықтардың бір қатарында бар «Алпамыс» жыры жөнінде пікір айтып, оны баспа бетінде қайта-қайта жариялап, оған дер кезінде көбірек көңіл аударған осы Ә. Диваев еді. Қазақ халқының арасында «Алпамыс» жырының кең таралғандығы жөнінде Қазан баспасынан (1899) гөрі ертеректе хабардар болған Ә. Диваев алғаш рет Алпамыстың атын 1896 жылы баспа бетіне атайды². Дәл сол жылы Ә. Диваев Сырдария облысы, Амудария бөлімі, Төрткүл болысында тұратын қарқалпақ бақсысы (жыршысы) Жиёмұрат Бекмұхамедовтан қолжазбаны («Бұрынғы өткен заманда Жиделі-Байсын»³ деген жерде өткен Алпа-

¹ И. Алтынсарин. Киргизская хрестоматия. Оренбург, 1879.

² «Записки Восточного отделения Русского Археологического общества», т. XI, вып. 1—IV, стр. 282.

³ Жиделі-Байсын — Байсын-Тау — Самарқаннан Оңтүстікке және Бұқарадан Оңтүстік-батысқа қарай Гиссар жотасының оңтүстік-батыс шеті.

Бұл жота арқылы Бұқарадан Гиссарға және Амударияға үлкен сауда керуен жолы жүреді. Бұл жол — Темір қақпа деп аталатын ені тар 150 метрлік тік құз арқылы өтеді.

Ә. Диваевтың мәліметі бойынша Жиделі-Байсын Куляб және Гиссар бектерінің шегіне орналасқан. Онда Байсын атты үлкен көл бар. Бұл жерде Кіші жүздің қазақтары, Орта жүздің Қоңырат (тарихи мәліметте бұл рудың аты моңғол шабуылымен байла-

мыс батырдың хикаясы») алып, 1897 жылы баспаға даярлайды да, жырды «Материалы для статистики Сыр-Даринской области»¹ деген жинақта (1901, т.Х) бастырып шығарады.

Ә. Диваев, сөйтіп, бұл қолжазбаны өзіне алғанға дейін де осы жырмен кең таныса отырып, ол қазақ халқының эпикалық шығармасы екеніне көзін анық жеткізеді. Сондықтан да Ә. Диваев «Батырлар жырында» берілген «Ардақты оқушыларға» атты алғы сөзінде былай деп жазады: «Алдарыңызға ұсынылып отырған «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысының қазақтары арасында зор орын тұтады. Қолдан жазылған «Алпамыс батырдың» әңгімесін Сырдария облысының Амудария бөлімінің бұрынғы бастығы М. Д. Разгонов біздің қарауымызға жіберген еді, оған рақмет болсын. Оның бер жағында «Алпамыс» батыр хикаясы Сырдария облысы, Төрткүл болыстық қарақалпақ бақсысы (жыршысы) Жиёмұрат Бекмұхамед баласы тарапынан жазылған. Бірақ «Алпамыс батыр» шын қазақ халқының өлең-жыры болса да, бұларға қоңсы отырған қарақалпақ жыршысы тарапынан жазылғандықтан ішінде араб, парсы сөздері көп ұшырар еді. Мұны аударған уақытта қолымыздан келгенше сөздің негізгі мәнісіне жақын келуіне тырыстық.

«Алпамыс» жырын қазақ халқының төл эпикалық шығармасы деген Ә. Диваевтың көзқарасы Жиёмұраттың тексін баспаға дайындағанда жазған ескертпелерінен де айқын көрінеді. Бұл тексті бір ғана қазақ халқыныкі деуі, әрине, жаңылыс еді. Алайда, осылай дей отырып Ә. Диваевтың мынандай дұрыстыққа келтіріп, шындыққа жанастырып айтқан пікірін мойындамасқа да болмайды. Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі суреттелетін эпизод қара-қалпақ халқының арасында да, қазақ арасында да кеңінен таралып кеткендігі, ел аузында жүргендігі әбден белгілі.

Алпамыс жайында жырдың Ә. Диваев орыс тіліне аударған қолжазбасы оқушы жұртшылықтың көңі-

нысты пайда болған. Осы кезеңнен бастап Қоңырат руы Алтын Орданың тарихында маңызды роль атқарған. Қазіргі уақытта Қоңырат руы Орта Азиядағы кейбір түркі тілдес халықтардың құрамында бар), Арғын рулары мекен еткен. Олар мұнда XVIII ғасырдың басында ақтабан шұбырынды кезінде болған.

¹ Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қоры (Ә. Диваев материалдары), инв. № 1162, 24-бет.

лін аударарлықтай. Ә. Диваев ол жырды бір тілден екінші тілге аударған кезде өте дәлме-дәл, сонымен бірге оқушыға текістің түсінікті болуы жағын қарастырған.

Текстегі Ә. Диваев берген түсініктерде жырдағы этнографиялық жайларға көңіл аударумен бірге, «Алтын қабақ» тәрізді ойын-сауық түрлерін, «кебеже» сияқты ыдыс-аяқ атауларына да ерекше мән берген. Халық ұғымында бұрыннан бар «бақыт құсы», «аруақ» сияқты түсініктерге де тоқталып өткен. Сонымен қатар Ә. Диваев «календарь», «хизр», «әзірет-әлі» деген сөздерге түсінік беріп өткен. Бұлар Ә. Диваевқа, өрине, жырдың орысша аудармасы қалың көпшілікке арналып отырғандықтан әмбе оқушыларға жете түсінікті болу үшін қажет болған.

Біздің дәуірімізде «Қазақтың халық поэзиясы» деген атпен Ә. Диваевтың халық аузынан жазып алған және оның ел ішінен тіркектеп жинаған нұсқаларының бір томдық жинағы оқушы жұртшылықтың қолына тиді¹.

Ә. Диваевтың жалпы халық фольклорын, этнографиясын, оның ішінде қазақтың батырлық жырларын жинап, оны бастырып шығаруда сіңірген осындай еңбегін, қыруар істерін дер кезінде орыстың атақты ғалымдары П. Мелиоранский, Н. Бартольд, А. Самойлович, С. Ольденбург аса жоғары бағалаған болатын. Фольклор зерттеушісі Н. С. Смирнова: «Олар Диваевты көзі ашық тюрколог деп біледі және оның жұмысын қашан да дәл бағалайды. Жетік-жиһанкездерді Ә. Диваевтың бай материалдары өзіне тартады. Бұл материалдар сапалы, көптеген жазбалар «халықтың тұрмысымен де, тілімен де жақсы таныс, сол халықпен бірге өмір сүріп, сол халықтың тілінде сөйлеген, көзімен көрген адамнан... жазылып алынғанын айтады».

Диваевтың фольклорлік жұмысының негізгі принциптерінің бірі — нұсқалар жинау еді, осы нұсқаларды жинау арқылы оған фольклордің коллективтік табиғаты белгілі болды. Диваев «Алпамыс батыр» мен «Великан Алпамысты», «Қамбар батыр» мен «Тоқсан үйлі тобырды», «Қамбардың» екінші нұсқасын... жазып алды. «Сіз халық поэзиясының қай жағын алып

¹ «Казахская народная поэзия». Алма-Ата, 1964. Составители: Н. Смирнова, (отв. редактор), М. Гумарова, М. Сильченко, Т. Сыдыков.

қарасаңыз да: эпикалық жырларын немесе сыршылдық өлеңдерін, тіпті көзқарасын алыңыз,— деп жазды Диваев,— сіз оның ерекше тек қана көшпелі халыққа тән мінез-құлықты, ерекшелікті, бет-бейнені көрсететіндігін бірден аңғарасыз».

Қазақ халық поэзиясын зерттеуші ғалымдар мен замандастары В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, И. Н. Березин, А. В. Васильев, П. М. Мелиоранский сияқты Диваев та қазақ поэзиясының ерекшеліктері туралы көп ойланды. Қазақ халық поэзиясының шығармалары басқа да халықтардың фольклоры сияқты «халық көзқарасының сәулесі, оның рухани бейнесі мен ұлттық характері екендігін ол жақсы түсінді»¹ деп жазды. Сонымен бірге Ә. Диваев іргелі ізденістердің бүгінгі таңдағы нысанасы болып көрінуі де құптарлық жай. Айтып отырғанымыз арнайы зерттеулердің туа бастауы, Ф. Оразаеваның еңбек жазып шыққаны да жақсы жадымызда².

Артық-кем айтылған пікірлеріне қарамастан ауыз әдебиетінің, оның ішінде қазақ эпосының құнды мәдени мұраларын жинап, газет-журналдарға бастырып, кейбіреулерін жеке кітап түрінде шығаруда ерекше еңбек еткен жоғарыда біз тоқталған ғалымдардың, жиһанкездердің соны қадам жасаған сондай игі жұмыстарын фольклорист-ғалымдарымыз әр кез дүркін-дүркін, үлкенді-кішілі еңбектерде қошеметтеп, орынды сөз етіп келуі заңды құбылыс.

XIX ғасырда ғана емес, XX ғасырдың бас кезінде эпикалық жырлар қазақ мәдениеті қайраткерлерінің де көңілін аударып бастайды. Бұл жөнінде Сұлтанмахмұт Торайғыровтың айтқан пікірлері бізге белгілі. Торайғыров қазақ халқының эпикалық жырларының басылып шыққан үлгілері, сол тәрізді қолжазба көшірмелері ауыздан-ауызға, ауылдан-ауылға, қолдан-қолға таралып, ел оларды сүйсініп оқитынын, ықыласпен тыңдайтынын айтқан болатын. Ол осы турасындағы көріп, көңілге түйгендерін 1913 жылы жазған өзінің «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан»³ деген мақаласында келтірген.

¹ «Казахская народная поэзия», стр. 22—24 («А. А. Диваев — фольклорист» деген мақаланы қараңыз).

² «Ә. А. Диваев — фольклорист» Кандидаттық диссертация (қолжазба). Ғылыми жетекшілері М. Ғабдуллин, Ә. Төжібаев, Алматы, 1974.

³ *Сұлтанмахмұт Торайғыров. Таңдамалы шығармалары*, Алматы, 1950.

Сол мақалада Торайғыров қазақтың эпикалық жырларындағы ертегіге тән мифтік элементтерге назар аударады. Торайғыров мұнда қазақ халқының ертедегі санасында бекіген қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифтік элементтердің қазақтың кейбір эпикалық жырларынан да («Алпамыс» т. б.) орын алғанын дұрыс байқаған.

С. Торайғыров осы еңбегінде «Алпамыс» жырының тіліне көбіне-көп көңіл аударған. Бұл эпикалық шығарманың тілінің таза екендігін, бөтен сөзбен былықпағанын орынды көрсетеді. Эпосқа тән ертегілік сипат, шығарма тілінің кенжелігін байқатпайтындығын аңғартады. Сонымен бірге Сұлтанмахмұт халықтың поэтикалық шығармаларында Абай ұстанған бағытты, берген бағаны мықтап қолдайтындығын айтады. Абайдың өлең жөніндегі айтқан өрнекті ойларын келтіре отырып, Торайғыров халық тілін шұбарлап, оның тазалығы үшін күреспейтін, оған жаны ашымайтындарға қынжыла қарайды.

Қазақтың батырлық жырларының ел ішінде көп айтылатындығын, оларды алғаш батысқазақстандық ақын, жыраулары аузынан естігендігін көрсеткен В. Карлсонның Орынбор архивы ғылыми комиссиясының арнаулы жолдамасымен көпке танымал ақын Көшелек Елемановтың қазақтың қандай батырлық жырларын орындайтындығын анықтап бергені жайында дәлді деректер де бар. Мәселен, Көшелек ақын «Қобыланды», «Қамбар», «Алпамыс», «Құбығұл», «Қарабек», «Төрехан», «Телағыс», «Көрұғлы» жырларын келісті де керемет етіп жұрт алдында төгілтіп шырқайтын болған¹.

Аталғандарды қоса есепке алғанда Октябрьге дейінгі қазақ халқының эпикалық жырлары жөніндегі істелген жұмыстардың жай-күйі осындай.

Бір кездегі Радлов, Потанин, Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев бастаған игі дәстүр біздің заманымызда қалай жалғасып жатыр, бұл тарапта қандай табыстарымыз бар?

Қазақ халқының поэтикалық творчествосын, оның ішінде эпикалық жырларын жазып алу, жинау шараларымен Октябрьге дейінгі жерде жекелеген адамдар ғана айналысып, атсалысып келсе, ал біздің заманымызда бұл қоғамдық мәні бар мәселеге айналды. Үкіметіміз тарапынан елдің осындай рухани байлығына көп көңіл бөлінуде.

¹ «Оренбургский край», 1906, 13 парель, № 62.

Жыл сайын, әсіресе соңғы он бес — жиырма жылда Қазақстанның әр тарап-облыстарына, түрлі түкпірлеріне арнаулы комплексті экспедициялар жіберіліп отырады.

Экспедицияның жұмыстары мен жергілікті орындарда, істелетін жұмыстар белгілі жоба (авторы — Н. С. Смирнова) бойынша жүргізіліп келеді. Бұл жобадан ақындар мен жыршылардың өмірбаянын жазып алу, олардың өз шығармаларын орындау үстінде әрқайсысына тән ерекшелік қасиетін ашу жағы қарастырылады. Сонымен бірге жер-жерде ұйымдастырылған көркемөнер үйірмесінің жұмысын зерттеуге, ауыз әдебиеті шығармасының тууына белгілі бір шығарманы әр адам өзінше айтып кете алатындығын білуге көңіл бөлініп, назар аударылады. Осы жобадан көрсетілген нұсқау бойынша жинаушы кісіге халық поэзиясының шығармасын бір адамнан екінші адам қалай жаттап алғандығын білу де онша қиындық келтірмейді. Осындай жобамен қатар ақындар мен жыршылар үшін анкеталар (авторлары — М. Ғұмарова, О. Нұрмағамбетова, Н. Смирнова) жасалды. Ақындар мен жыршылар өздерінің өмірбаяны мен творчествосы жайындағы мәліметтерді жазып, анкетаны толтырғаннан кейін олар Қазақ ССР Ғылыми академиясының әдебиет пен өнер институтының арнайы бөлімдеріне қайтадан жіберіп отырады. Кейбір жағдайларда олардың айтуы бойынша институтта істейтін ғылыми қызметкерлердің де жазып алған кездері болып жүр. Сөйтіп халық поэзиясын, оның ішінде батырлар жырын жинау жұмысының әдістері де бірте-бірте дұрыс жолға қойыла бастады. Белгілі бір жырды қағаз бетіне түсіріп, мұқият жазып алғаннан кейін жинаушы адамның материалдардың ретіне қарай түзету жасап жіберуі, өзінше редакциядан өткізуі сияқты ерте кездерде өрескел орын алып келген жайларға бұл дәуірде үзілді-кесілді тыйым салынып отыр.

Сол бөлімдер тарапынан жер-жерлерге шығып тұратын экспедицияның жұмыстары жоғарыда біз атап өткен жоба бойынша жүргізіліп, сол комплексті экспедицияларға институттың аға және кіші ғылыми қызметкерлері басшылық жасап отырады. Осындай арнаулы жіберілген экспедициялар соңғы он бес-жиырма жылдардың ішінде Қазақстанның Қарағанды, Жезқазған, Екібастұз, Теміртау сияқты өндіріс орындарында, РСФСР-дің, Тюмень, Омбы облыстарында, Өзбекстанда, Қарақалпақстанда болып, халық поэ-

зиясының Октябрьден бұрынғы және совет дәуіріндегі көптеген нұсқаларын жазып алып қайтты. Ертеде басылып шыққан ескі кітап қоймаларын, қолдан-қолға өтіп, тозығы жеткен қолжазбаларды ғылыми қызметкерлеріміздің тауып әкелген кездері де болды. Сөйтіп бұрыннан бар қолдағы қорларымыз жаңа қолжазбалармен байи түсті.

Осымен байланысты бірер мысал келтіре кеткен орынды болар. Егер «Алпамыс» жырының 1953 жылы үш нұсқасы ғана болса, қазір оның саны онға жетіп отыр. Сол сияқты 1951 жылдан бергі жерде «Қамбар» жырының он жеті нұсқасы, «Қобыланды» жырының алты нұсқасы, «Қыз Жібек» жырының алты нұсқасы т. б. табылып жазылып немесе архивтен фотокөшірмесі алынды. Сонымен бірге Қ. Жапсарбаев, К. Әзірбаев, Е. Қандеков, О. Шипин сияқты ақын, жыраулар арнайы институтқа шақырылып, олардан кейінгі дәуірде шығарылған өлең, толғаулары ауыз екі жазылды немесе магнитофон лентасына түсіріліп алынды.

Қазіргі кезеңде батырлар жырының нұсқаларын жазып, жинап алып тапсыру, кәдеге жарату жұмысына мәдениет жұртшылығымыздың да жаны ашып, белсенді атсалысып, араласып отыр. Демек, біздің заманымызда қазақ совет фольклористикасының ең негізгі көкейтесті міндеттерінің бірі осы дәуірдегі халықтың батырлық жырының нұсқаларын байыпты түрде жинап, мұқият бастырып, ондағы процестерді түгелдей алып кең де терең зерттеу болып табылады.

Қазақ эпосына зерттеу тұрғысынан назар аударғанда бұрын атап өткеніміздей, ертедегі тюрколог-ғалымдар мен ағартушылардың айтқан пікірлерін негізге ала отырып, советтік ғылым эпикалық жырларды жанр жағынан алып жікке бөледі. Батырлар жырының тарихқа байланыстылығын тексереді. Оның үстіне эпикалық жырдың халықтық сипатын анықтай отырып, советтік фольклористика ғылымы эпос шығармаларын көркем туынды есебінде қарастырып, белгілі зерттеу нысанасына айналдырады.

Осы дәуірдегі қазақтың эпикалық жырын зерттеудің қалыптасу, даму, өсу жолын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады:

Бірінші кезең — отызыншы жылдардың аяғына дейінгі мерзім.

Екінші кезең — қырқыншы жылдардың басынан кейінгі жылдар.

Қазақтың эпикалық жырларының қазіргі дәуірде-

гі жиналып, бастырылуының, зерттелуінің барысына байыппен қарағанда 20-жылдарда Қазақстан фольклористері бұл салада да әжептәуір жұмыстарды істеп тастағандығы көрінеді. Мәселен, біз жоғарыда тоқталып өткен Ә. Диваев еңбектерінің, әсіресе оның осы кездерде Жетісу, Сырдария экспедицияларының материалдарын қорытып, іс тәжірибесін жинақтауының өзі қаншалықты шаруа. Осы материалдарды салалауда, жүйелеуде батырлар жыры, аңыздар, аңыз-әңгімелер басты орын алған. Осы тұста «Қобыланды», «Алпамыс», «Қамбар батыр» жырлары баспадан шығып, көпшілікке кеңінен тарала бастауы бұл тараптағы ілгерілеушіліктің белгісі еді. Ақын, жыршылардың репертуарын анықтау, білу, сұрыптау нәтижесінде қол жеткен қазақтың халық творчествосын, оның ішінде батырлық жырларын жинау тарапында жаңа бағыт басталып, ол жайында баспасөздің ролі үлкен болды.

Эпикалық жырларды жинап, жариялаумен қатар, оларға зерттеу тұрғысынан да көңіл қойыла бастады¹. Әсіресе бұл тарапта фольклорист М. Әуезов еңбегі ерекше көзге түседі. Оның қазақ халқының батырлық жырлары мен жалпы ауыз әдебиетіне арналған зерттеу мақалалары «Шолпан», «Таң» журналдарында жарық көре бастайды. Зерттеу әдісінде байқалған кейбір қайшылықтарына қарамастан, М. Әуезовтың батырлар жырының шығу кезі, оған халықтың творчестволық қарым-қатынасы, ондағы тарихи оқиғаның халық қиялы мен арман-тілегіне сәйкес суреттелуі, бірлік, елдік, патриоттық мотивтер, жырдың кейіпкерлері, тілі туралы айтқан топшылаулары мен батыл байламы жиырмасыншы жылдар үшін батырлар жырын зерттеудегі үлкен жаңалық еді. Сол себепті М. Әуезов мақаласы «Қобыланды батыр» жырын² советтік дәуірде арнайы зерттеудің алғашқы қадамы сияқты³ делініп әдебиетшілер ауызында орынды айтылып жүр.

20-жылдардың соңғы кезіндегі М. Әуезовтың тағы бір еңбегінің бірен-саран кемшіліктеріне (мәселен, ха-

¹ Н. А. Фалса. Введение в изучение тюркских литератур и наречий. Ташкент, 1922; М. Әуезов. Әдебиет тарихы. Қызылорда — Ташкент, 1927; И. А. Чеканинский. Казахская поэма «Козу-курпеш и Баян-слу», 1929.

² «Таң» журналы, 1925, № 1, 4. Автор бұған дейін «Шолпан» журналындағы жарияланған (1922, № 2, 3) «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласында да: «ескі ел әдебиеті» жайында тұңғыш пікір айтушылардың бірі болады.

³ «Қазақ фольклористикасы», Алматы, 1972, 176-бет.

лық фольклоры «ескіліктегі тұрмыс күйді ғана көрсетеді» деуі) қарамастан әдебиет тарихынан алатын өз орны бар¹. Онда ол жалпы қазақ фольклорын сыршылдық салт өлеңдері, батырлар әңгімесі, халық дастандары, тарихи өлеңдер, ертегі, айтыс өлеңдер, шешендік сөздер деген тәрізді жанрларға жіктей отырып, мұны халқымыздың басынан кешкен жайларымен орайластырып, ұштастырып қарастырады. Эпосты есінде сақтаған ақын, жыршы мерзім өткен сайын оған творчестволықпен қарайды деуі пайдалы пікір еді.

М. Әуезов қазақ халқының ауыз әдебиетін, оның батырлық жырларын жинап, зерттеуінің үстіне қырғыздың атақты «Манасын» сол ертеректің өзінде-ақ қолға алып, оған ғылыми топшылаулар, ой-пікірлер айтады. Құнды әдеби мұра саналатын «Манас» эпосына дәуіріміздің әр кездерінде дүркін-дүркін оралып, оның маңызын көтеріп, ғылыми дәлелдерімен көпшіліктің түбегейлі де қадырлы қазынасы қалпында қалдыруға белсенді атсалысты.

Батырлық эпосты қазақ халқының басқа жырларымен қатар қойып, салыстыра зерттеу жайын сөз еткенде И. А. Чеканинскийдің «Казахская поэма Козу курпеш и Баян слу»² деп аталатын сол бір мақаласын бұл жолдағы алғашқы қадам жасаған тәжірибеміз деп қараған жөн. И. Чеканинский 1901 жылы Ә. Диваев бастырған «Алпамыс» жырының қарақалпақша нұсқасын «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының тексімен салыстыра отырып зерттейді.

1930 жылдары қазақ эпосы біраз тереңірек зерттеледі. Қазақтың халық поэзиясының жалпы мәселелеріне арналған еңбектердің көпшілігінде қазақ эпосы жайында пікірлер айтылды. Эпостар жеке-жеке мақала көлемінде арнайы сөз бола бастады. Мәселен, жазушы Сәкен Сейфуллин «Қазақ әдебиеті»³ деген кітабында қалың жұртшылыққа қазақ эпосы жайындағы пікірін білдірді. Автор эпостардың мазмұнын баяндау жолына түсіп кетіп, талдау жасаудан тайсалса да, кітапқа жазған алғы сөзі мен мақаласының қазақтың эпикалық туындыларын зерттеуге дер кезінде тигізген пайдасы орасан зор болды.

¹ «Әдебиет тарихы», Қызылорда — Ташкент, 1927.

² «Записки Семипалатинского отдела общества изучения Казахстана», 1929, т. I. вып. XVIII.

³ С. Сейфуллин. Казак әдебиеті, Қызылорда, 1932.

Мәлік Ғабдуллиннің әділ бағалағанындай¹, бұл еңбекті тіпті қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу жайында жазылған тұңғыш монографияның бірі десе де болады.

Кітап екі бөлімнен тұрады. Алғашқысында — қазақ халқының тарихына байланысты мәліметтер берілгеннен кейін автор ең негізгі мәселесін баяндауға кіріседі. Ол — қазақ халқының ауыз әдебиеті жайында болады және оны да автор екі бөлімге бөледі. Біріншісінде — ертегі, салт өлеңдері, төрт түлік жайындағы шығармалар т. б. қарастырылады. Екіншісі — қазақ халқының эпикалық жырларына арналады. Бізге қазіргі қажеті де осы саласы.

Қазақтағы батырлар жырының дені «Ноғайлы дәуірінде» туды, — дейді Сейфуллин. Ол осы пікірін дәлелдеу үшін Ноғай туралы және Ноғайлы дәуірі жайында тарихи деректер келтіреді. Сонымен қатар жырлардың Ноғайлы дәуірінде туғандығын көрсету үшін ол бірнеше жырдан («Қамбар батыр», «Ер Сайын», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше» т. б.) дәлел ретінде үзінділер алады².

С. Сейфуллин эпикалық жырларды әңгімелеу тұсында «Алпамыс» жырына өте-мөте көбірек көңіл бөлген. Мұны біз бұл эпостың көп елдерге ортақ болып келетіндігімен байланысты шығар деп ойлаймыз. Сәкен осы эпикалық шығарма жайындағы өзінің пікірін бұрынғы кітабындағы («Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары», бірінші бөлім, Қызылорда, 1931 жыл) жырдың тексіне сүйене отырып айтқан, яғни ол 1899 жылғы Қазан баспасы мен 1922 жылғы Ташкент баспасының жалғастырылған түрі (осы турасында «Алпамыс батыр» атты кітапта кеңірек мәлімет берілген. Алма-Ата, 1961, стр. 481—482). Алайда, ол кітапқа жазған алғы сөзінде және сол еңбегіндегі осы жыр жайындағы арнаулы мақаласында өзі жариялаған текстен басқа халық аузында айтылып жүрген жырдың толық версиясын ертеректе естігендігін ашып айтады. «Менің ауызша естігенімде бұл екі кітаптағы әңгімеленген екі жорықты қосып айтатын еді»³ — дейді С. Сейфуллин. Осыған қарағанда, оның келтіріп отырғаны Майкөт

¹ «Қазақ әдебиеті» газеті, 1965, 29 январь.

² Бұл жайындағы толық пікір түзілістерін жоғарыда аталған мақаладан және «Қазақ халқының батырлық жыры» (авторлары — М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов) атты еңбектің 191—193-беттерінен қарауға болады.

³ С. Сейфуллин. Қазақ әдебиеті. Қызылорда, 1932, 214-бет.

Сандыбаевтың нұсқасы болуы мүмкін, өйткені ол басқа нұсқалармен салыстырғанда ел арасына көп тараған және бұл нұсқа «Алпамыс» жырының қазақша нұсқаларының ішіндегі ең толығы да, көлемдісі де.

С. Сейфуллин Сұлтанмахмұт Торайғыров тәрізді дәл осы жырдың ел аузында көп айтылғанын келтіреді. Басқа адамдарға қарағанда бұл жырды ақын, жыршылар көбірек айтқанын, өйткені мұнда кейінгі кезеңнің қоспалары көбірек ұшырасатынын айтады. Бірақ сол пікірін дәлелдеу үшін толығырақ мысалдар келтіру орнына, жалпылама жазылған сөздермен ғана шектеледі: «сол бертінгі заманның қоспасы, өзгеруі «Алпамыс» жырында көп. «Алпамыс» жырының көп айтылғандығынан тым жырды созғылап, жыртып әкетіп, қайтадан құраған іздері тым оғаш көрініп тұрғандай болады»¹.

Автор мұнан кейін бұл эпостың Өзбекстан мен қарақалпақ елінде де кең жайылғанын, ондағылар да бұл эпосты бағы заманның ескерткіші деп өз әдебиеттерінің тарихына енгізгенін айтады. Сөйтіп, ол жырдың өзбекше, қазақша нұсқаларының өзара ұқсастығы деген мәселеге тоқталады. Екі халықтың нұсқасында да Байбөрі мен Байсары бір кезде өмір сүрген бай адамдар. Олардың екеуінің де баласы болмайды. Кейіннен бала көріп, біріне-бірі құда түседі. Құдасына реніш білдірген Байсары қалмақ еліне қоныс ауыстырады... С. Сейфуллин башқұрт халқында да осы жыр туралы ертегі бар екенін мәлімдейді.

Жырдың көркемдік нақышына тоқтала келіп стильдік тұрғыдан біраз кемшіліктерін көрсетеді: «Алпамыстың» әзірше кітап болып шыққандарының жазылу жаңылыстары өте көп. Сондықтан бұл түрде кітапша болып шыққан «Алпамыс» жырының жыр құрылысы ретінде қандай екенін айтудың қажеті жоқ»².

Осымен байланысты С. Сейфуллин жырдағы кейіпкерлердің сезім-күйін, қуаныш-ренішін білдіретін эпизодтардан біраз үзінділер келтіреді (Алтыншаштың Байсарыға айтқаны т. б.). Сол тәріздес «ұқсас жерлер», сарындар басқа халықтарда да барлығын айтады: «Түркпен, Қарақалпақ, Дағыстан елдерінің күйлі сөздері, өлең, жырлары көбінесе осы сарынмен құрылған болады. Сол елдерге жапсарлас отырған ру-

¹ С. Сейфуллин. Қазақ әдебиеті. Қызылорда, 1932, 214-бет.

² Сонда, 215 бет.

лардың арасынан жазылып алынған «Алпамыс» жыры нұсқасының да жыр құрылысы осы зар сарынмен айтылады. Алтыншаштың Байсарыға айтқан жыры Түркстанда жазылып алынған «Алпамыстан» алынды»¹.

Ал бұл жерде сөз жырдың қай нұсқасы жайында айтылып отыр, ол жағы бізге мәлімсіз. С. Сейфуллин бір жерде ел арасында жырдың толық нұсқасы болып келгендігін естіп, мақаласы арқылы оны бізге жеткізсе, ал мына жерде Түркстан нұсқасы туралы әңгіме қозғап отыр. Жоғарыда Ә. Диваевтың жазғандарынан көргеніміздей Жиёмұрат тексі 1897 жылы Амудария бөлімінен алынған болатын. Егерде сол кезде осы жырдың толық нұсқасы қағаз бетіне түсіп, жазылып қалған болса, оны С. Сейфуллин біле тұра неге баспа бетінде жарияламады екен деген ой туады?

С. Сейфуллин еңбегінде осы сөз болып отырған жырдың ұлттық дәстүрге сәйкес элементтері жөнінде де мәселе көтерген. Батырдың дүниеге келуі, балалық шағы, оның үйленуі тұрмыс-салт эпосы «Қозы Көрпеш — Баян сұлумен» ұқсас келеді деп айтқан автордың пікірі И. Чеканиевский ойын пысықтай түскендей. Ауыз әдебиетінің осы екі шығармасында да ескілі өмір кәдесі ертедегі рулардың тұрмыс-салты, малшылар өмірі, бұрынғы Қазақстанға тән феодалдық-байшылық қарым-қатынас айқын көрсетіледі. «Қозы Көрпеш — Баян сұлудың» мазмұн негізі болған — одан «Алпамыс» жырының бір түрлісінің де мазмұн негізі болған — екі байдың тәңірден бала тілеп, әйелдері екі қабат болғанда іште жатқан, дүниеге келмеген балаларды атастырып, құда болып баталасулары — билер тобы үстемдік жүргізген дәуірдегі ескі салтты көрсетеді. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» әңгімесіндей, «Алпамыс» әңгімесінде де ескіліктегі малшылық тұрмысы, малшылар мен малға ие болған байлардың жайлары молырақ суреттелетіндігі айтылады.

Қазақтың фольклорист-ғалымдары 30-жылдардың аяқ кезінде де эпикалық жырлар туралы біраз пікірлер айтты. Академик-жазушы Сәбит Мұқанов («Батырлар жырының әдебиеттегі орыны»)² проф. Бейсенбай Кенжебаев («Қазақтың халық эпосы туралы»)³

¹ С. Сейфуллин. Қазақ әдебиеті. Қызылорда, 1932, 216-бет.

² «Батырлар» (Алғы сөз), Алматы, 1939. Бұл алғы сөз кейінгі кезде қысқарған түрінде автордың соңғы еңбегі «Халық мұрасы» (Алматы, 1974) атты кітабына да енді.

³ «Әдебиет және искусство», 1939, № 2.

және тағы басқалардың эпос жайында жазған мақалалары осы тұста туды.

С. Мұқанов осы аталып отырған еңбегінде қазақтың халық әдебиеті ұлттық мәдениет қазынасының ең қымбат мүліктерінің бірі екендігін айтып батырлық жырларға шолулар жасайды. Оны негізгі төрт кезеңге бөліп қарастырады¹. Сонымен бірге эпостың талай өзгерістерге ұшырап, ондағы уақиғалардың араласып отыратынын, солай болғанмен бәріне арнаулы бірнеше жалпылық жағдайлардың кездесетінін келтіреді. Жоғарыдағы еңбектерде сөз болғаны тәрізді С. Мұқанов та ауыз әдебиетінің шығармаларын бірімен-бірінен салыстыра зерттейді. Мысал үшін ол да «Алпамыс» пен «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» алады.

Автор олардың өзара ерекшеліктеріне тоқталған кезде «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» тәрізді тұрмыс-салт поэмаларында кейіпкердің қайраткерлігінен гөрі оның сезім күйі жете, анық көрінетіндігіне көңіл аударады. Алайда, тұрмыс-салт поэмалары өзінің мазмұны мен көркемдік құндылығы жағынан батырлық эпоспен ұқсас келеді. Оған мысалға «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының мазмұн, композиция, сюжет желісінің «Алпамыс» эпосымен («Жиёмұрат версиясы») көп жағдайда бірдей келетінін айтсақ та жеткілікті. Екі шығарманың екеуінде де Гүлбаршын мен Баян сұлу алыс елге қоныс аударып, көшіп кетеді. Осы жырлардың екеуінің де басты кейіпкерлері өздерінің атастырған адамдарын іздеп, солардың артынан сапар шегеді. Тар жол, тайғақ кешуден, қысылтаяң кезеңнен өтіп екеуі де сүйгендеріне қосылады. С. Мұқанов осы эпикалық шығармалардың әртүрлі жанрлық ерекшеліктеріндегі сол ұқсастық жайларды көрсете отырып, әр қайсысының өз бойына тән жанрлық табиғи айырмашылығын да дұрыс байқайды. Алпамыс ойлаған ойын іске асырып, ақыр аяғында батыр болып шығады, ал Қозы көрпеш болса, батырлығына қарамастан, арманына жете алмай, қапалық шегеді.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасында елдің ішкі әдет-ғұрыпын суреттеу басым да, «Алпамыс» жырында батырдың жаумен алысқан күшін, оның қайратын көрсету басым. «Батыр жыры», «Әдет жы-

¹ «Батырлар», 9—10-беттер.

ры» боп олардың өзара жіктелетін себебі осы»¹, — дейді С. Мұқанов.

Автор сонымен бірге аталмыш мақаласында қазақ эпосының композициялық ерекшеліктері жөнінде де мәселе көтереді. «Композициялық жағынан поэтика тілегіне үйлесіп, поэтика заңын қатты сақтаған, оқиғаның баяндалуы, басталуы, шиеленісуі, шешілуі әдебиеттің заңды жолына мықты байланысқан поэмалар ескі әдебиетте көп кездеседі. Мәселен, «Алпамыс» пен «Қыз Жібек» композициялық жағынан Байрон, Пушкин шығармаларынан кем түспейді»², — деп жазды ол.

С. Мұқанов қазақ эпосының тартымды, оқушыны баурап отыратын жайлары көп екенін, тәрбиелік мәнінің жоғарылығын, қазақтың халық творчествосының көптеген шығармаларында композиция құрылысының шебер жасалатындығын, оның мысалы осы аталып отырған «Алпамыс» пен «Қыз Жібек» т. б. болатындығын орынды және дұрыс көрсеткен. Солай дей тұрсақ та автордың эпосты Байрон, Пушкин шығармаларымен салыстыруы ойға оралымды, көңілге қонымды болып келмейді. Өйткені, «Алпамыс» та, «Қыз Жібек» те халық творчествосының туындылары. Ол жырларды ақындар мен жыршылар бірінен-бірі жаттап, ауыздан-ауызға ауыстыру арқылы жаңартып, жаңғыртып отыру арқылы әр дәуір, әр жылжыған жылдар өз белгісін қалдырып отырған. Ендеше, Байрон мен Пушкиннің шығармаларына қолданған творчестволық әдіс деңгейі, әрине, басқа, оның үстіне ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің әрқайсысының өз заңдары, өз қағидасы бар екені айдан анық мәселе.

Проф. Бейсенбай Кенжебаев мақаласы да қазақ эпосының жалпы мәселелеріне арналған. Автор қазақтың батырлық жырларының идеялық мазмұнына тоқталады. Ол эпос атаулыны екі топқа бөліп қарайды: бірінші жікке жататын шығармалар — «Едіге», «Қобыланды», «Шора», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Алпамыс». Бұлардың негізгі идеясы — балаға, бала болғанда бір өзі мыңға татитын, ел, отанға қорған, қамқор болатын батыр, күшті дана балаға зар болу, құдайдан, әулиеден сондай бала сұрау... «Қамбардың» негізгі идеясы — ғашықтардың

¹ «Батырлар», 1939, 15-бет.

² Сонда 17-бет.

бір-біріне қалай да қосылуы, адам болуы. Бірақ, сонымен қатар онда алғашқы жікке жататын шығармалар негізгі идеясының — ел, отанды қорғаудың, ел қорғаны болатын ерлерге зарыққандықтың, соларды қадірлеушіліктің салдары да бар¹.

Бұл айтылғандардан біздің байқайтынымыз автордың айтуынша эпостағы негізгі басты идея — балаға, мұрагер балаға зар болу. Ал ол эпикалық шығармалардың негізгі идеясының баспалдағы, пролог ғана. Қазақтың орасан бай эпикалық шығармаларының идеялық мазмұнын тек бір идеяға әкеліп теліп қоюдың да реті жоқ сияқты.

Өйткені әрбір шығарманың өзін жеке алып, жан-жақты талдап қарағанда ғасырлар бойында туындап жиналған көптеген күрделі идеялардың жиынтығы барлығы сезіледі. Оның орнына автор сол идеялардың қалай туғанын, қашан туғанын, халық эпостары соларды неліктен дамытып отырғанын анықтай түсуге талап білдіргені әлдеқайда ұтымды болар еді.

Б. Кенжебаев осы мақаласында сонымен бірге қазақ эпосындағы қиял-ғажайыптық жайттарды әңгіме етеді. Батырдың дүниеге келуіндегі мотивті келтіреді. Батырдың ата-анасының аллаға жалбарындан соң барып бала көргенін, ол көзін жұмып жатқан жас сәби күнінен-ақ алып күштің иесі екендігін, оның тез өсіп, жылдам атақты батыр болғандығын айтады. Мұның бәрі дұрыс. Бірақ сол қандай қиял-ғажайыптық элементтер? Олар түрлі-түрліше болып келмеуші ме еді? Бірі — мұсылмандық аңыздан шығып жатса, екіншісі — қазақ ертегілерінен бастау алып жатады, енді бірі қазақ халқының жазба әдебиеті мен ауыз әдебиеті аралас, жанас көрші елдерден ауыс-түйіс арқылы келетіні белгілі. Бұл мәселелерге Б. Кенжебаев толық тоқталып өтпеген.

Мақалада нақты талдаудан гөрі, жалпы жайларға көбірек көңіл бөлінген. Қазақ эпосының басты кейіпкерлеріне мінездеме беруде де жалпылық бар сияқты. «Едіге, Қобыланды, Шора, Ер Сайын, Алпамыс образдары бір сияқты. Жырларында бұлардың жаралулары, өсіп, жетілулері елден ерекше фантазиялы. Бірақ, қылықтарынан, істерінен жай халық қатарлы адам екендіктері көрініп тұрады. Бұларды ұрыншақ батырлардың образдары деуге болады. Бұлар тек ел, отанын қорғап, ел, отанының қамын істеп ғана отыр-

¹ «Әдебиет және искусство», 1939, № 2, 126—127-беттер.

майды, сонымен қатар өздері ел шабады, мал, жер, ел олжалайды, өздері хан, би, қазы болып ел билейді, соған ұмтылады»¹, деп жазады профессор Б. Кенжебаев.

Осындағы сөз болып отырған батырлар жырының кейіпкерлерінің әр қайсысының өзіндік ерекшеліктері бар, атап айтқанда, жағымды жақтарымен қатар, осалдықтары да, жетіспейтіндіктері де орын алған. Сондықтан да олардың бәрін бір жерге үйіп-төгіп қарастыруға келмейтін тәрізді².

Зерттеушілер эпикалық жырларды топтап, жіктей отырып, шамамен алғанда олардың қай дәуірлерге жататындығы жайында пікірлерін білдіреді. Кейбір эпостық жырды қазақ халқының тұрмыс-салт шығармаларымен қатар алып, салыстыра зерттеу керек дегенді айтып, күн тәртібіне келелі мәселе қойды.

Әрине, қазақ эпосының мәселелерін бірден шешіп беру, кесіп айту қиындық келтіргені сөзсіз. Сондай көзге түсерлік кемшіліктеріне қарамастан, со кездің талабынан қарағанда, бұл еңбектер көңіл қоярлық, эпос жайындағы ғылымның дамып, даңғыл жолға түсуі үшін пайдасы зор болды.

40-жылдарда қазақ фольклористері қазақтың батырлық жырларын зерттеу мәселесін батылырақ та тереңірек қолға алды. Қазақ эпосы жайында да оқу құралдарында арнайы тараулар беріліп, күнделікті баспасөз бетінде мақалалар жиі көріне бастады.

Сондай салмақты ойы, салиқалы пікірі бар, көлемді еңбектердің бірі — проф. Мұхтар Әуезов пен жазушы Леонид Соболевтің мақаласы³ болып табылады. Мұнда қазақ эпосының шығу төркіні, идеялық-тақырыптық мазмұны, стилі, эпостың негізгі айырмашылық белгілері және оның жиналу жайы сөз болады. М. Әуезов пен Л. Соболев қазақ халқында батырлар жайындағы поэмалардың мол екенін аңғартады. Бұл поэмалар көбіне, нақты тарихи уақиғамен байланысып, қатарласып келетінін, мәселен, қазақ пен ноғайлының аралас рулары XVI ғасырда тізе қосып, жау шапқыншылығына қарсы біріге күресуінің нәтижесін-

¹ «Әдебиет және искусство», 1939, № 2, 128-бет.

² Б. Кенжебаев мақаласы жазылып, басылып шыққан кезде Едіге мен Шора батырдың халықтығы жайындағы мәселе қайта қаралмаған шағы. Солай бола тұрғанмен осы бейнелердің өзара ерекшеліктерін, айырмашылықтарын ашу керек еді. Алпамыс пен Қобыланды жайында да оны айтар едік.

³ «Эпос и фольклор казахского народа». «Литературный критик», 1940, № 1.

де, олардың пікірінше, «Алпамыс» жыры туғандығын атап көрсетеді². Көне дәуірде жасалып, аталған тарихи уақиғалармен эпостың байланыстылығын олар сол эпикалық шығармалардың кейіпкерлері қазақ деп аталмай «Ноғайлыдан шыққан» дегенімен дәлелдейді. Авторларға сөз берсек: «... Батырлар жырының қаһармандары қазақ деп аталмайды, ноғайлы нәсілінен делінеді. Өйткені, негізінде бұл жырлар қазақтың дербес саяси одағы құрылмаған кездегі дәуірді сипаттайды. Кейінірек қазақ халқының эпикалық негізін құраған рулар ол кезде Алтын Орда, Қырым, Қазақ хандықтарының және Орта Азия хандықтары саяси одақтарының құрамында болатын. Солардың бәрінің жалпы аты «Ноғайлы» болып келетін»², — деп жазды олар.

Сонымен қатар, М. Әуезов пен Л. Соболев қазақ эпосының шығу төркінін қандайда болмасын жекелеген тарихи уақиғамен байланыстырып қараудың мүмкін еместігін, қазақ халқының эпикалық шығармаларынан сан ғасырдың елесін, бірнеше ұрпақтың творчествосын көруге болатындығын айтады.

Ақын мен жыршылар қазақ даласының о шеті мен бұ шетіне эпосты ауыздан-ауызға тарата отырып, оны халық игілігі, ел мұрасы деп қарап, эпосқа өз аттарын жамап-жасқап, бірге қосып жіберуді артық санаған. Сондықтан да сол эпикалық шығармаларда соңғы дәуірдің қоспасы, ақындар мен жыршылардың творчестволық үлесі үлкен, ол айқын сезіледі. Ақындар мен жыршылар стилін бұзбай, сюжетіне нұқсан келтірмей, әр заманның идеясымен, оның әлеуметтік жайларымен эпостың шығармалардың мазмұнын байытып, кеңейте түседі.

М. Әуезов пен Л. Соболев қазақ эпосының ерекше-

¹ Сонда ы. 169-бет. М. Әуезов бұл пікірін өзінің «Казакский эпос и дореволюционный фольклор» атты мақаласында (Песни степей, М., 1940) тағы да қайталады: «... көбіне бұл атам заманғы ортаазиялық және Қырым-Еділ бойындағы көшпенді тайпалар бастарынан кешірген шынайы тарихи оқиғалар хақындағы поэтикалық хикаялар. Мысалы, Тоқтамыс пен Темір тұсында Алтын Орданың ыдырауына байланысты (Едіге туралы жыр), Иоани Грозныйдың Қазанды алуы (Шора Нароков пен Қобыланды туралы жыр), аралас қазақ-ноғайлы руларының қосыла шабуыл жасауы (Ер Сайын, Алпамыс туралы жырлар), Қырым хандығындағы өзара кескілесулер (Ер Таргын туралы жыр) сияқты тарихи оқиғаларға байланысты «Үлкен батырлар» туралы жырлар осындайларға жатады.

² «Эпос и фольклор казахского народа». «Литературный критик», 1940, № 1.

ліктеріне тоқталған кезде рулық коллективтің күші, сипаты жырдағы басты кейіпкердің басына жинақталып көрсетілетінін дұрыс айтқан. Қай кезде болмасын жырдағы суреттелетін басты кейіпкер — батыр өз руының абройы үшін, даңқы үшін күреседі, сондықтан да бел буып, қару-жарақ асынып жауға қарсы аттанысқа шыққан мезгілде өз жеке басының қамын ойлау шеңберінде шектеліп қалмайды.

Авторлар аталған мақаласында қазақ фольклорының поэтикалық тіліне де көңіл аударған. Мәселен, Жиренше шешеннен Жұпардың, Ақсақ құлан жайындағы аңыздан күйшінің, сыңсудағы қыздар мен келіндердің, «Ер Тарғыннан» Ақжүністің, «Айман — Шолпаннан» сұлу, әмбе ақылды Айманның кейіптері... алынған. Осындай ойлар қазақтың батырлық жырларындағы құда болумен орай шырқалатын өлең-жырлардың өлеңдік сипатына топшылау айтуынан да аңғарылады¹.

Сонымен, М. Әуезов пен Л. Соболевтің мақаласы қазақтың эпикалық шығармаларының материалы негізінде жалпы теориялық мәселелерді көтере отырып, оларды шешуге бағыт-бағдар сілтеді.

Сол еңбекте сөз болған, эпостың тарихи тамыры жайлы мәселені проф. Әлкей Марғұлан одан да әрі дамытып, тереңдете түседі².

Аталған еңбегінде Ә. Марғұлан қазақ эпосының шығу төркіні жөнінде және оның тарихпен байланысы жайында себепші болған мәселелерге көңіл аударады. Ертеде күңгей далада, ел арасында туған эпоста бір кезде жұрт басынан өткізген тарихи оқиғалар жырланып, семьялық салт, рулық қарым-қатынас көрсетілетінін автор дұрыс байқаған. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақ эпосы нақты тарихи шындықты ақындық тілмен-өлеңмен айтып беретін әңгіме іспетті. Ел есінде қалған, ертедегі халықтың хал-ахуалын, көне тұрмысын ұрпақтан-ұрпаққа, ауыздан-ау-

¹ «Литературный критик», 1940, № 1, стр 172—173.

² О характере и исторической обусловленности казахского эпоса», «Известия Казахского филиала АН СССР», серия историческая, 1946, № 2 (27). Ә. Марғұлан. «Халық жырын туғызудағы мотивтер» («Халық мұғалімі», 1939, № 23—24) атты ертеректе жазылған мақаласында да қазақ эпосына тоқтап өткен болатын. Ә. Марғұлан бұл жолы қазақ халқының ертегілері мен эпикалық шығармаларындағы негізгі мотивтер мен бейнелерді белгілеп еді. Эпостағы қиял-ғажайыптық бейнелерді келтірген кезде автор әлеуметтік идеямен кескінделген символдық бейне — мыстан кемпірге талдау жасайды.

ызға ауыстырып келе жатқан шежіре тектес. Ә. Марғұлан сол жайларды дәлелдеуде Алтай-монғол эпосы турасындағы Б. Я. Владимирцев пен С. А. Козиннің, ноғайлы-қазақ эпосы жөніндегі П. Фалев пен Н. Семеновтың, ортаазиялық эпостың шыққан түбірі тарихи деп түсіндіретін В. М. Жирмунскийдің зерттеулеріне сүйенеді.

Ә. Марғұлан эпоста тарихи шындықтың елесі бар деп есептейді. «В самом деле, какую бы казахскую героическую песнь ни взять, там определенно прослеживаются отголоски подлинных исторических событий, пережитых некогда казахским народом или древними племенами. В частности, в этих песнях народ проливал горячие слезы при воспоминаниях о покинутых ими родных местах, переселениях родственных племен в другой край («Ногайлының босқаны» — «Бегство ногойцев в чужой край») или с волнением рассказывают об ожесточенной борьбе древних богатырей против чужеземных завоевателей («Алпамыс», «Коруглы», «Кобланды», «Ер Таргын» и др.)¹.

Жалпы алғанда эпос халықтың тарихи естелігі екенін дұрыс көрсете отырып, Ә. Марғұлан қазақ эпосы («Алпамыс», «Ер Сайын», «Қобыланды») оғұздар мен қыпшақтардың тұсында, яғни бұл тайпалар Орталық Қазақстан даласы мен Сырдария арасында көшіп жүрген кезде (VIII — IX ғасырлар), негізінен алғанда Қазақстан аймағында шығарыла бастады деп санайды. Ал, эпостың елге кеңінен таралып, қалың көпке белгілі бола бастауы VI — VII ғасырлардың арасы деп меззейді. Сөйтіп, автор қазақтың эпикалық жырларының қалыптасуы жайында ғылым үшін пайдалы көкейкесті мәселені көтереді.

Академик Ә. Марғұлан 1971 жылы «Шоқан және «Манас» деген күрделі зерттеу еңбегін жеке кітап етіп жариялады. Бұл монография осы кезге дейін ғылымға белгісіз болып келген Шоқан жазып алған «Манас» жырының бөлігі турасында. Аталмыш еңбек түркі тілдес әдебиеттердің тарихына қосылған аса маңызды ғылыми жұмыс болып табылады.

Сонымен, 40-жылдардың басы мен ортасы кезіндегі жарық көрген қазақ эпосы жайында жазылған еңбектерде эпикалық шығармаларды зерттей беруге қажетті, пайдасын тигізетін мәселелер көтеріліп, ол

¹ «Известия Казахского филиала АН СССР», серия историческая, 1946, 2, (27), стр. 75—76.

көптің көңілін аударды. Батырлық жырлардың шығу тәркіні, оның тарихпен байланысы, негізгі ерекшеліктері, тілі мен композициялық құрылымы турасындағы айтылған сол келелі жайлар келе-келе эпостарды монографиялық тұрғыдан зерттеуге ауыстырады. Сол негіздегі алғашқы қадам деп акад. А. С. Орловтың «Казахский героический эпос» (1945) деп аталатын кітабын айта аламыз.

Автор өз еңбегінде қазақтың атақты, басты эпостарының мазмұнын баяндайды. Сонан кейін А. С. Орлов эпос сюжетіне, көркемдік ерекшелігіне, ондағы реализм мәселесіне ауысып, атақты жыр «Алпамысты» басқа халықтардағы эпикалық шығармалармен қатар алып қарастырады. Сондықтан да фольклористер кітапты оқып отырғанда осы жайға көңілді көбірек аударуы заңды. Қай дәуірде болсын зерттеудің ұтымдылығы да осында ғой. Демек, сол жырларды өзара салыстырудың нәтижесі не береді? — деген сұраққа жауап беру үшін дәл осы тұста оған бөгіліп өткен жөн тәрізді.

А. С. Орлов кітабында жазушы Сәбит Мұқановтың редакциясымен шыққан «Батырлар» (1939) жинағында басылған «Алпамыс» жырының текстін пайдаланған¹.

А. С. Орлов эпос сюжетінің күрделі желісін дұрыс талдай отырып: «Айрылу я зәбірлену аттанып кетуге себепкер болады, сосын тағы айырылысу басталады, бұл да тағы бір қасіретке душар ететін аттанысқа себепкер болады, ол қайғыны жеңген батыр атамекеніне қайтып оралады. Тақырыптардың осылай байланысып келуі, олардың бір ізділігі, ауысып және қайталанып отыруы батыстың фольклорлық поэмаларында да кездеседі»², — деп жазады.

Осыдан кейін А. С. Орлов қазақтың батырлық жырларындағы сондай тақырыптар мен мотивтердің ұқсастық жайларын Европа халықтарының эпостарынан да ұшыратуға болатындығын айтады. А. С. Орловтың байқауынша Батыстың, Шығыстың эпостарына тән ортақ және жалпылық нәрсе батырдың атының гажайып жүйріктігі. Әрине, бұл жөнінде әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары ескерілген.

¹ Автор Ш. Бекмұхамедовтың сөзбе-сөз аудармасын негізге алған (ол аударма Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы, инв. № 70).

² А. С. Орлов. Казахский героический эпос, М.-Л., 1945, стр. 16.

Қазақ халқының «Алпамыс» жырын өзбектің «Алпамышымен», орыс халқының батырлық жырларымен және Алтай эпосымен қатар алып салыстыруын да пайдалы іс деп қараған жөн. Мәселен, А. С. Орлов Алпамыс батырдың өзінің ертеде атастырып қойған қалыңдығын іздеп барғанында сол жолы оған бөгет болған қарсыластарын жеңіп қайту эпизоды өзбек халқының «Алпамышында» да барлығын атап көрсетеді¹. Ал Алпамыс зынданда жатқан кезде Кейкуаттың күніне бір серкеден беріп тұрғанын көрсететін мотивтер орыс халқының батырлық жырында да ұшырайтынын келтіреді². Жалғыз осы айтылғандар ғана емес, сол тәрізді А. С. Орлов «Алпамыс» жырындағы эпизодтардың, мотивтердің ұқсастығын Алтай эпосы «Кезюйке мен Баяннан» да табылатындығына назар аударады. Жас бала Кезюйке балалармен асық ойнап жүрген кезінде балалардың асығын ылғи ұтып ала береді. Осы жайға шыдамай, оған ашуланған балалардың біреуі: «— Сен бізбенен неге ойнайсың, сенің бұрын айттырып қойған қалыңдығың болған, онан да соны тауып алсаңшы»,— дейді. Осы сөзден кейін Кезюйке өз анасына келіп балалардың намыстандырғанын айтады. Сонда анасы тұрып баласына болған шындық оқиғаны шертеді, Кезюйке туғанға дейін Баянмен қалай атастырылып қойғанын айтып береді³. Осы мотивті А. С. Орлов салыстыру ретінде (параллель) «Алпамыс» жырындағы құдалық түсу эпизодымен қатар қояды: Алпамыстың әкесі Байбөрі баласы жаңа туған кезде көршісінің қызы — Гүлбаршынға құда түседі. Алпамыс он жасқа келгенде алып күшке бөленіп, ойнап жүрген балаларын жұдырықпен ұрса құлатып түсіретін болған. Сөйтіп, ол бір кемпірдің жалғыз баласын ұрып өлтіреді. Кемпір Алпамысқа:— еліңнің балаларын босқа қыра бергенше, әкеңе ерегісіп, құдалық салтын бұзып басқа жұртқа көшіп кеткен қалыңдығыңды тауып алсаңшы,— дейді⁴.

Бірақ А. С. Орловтың осы түрдегі берілетін салыстырулары қалай болса солай беріле салған. Оны халық өмірінен, ақындық дәстүрден бөліп алып қарастырған.

¹ А. С. Орлов. Казахский героический эпос. М.-Л., 1945, стр. 11.

² Сонда, 12-бет.

³ Сонда, 19-бет.

⁴ Сонда, 12—20-беттер.

Құдалық түсу жайындағы мотив «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жыры мен тағы басқа да эпикалық шығармаларда кездесіп отыратындығы белгілі. А. С. Орлов әңгіме етіп отырған «Кезюйке мен Баян атты алтай эпосы қазақ халқынан алынған. «Опыт сравнительного изучения алтайского и казахского эпоса» деген еңбегінде бұл мәселе жайында тиянақты пікір айтқан алтай эпосының зерттеушісі С. С. Каташ-Ол: «Кезюйке мен Баян» өзінің мазмұны бойынша көп жағынан қазақ эпосы «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» еске түсіреді. Ол алтайлықтарда қайдан және қалайша пайда болып жүр екен деген сұраққа дұрыс жауап беру үшін, біз алтайлықтармен көршілес отырған телеут, тубалар мен кузнецк татарлары тайпаларының болжамдарына назар аудардық. Деректер «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» эпосының барабин татарлары мен телеуттерде де бар екенін дәлелдей түседі...»¹. Біз Кезюйке мен Баянды «айтылмыш версияларға салыстыра отырып, алтайлықтар оны өздерімен де, қазақтармен де қоян-қолтық аралас-құралас жүрген Кузнецк татарлары мен телеуттер арқылы қазақтардан алған деген қорытындыға келдік»², — деп жазады.

А. С. Орлов «Алпамыстың» көркемдік ерекшеліктеріне тоқталып, эпоста толып жатқан тартымды, әсерлі шумақтардың барлығын, кейіпкерлерді кескіндеуге қолданатын әртүрлі реалистік суреттемелердің көптігін келтіреді.

Кейіпкерлердің келбетін сипаттайтын жерлердегі көркем суреттемелерді айта отырып, Алпамыстың қалмақ елінен оралғанша үй-ішінің ауыртпалыққа, азапқа душар болғанын көрсететін эпизодқа да ол назар аударады.

Автор эпостағы күлкі-ажуаға көп мән береді.

Жоғарыдағы А. С. Орловтың атап өткендерінің бәрі формальды түрде берілген. Автор белгілі бір эпосты айтқанда қазақ халқының тағы басқа да эпикалық шығармаларынан, тұтастай алып атап айтқанда осы халықтың эпикалық дәстүрінен бөліп, оқшау қарастырған.

¹ В. В. Радлов. «Образцы...», Т. IV, СПб 1876 (назвение барабинских татар. Сказка «Козы Көрпеш»). Г. Н. Потанин. Телеутские материалы, сказка «Козюйка и Баян слу». Труды Томского общества изучения Сибири», т. III, вып. 1, Томск, 1915.

² С. С. Каташ. «Опыт сравнительного изучения алтайского и казахского эпоса» деген кандидаттық диссертацияның авторефератын қараңыз, Алма-Ата — Ленинград, 1957, стр. 8—9.

А. С. Орлов эпостың реалистік элементтерін айту тұсында онда ертегіге тән сипат, қасиет тіпті жоқтың қасы деп өте шығады.

«Батырлар жырында ертекке тән белгілер көп емес. Бәрі де хал-қадырынша және нақтылы шындық төңірегінде, сәл ғана әсірелеумен (мәселен, еркек кейіпкерлерді зарлы етіп) баяндалған. Бәлкі, жалғыз ғана ертектік гиперболаның үлгісі деп жырдың қайырымсыз Байбөрінің асыранды баласы Ұлтанды алып етіп көрсететін жерін айтуға болады, бұл да ойраттардың батырлар жырын еске түсіреді»¹,— деп жазды. Бұл айтылғанмен, әрине, келісуге болмайды. Өйткені, «Алпамыс» жырының стилі қазақ халқының басқа эпикалық шығармаларының стилімен салыстырып қарағанда анағұрлым көне екендігін көреміз. Жырда әсірелеулер мен ертегілік жайлардың мол ұшырайтынын байқаймыз², оларды А. С. Орлов ашып көрсетпейді.

Сонымен қатар, қазақ эпосында алтай (ойрот) эпосына қарағанда³ ертегілік қасиет босаң, ал реалистік элементтер молырақ келеді. «Алпамыс» эпос бола тұрса да, негізінен алғанда, онда батырлық жыры мол. Эпикалық жанрдың шындықты суреттеуде өзіндік әдісі, тәсілі бар. А. С. Орлов аталған еңбегінде оған тоқталмаған. Алайда, мұндай кемістіктер, олқылықтар еңбекте орын алғанмен жұмысты жоққа шығарудан аулақпыз. А. С. Орлов орыстың оқушы жұртшылығын жалпы қазақ эпосымен, оның ішінде «Алпамыс» жырымен кең таныстырып, өте пайдалы іс істеді.

1947 жылы В. М. Жирмунский мен Х. Т. Зарифовтың «Узбекский народный героический эпос» деген кітабы басылып шықты. Бұл еңбектің авторлары оқушы жұртшылықты өзбек халқының эпикалық творчествосымен жан-жақты таныстыруды алдарына мақсат етіп қойған. Кітапта өзбек халқының батырлық жырының негізгі сюжеттері мен оларды айтушы — халық ақындары мен жыршылары жайында толық мәліметтер берілген. Еңбектің дені «Алпамыш» жырын зерттеуге арналған. Авторлар өзбектің ұлттық мәде-

¹ А. С. Орлов. Казахский героический эпос. М.-Л., 1945, стр. 31.

² Байшұбар аттың шабысы, Алпамыстың зынданға түсуі және онан құтылып шығуы т. 6.

³ С. С. Каташтың жоғарыда аталған авторефератын қараңыз, 15-бет.

ниетінен сыртқары шығып, осы жырдың қазақтағы¹, қарақалпақтағы, Алтайдағы версияларын да қоса қарастырып, олардың бір-бірінің негізгі айырмашылықтарын белгілейді¹. Кітапта сонымен бірге «Алпамыш» жырының мазмұны, сюжет төркіні, халықаралық параллелі және оның идеясы мен образдары зерттеледі. Бұл мәселелер өз деңгейінде еңбекте шешімін тапқан.

В. Жирмунский мен Х. Зарифов Алпамыш жайындағы батырлық эпосты өзбек халқының көптеген ақындары мен жыршылары орындайтындығын, бұл эпостың Өзбекстан көлемінде де белгілі екендігін айтты. Жырдың ең тәуір деген нұсқасы — жыршы Фазыл Юлдашевтікі. Фазылдың айтуындағы осы нұсқадан басқа Пулканнан, Бекмұрад Жорабаевтан, Саид Мұрадтан, Бөрі-бахши (жыршы), Садықовтан, Берді-бахшидан (жыршыдан), тағы басқалардап «Алпамыш» эпосының нұсқалары жазылып алынған.

Авторлар «Алпамыш» сюжетінің тарихын зерттеумен қатар, эпостың шығу төркіні жайындағы келелі мәселелерді көтереді. Олар «Алпамышты» Қоңыраттың рулық эпосы деп есептейді.

Қоңырат — ру аты, тарихи мәліметте монғол шабуылымен (XII ғасырдың аяғы, XIII ғасырдың басы) байланысты пайда болған. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, осы кезеңнен бастап Қоңырат руы Алтын Орданың тарихында маңызды роль атқарады. Қазіргі уақытта Қоңырат руы Орта Азиядағы түркі халықтарының: өзбектің, қарақалпақтың, қазақтың, түркменнің құрамында бар². Шынында да Әубәкір Диваевтың мәліметі бойынша (бұл жайында осы еңбектің басында айтқанбыз — Т. С.) Қоңыраттың қоныс еткен, жайлаған жері Байсын көлінің жағасы болған. Байсын көлі — Өзбекстанның оңтүстік бөлігіндегі Сурхандария облысында, Термез қаласының терістігінде. В. Жирмунский мен Х. Зарифовтың пікірінше осы маң, яғни Амудария өзенінің жағасы, поэмада айтылатындай, Алпамыш малының жайылатын жері болған. Бұл географиялық аймақтар қарақалпақтың, қазақтың жыр нұсқаларында да сақталған. Сондықтан

¹ В. Жирмунский, Х. Зарифов. «Узбекский народный героический эпос», М., 1947, стр. 66—61—68.

² В. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, стр. 69—70.

бізге жеткен «Алпамыштың» ежелгі «Қоңырат» версиясы осы жерде шығарылды деп есептеу керек¹.

«Қазіргі ауызекі дәстүрде негізгі ерекшеліктері сақталған «Алпамыштың» «Қоңырат» версиясының өзі де рулық-тайпалық қатынастар мен көшпенділік тіршілік жағдайында, қалмақтар мен Орта Азиядағы түрік тайпаларының жалпы тарихи жауласу қақтығыстары кезінде (XV—XVII ғасырларда), Шейбанихан жаулап алғаннан кейін (XVI ғасырда) қоңыраттар Термез және Байсын көлі төңірегіне қоныстанған дәуірде Қоңырат тайпасының ішінде пайда болған...

Оғушпа «Бамси-Бейрек» (Қорқыт циклінің құрамына енген) Қоңырат «Алпамышының» тікелей арғы төркіні емес, ал дұрысында анағұрлым ертедегі ортақ қайнар көздерден шыққан қатарлас варианты. Қоңырат Алпамышының («Алғашқы Алпамыштың») өте ертедегі, бізге келіп жетпеген варианты Каспийдің аржағындағы және де Арал бойындағы далалардың оғуздармен тікелей шектесетін бір жерлерінде пайда болып, қоңыраттар оны Шейбани тұсында Байсын еліндегі өздерінің жаңа мекеніне алып барған².

Жырдың ең көне түрі башқұрттарға да жеткен³. Зерттеушілер башқұрт ертегісі тәрізді алтайдың «Алып-Манашы» мен татардың «Алпамышасын» да монғол шабуылына дейінгі (XI—XII ғасырларға дейін), яғни «Қоңырат» версиясы шықпай тұрғанға дейінгі дәуірге жатқызады. Осы сюжеттің башқұрттарға жеткені тәрізді Алтайға да барды ма, жоқ па деген мәселені авторлар бұл жолы ашық қалдырады.

Сонымен, В. Жирмунский мен Х. Зарифов «Алпамыш» жырының сюжеті көне дәуірде жасалғанын, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының бұл жырды ерте кезде бір негізден, бір көзден алып, кейін әркім өздерінше жырлап кеткендігін келтіреді. Олар жырдың әрбір халықтағы нұсқаларының айырмашылықтарын қарастырғанмен, Алпамыс жайындағы эпостың сол ұлттық нұсқаларының қай халықта ертерек шығарылғандығын айтпаған. Бұл мәселе оқушыға түсініксіз болып қалады.

В. Жирмунский мен Х. Зарифов еңбектің келесі тарауын — «Алпамышты» халықаралық эпикалық

¹ В. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, стр. 70.

² С о н д а, 72, 75—76-беттер.

³ Башқұрт халқында «Алпамыш и Барсын-Хылуу» деген ертегі бар.

дәстүр тұрғысынан зерттеуге арнаған. Бұл жайға келгенде, олар «Алпамыштың» сюжетін мынадай үш жікке, жүйеге бөліп қарайды: басты кейіпкердің таңғажайып жағдайда дүниеге келуі, батырдың қалыңдығына үйленуі және үстемшілдік ру билігін қолына алып, батырдың әйеліне басқа біреу зорлықпен үйленемін деп жатқанда Алпамыстың еліне қайтып оралуы. Осыларды айтқан кезде зерттеушілер алғашқы жіктегі мотивтің көптеген елдер арасына кең таралғандығын келтіреді. Ол жалпы алғанда эпостың, ертегінің кейіпкерлеріне тән. Мысал ретінде олар қазақтың батырлық жырларын, қырғыздың «Манасын» т. б. алады.

Ал екінші жіктегі, яғни «Алпамыштың» бірінші бөліміндегі мотивке авторлар параллель ретінде «Одиссеяны» келтіреді. Мұндай формальді түрде салыстыру жасау авторларды қате жіберуге әкеліп соқтырды. Өйткені аталып отырған эпикалық шығармалар әрбір ұлттық халықтардың өз творчестволық жемісі. Ал параллель жайында әңгіме қозғағанда зерттеуші ғалымдар әр ұлт шығармаларының өзіне тән ерекшелік сипатын ақырына дейін терең ашығу көрсетпеді.

Эпикалық шығармалардың сюжет параллельдігі деген мәселені көтергенде авторлар мынадай болжау пікірлер айтады: «Барлық варианттарда жеке мотивтердің сюжет желісінің ұқсас болып келуі, осы уақытқа дейін шығуын да, қай кезде және қай жерде пайда болғанын да анықтай алмағанмен, бұл сюжет бір көзден, сонымен қатар варианттарының ерекшелігіне қарағанда едәуір ескі, бәлкім, ауызекі нұсқадан тараған деп ұйғаруға мәжбүр етеді¹. Осылай дей отырып олар «Алпамыш» пен «Одиссеяны» салыстыру үстінде оқушыға төмендегідей ескертулер жасайды: «Одиссея» мен ортаазиялық эпос сюжетінің жуықтығын, әрине, Гомер поэмасының «Алпамышқа» және оған жол салған эпостарға тікелей әдеби әсері деп түсінбеу керек. Мұндай жуықтықты тарихи жағынан елестету мүмкін емес. Бәлкім, халықаралық фольклорда және басқа вариантта сақталған «Күйеуі өз зайыбының тойында» дейтін батыстың ортағасырлық кең тараған аңызының өте ертедегі ертегілік сюжеті ауызекі твор-

¹ В. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, стр. 86.

чествоның екі туындысының да ортақ көзі болса керек»¹.

В. Жирмунский осы айтылған ойларды «Эпическое сказание об «Алпамыше» и «Одиссеи» Гомера» атты өзінің мақаласында да қуаттап шықты. Жоғарыда айтылған, біз үзінді түрінде келтірген пікірлер сол қалпында тағы да қайталанды².

«Алпамыш» пен «Одиссеяны» салыстыру нәтижесінде В. Жирмунский жаңадан грек мәдениетіне шығыстың әсері деген мәселені көтерді. Бұл оның бұрынғы Х. Зарифовпен бірігіп жазған еңбегінде болмаған, осы мақалада айтылып отырған алғашқы тың пікір еді: «...Одиссея» мен «Алпамыштың», әсіресе оның Қоңырат версиясының едәуір жуықтығы болғандықтан мотивтері кездейсоқ ұқсас боп шыққан деудің өзі қиын: «Алпамыш» пен «Одиссея» ертедегі ертегілік сюжетке құрылған бір Шығыс батырлары жырынан келіп шықса керек. «Одиссеядағы» дәлелдерге қарағанда күйеуінің қайта оралуы жөніндегі Шығыс ертегісінің бұл версиясын, асып кеткенде (егерде «Одиссеяның» тұтас аяқталған нұсқасының біздің дәуірімізден 600 жыл бұрын болғанын есепке алсақ), біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырға жатқызуға болады. Таяу және Орта Азия тарихының ертедегі кезеңінде ертегінің таралу жолдары әлі анықталмай отыр, дегенмен, басқа да сабақтас фактілерге сүйенсек, «Одиссея» мен «Алпамыштың» ұқсастығына қарап арғы көне заман және ортаазиялық мәдениеттің ертедегі байланыстары туралы, анығырақ айтқанда, грек мәдениетіне шығыстың ықпалы жөнінде мәселе қозғауға болады»³.

Сонымен В. М. Жирмунский аталған мақаласында көне ертегілік сюжеттің «шығыс» нұсқасы жайында, немесе гректер мен Орта Азия және Қазақстан халықтарының әр түрлі тарихи даму, байланыстарының нәтижесінде пайда болған «Одиссея» мен «Алпамыш» жырлары арасындағы сюжеттік ұқсастықтарды айырып, ашып беруге тырысты.

В. Жирмунский мен Х. Зарифовтың Алпамыш батыр жайындағы кітабының соңғы тарауы эпостың идеялық мазмұны мен образдарына талдау жасауға

¹ В. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, стр. 91.

² «Известия АН СССР», отделение литературы и языка, 1957, вып. 2, т. XVI, стр. 109.

³ С о н д а, 112—113-беттер.

арналған. Зерттеушілер жырдың мазмұны батырлық күрестерге толы екенін, ол Отанына, туған халқына деген ыстық махаббатпен берік байланысты болып келетіндігін аңғартады. Осы ойды олар: «батыл ерлік, махаббат, сұлулық қас дұшпандармен күресте жеңіп шығады, бірақ бұл күреске адамның бар қуаты мен қабілетін, бойына біткен бар күшін батыл түрде жұмсау талап етіледі. Халықтың эпос үлгілерінің тәрбиелік мәні, әсіресе біздің қаһармандық дәуіріміздегі маңызы осында жатыр»¹, — деп қорытындылайды.

Авторлар эпостағы жағымды және жағымсыз кейіпкерлерге тән белгілі қасиеттерді ашып көрсетеді. Эпостың бас кейіпкері — Алпамыштың басынан батырлыққа тән негізгі белгілер толық көрінетінін, ерлігіне сай күші, батырлығына сай мол адамгершілігі айтылады. Халық әр мезгіл өз батырын осылай болса деп тіледі.

Жырдағы батырдың сүйгені — Барчин бейнесінің суреттелуі де Алпамыш бейнесімен үйлесіп, сәйкес келіп жатады. Барчин да — ержүрек, қарабасының қамынан гөрі махаббаты үшін, сүйген жары үшін білек сыбанып күресіп, жер бетіне бақыт нұрын тілейтін қаһарман.

Сонымен қатар эпоста ерлік жолында тоқайласқан адамдардың бірін-бірі сүюі, батырлар арасындағы өзара достыққа әкеліп саяды. Алпамыштың күшінің басымдылығына, батырлығының артықтығына қарамастан, халық эпосы қалмақ батыры Қаражанды да ерлік күрестің жаршысы тұрғысында көрсетеді.

В. Жирмунский мен Х. Зарифов эпостағы семьялық, рулық жайлар туралы, олардың арасындағы байланыс, қарым-қатынас жөнінде былай деп жазады: «Эпоста қастерленген мұндай семьялық байланыстар барлығында да түрліше ашып беріледі, ерлі-зайыптыларды (Алпамыш пен Барчинды) қосатын махаббат пен опалылық, қарындасы мен ағасының қимастығы (Қалдырғач пен Алпамыш), ата-ананың өз перзентіне мейірімді қамқорлығы (Алпамыш, Барчин, Ядгар), баласынан айырылған ананың сағынышы (Алпамыш пен оның қарт анасы), баласының қарт әкесінің ардақтауы (Алпамыш пен Байбөрі)— міне, осындай қарапайым адамгершілік сезімдер мен қарым-қатынастар түрінің бәрі де «Алпамыштың» асқақ ерлігін айқын-

¹ В. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский народный героический эпос, М., 1947, стр. 96.

дай түсетін психологиялық тұрмыстық жағдай болып табылады»¹.

Эпоста халық өмірінен, әдет-ғұрыпынан алынған көңілді көріністер, қуанышты елесті білдіретін жайлар көп ұшырайтындығы айтылады.

Сөйтіп, В. Жирмунский мен Х. Зарифов өзбек «Алпамышының» тексін зерттей отырып, қазақ эпосына тікелей қатысы бар жалпы теориялық мәселелерді шешіп береді. Шамамен, мөлшермен болса да олар «Алпамыш» жырының қай мерзімде шыққанын, онан қайтіп, қалай дамығандығын белгіледі. Бұл эпос сюжетінің тарихын басқа халықтардың эпикалық шығармаларымен байланыстыра отырып, зерттеушілер халықаралық параллель жайын әңгіме етеді.

Алайда, В. Жирмунский мен Х. Зарифовтың кітабында елеулі кемшіліктер де болды. Сол кемшіліктердің ең бастысы — авторлардың жекелеген сюжеттік схемалар мен мотивтерді формальді түрде салыстырып, оған көп көңіл бөлінуінде еді. Олар бұл мәселенің байыбына жетіп бара алмады. Сол сюжеттік схемалар мен мотивтерді қатар қойып салыстыруда, параллельдің пайда болуына не мәжбүрлік етуі жайын айтуға келгенде эпикалық шығармалардың ұлттық ерекшелігі ескерілмеді («Одиссея» т. б.). Әртүрлі тарихы бар, әртүрлі әлеуметтік-экономикалық құрылысы бар әрқайсысы өзінің алдына әртүрлі тарихи және мәдени міндеттер қойған халықтардың шығармаларына әр қырдан келіп зерттеу орынды еді. Алпамыс жайындағы жыр әртүрлі елде айтылуымен байланысты белгілі бір халықтың өмір тіршілігін көрсетті, оның нақты тарихи дамуын суреттеді, ал В. Жирмунский мен Х. Зарифов бұларды толық ашпады. Осы кітап жайында дер шағында пікір айтқан рецензенттер де сол біз тоқталған жайларға назар аударған болатын².

Ал жалпы алғанда В. Жирмунский мен Х. Зарифовтың кітабы өзбек эпосын, оның ішінде «Алпамышты» зерттеу төңірегіндегі алғашқы ірі қадамның бірі деп қарағанмыз жөн.

Проф. В. М. Жирмунскийдің 1960 жылы тағы да

¹ В. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский героический эпос. М., 1947, стр. 103—104.

² «Узбекский народный героический эпос» атты кітапты талқылаған мәжілістің материалдары. «Советская этнография», 1949. № 2, 177—179-беттер; В. К. Соколова. Узбекский народный героический эпос, с о н д а, 226—229-беттер.

бір кітабы жарық көрді¹. Автордың бұл монографиясы «Алпамыш» эпосы жайындағы бұрын-соңды жазылған, көп жылғы еңбектерінің жиынтығы іспетті. «Сказание об Алпамыше», «Богатырская сказка» атты екі бөлімнен тұратын бұл еңбекте «Алпамыс» жырының қоңырат, оғұз, қыпшақ, алтай версиялары қарастырылып, өзара салыстыру жасалынады. Сонымен бірге жоғарыда аталған эпикалық сюжеттің үш жігі, жүйесі (Батырдың ғажайып түрде дүниеге келуі, батырлық жолмен қалыңдығына үйленуі және батырдың әйелін басқа біреу алып оның тойының үстінен шығуы) бұл кітапта кең түрде алынады. В. Жирмунский аталған монографиясында ертелі-кеш айтылған пікірлердің бәрін ескере отырып, терең зерттеу еңбек жазып шыққан. Кітаптың ең бір құнды жері «Алпамыс» жырының өзбек, қарақалпақ, қазақ версияларының шыққан тегі, көзі бір жерден екендігін дәлелдегендігінде: «Алпамыштың» негізгі ортаазиялық — өзбекше, қарақалпақша және қазақша версияларының сюжеті мен көптеген мотивтерінде олардың негізі сөзсіз бір поэмадан шыққанын көрсететін, кейінірек ауызша-поэтикалық дәстүрде талай өзгеріске ұшыраған едәуір ұқсастық байқалады.

Варианттарының мазмұнын талдау және салыстыру арқылы осы поэманың географиялық орнын, тайпалық және ұлттық жағдайы мен келіп шыққан дәуірін нақтырақ анықтауға болады², — деп автор жоғарыда аталған еңбегінде «Алпамыс» жырының шығу төркіні жайындағы пікірлерді тереңдете түскен.

Қазақстанда шығатын оқу құралдарында қазақ эпосына арнаулы тараулар да берілді. Монографиялық көлемде жазылған сондай тараулардың бірі — проф. Қажым Жұмалиевтің орта мектептің 8-классына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығында³ жарияланды. Оқулықтың алдына қойған мақсаты — мектеп оқушыларын қазақ эпосының мазмұнымен, кейіпкерлерімен және эпикалық жырлардың өзіне тән ерекшеліктерімен таныстыру болды. Қ. Жұмалиев жазған бұл тарауларда сол қойылған мәселелер өз деңгейінде дұрыс шешілді деуге болады. Ал, жоғары оқу орнының сту-

¹ В. Жирмунский. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960.

² Сонда, 45-бет.

³ Орта мектептің 8-классына арналған оқу құралы, 1941, 1943, 1948, 1949, 1950 (1941 жылы осы оқу құралын) автор проф. Ә. Марғұланмен бірігіп жазды).

денттеріне арналып жазылған «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1948) атты кітапта Қ. Жұмалиевтің алдында эпос жайындағы тарауды жазуда анағұрлым жауапты да, байсалды міндеттер тұрды. Бұл жолы автор мектеп оқулығына жазған еңбегін толықтырып, жан-жақты кеңейте түсті.

«Қазақ әдебиетінің тарихында» мектеп оқулығына қарағанда жағымды, жағымсыз кейіпкерлердің мінездемесі де кеңірек беріледі. Эпостық жырлардың өлеңдік құрылысы, тілі, стилі байсалды түрде әңгіме болады.

Қ. Жұмалиевтің еңбегі дер кезіндегі пайдалы зерттеулердің бірі болып саналады. Алайда, бүгінгі таңда фольклор жайындағы ғылымға қойылған талап әлдеқайда жоғарылады. Сол талап-тұрғы қазақ эпосын зерттеушілерге де әбден қатысты. Осы мөлшерден қарағанда Қ. Жұмалиевтің жұмысында елеулі кемшіліктер де жоқ емес еді. Автор белгілі бір эпикалық поэманың басқа нұсқаларына жеткілікті көңіл аудармайды. Егер көңіл аударыла қалса сол нұсқаның мазмұнын қайталап айтып беруден онша аса алмаған. Кейбір эпостардың шығу төркінін сөз еткенде В. Жирмунский тәрізді ғалымдардың пікірлеріне бірер сілтеме жасап, сонымен тынған. Қазақ халқы эпосының тарихына көңілдің аз бөлінуі себебінен жырлардағы кейінгі дәуірлердің қоспалары жайын айтуға еңбекте жете назар аударылмаған.

Бұл көрсетіліп отырған олқылықтар оның «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1958) деген еңбегінде негізінен алғанда біраз ескерілген. Эпикалық туындылардың соңғы дәуірлерде ел аузынан жазылып алынған нұсқалары да еске алынған. «Алпамыс», «Қобыланды» сияқты жырлардың нұсқалары басқа елдердің нұсқаларымен қатар қойылып салыстырылып, олардың мазмұнындағы айырмашылықтары бір шама айтылады. Автор бұрынғы еңбектеріндегі пікірлерін әлдеқайда өрістетіп, бұл жолы қомақты етіп, қоюлата түскен (монолог, диалогтардың орыны, халықтың әр алуан тұрмыс-салты, адамның психологиясын шебер суреттеу т. б.).

Сонымен осы ғасырдың 40-жылдарында қазақ эпосын тұтастай алып зерттеу саласында совет фольклористерінің елеулі қадам жасап алға басқандығы айқын байқалады. Қазақ эпосы сол аталған еңбектерде халқымыздың сан ғасырлар бойына жасап келе жатқан көркем шығармасы деп қаралды. А. С. Орлов-

тың, В. М. Жирмунскийдің, Х. Т. Зарифовтың жән^е Қ. Жұмалиевтің еңбектерінде қазақ эпосын монография көлемінде зерттеу мәселесі қойылды. Сондықтан да ол зерттеулерде қазақ эпосының тақырыбы мен поэтикасы, шығу тарихы мен оның ғасырлар бойы ұмытылмай, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып айтылуы жөнінде әңгіме болуы заңды да еді. Рас бұл жұмыстар ғылыми дәрежесі мен сапасы жағынан алғанда алақұла, әр түрлі. Эпикалық жырлардың біраз мәселелері сол еңбектерде шешімін тапқанымен, әлі де айтатын, пысықтайтын жайларымыз көп болатын.

1950 жылдарда фольклористер алдында қазақ халқының эпикалық творчествосын кеңірек көлемде алып, тереңірек зерттеу міндеті тұрды.

Өкінішке қарай, сол елуінші жылдардың бас кезінде әдебиетшілер арасында, баспасөз бетінде көптеген эпикалық шығармалардың халықтық сипатына шүбәлану, оған күдік келтіру барлығы байқалды. Сошақта өзбек халқының «Алпамышы» сынға ұшырады¹. Басқа халықтардың да атақты эпикалық шығармалары сенімсіздік жағдайға душар болып, күдікке ілінді. Мұндай сыңаржақ көзқарастың салқыны қазақтың эпикалық творчествосына да тиді. Орта мектепке арналған оқулықта² барлық батырлық жырдан «Қамбар» ғана талдауға алынып, тек осы жыр ғана шын мәніндегі халықтық эпос деп саналды. Бұл, әрине, мәселеге тым ұшқары қараушылықтың, оның байыбына терең бармаушылықтың салқыны, салдары еді.

Барша жұртқа кеңінен белгілі атақты «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын» сияқты эпикалық шығармалардың халықтығы туралы мәселе қазақ эпосы жайында 1953 жылы болған дискуссияда да шешілмей қалды, тек ілгеріде зерттеле түсуі қажет деп табылды. «Алпамыс», «Қобыланды» сынды жырлардың басқа халықтардағы түрлеріне қатынасы осы уақытқа дейін жөнді зерттелмегенін, халық аузында айтылып келе жатқан нұсқаларының әлі күнге жазылып алынбай келгенін, ал бұл жырлардың әлеуметтік мәнін анықтауға кедергі болып отырғанын дискуссия атап көрсетті³.

¹ «Правда Востока» (29.1.52); «Литературная газета» (12.11.52 г.); «Звезда Востока» (1952, № 2).

² М. Ғабдуллин. Қазақ әдебиеті. Орта мектептің 8-классына арналған оқулық. 1954, 38—46-беттер.

³ Итоги дискуссии по казахскому эпосу. «Вестник АН КазССР», 1953, № 8.

Солай болғандықтан да дискуссия кезінде¹ және онан кейін де қазақ халқының эпосы жайында баспасөз бетінде бірқатар мақалалар жарияланды. Әдебиетшілер: филология ғылымының докторы, порф. Мәлік Ғабдуллин («Батырлар жыры туралы») мен филология ғылымының докторы, проф. Әуелбек Қоңыратбаев («Сынның сырқаулары») қазақ эпосының халықтығы туралы пікірлер айтты². Мәселен, М. Ғабдуллинның «Батырлар жыры туралы» мақаласында Алпамыс, Қобыланды, Тарғын жайындағы жырлар жөнінде жоғарыда айтылған дискуссия тұжырымды қорытынды жасамағанын, «Алпамыс» пен «Тарғын» негізінде халықтық делініп, ал «Қобыланды батырдың» қандай жыр екендігі көрсетілмегендігі, тек «зерттеу керек» деп қаулы алынғандығы жазылған. Шын мәнінде бұл жырлардың халықтық жырлар екендігінен дәйекті дәлелдер келтірілген.

Ел қорғау, басқыншы жаумен күресу жөнінде халықтың түсінігі, арман-мүддесі айтылған жырлар да халықтық тұрғыда бейнеленген. Бұл жырлардан ертедегі адамдардың қоғамдық тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық сана мен ой-өрісі қандай екендігі де көрініп отырады.

Алпамыс, Қобыланды, Тарғын халқының қамын ойлаған, басқыншыларға қарсы қасықтай қаны қалғанша күрсеке батырлар бейнесінде суреттеледі. Бұлар ел талаушылар емес, ел қорғаушылар. Олардың халық алдында сүйкімді болуы да осында.

Соңғы кезге дейін Алпамыс, Тарғын, Қобыланды жайындағы жырларды халықтық деп кесіп айта алмай келеміз. «Негізі халықтық» деп сырғаната саламыз. Мына жырдың мына бір әңгімелері халықтық, ал мына бір әңгімелері халыққа жат дейміз де екі ұшты пікір айтамыз» дей отырып, автор аталған жырлардың не себептен халықтық жырлар екендігіне тоқталған. Сөйтіп, М. Ғабдуллин осы кезге дейін «орын алып келген өз көзқарастарын қайта қарауға тиісті» екендігін аталмыш мақаласында орынды да дұрыс көрсеткен.

Проф. М. Ғабдуллиннің 1958 жылы жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» деген оқу құралы жарық көрді.

¹ Бұл жерде біз проф. М. Ғабдуллиннің «О состоянии и задачах казахского эпоса» («Вестник АН Каз ССР», 1953, № 4) деген мақаласын еске алып отырмыз.

² «Қазақ әдебиеті» газеті, 7 октябрь, 1955; 3 февраль, 1956.

Кейбір өзгеріс, қосындылармен бұл кітап 1964 жыл¹ екінші рет, біршама толықтырулармен 1974 жыл¹ үшінші рет басылды. Мұндағы «Батырлар жыры» тәрауында қазақтың белгілі эпикалық шығармалары қарастырылады. «Қобыланды батырдың», «Ер Тарғынның», «Қамбардың», «Алпамыстың» жиналуы, зерттелуі, басылып шығуы, басты кейіпкерлері, құрылысы мен тілі жайынан оқушы студенттер кең мәлімет алады.

М. Ғабдуллин батырлар жырының нұсқалары жайын айтқанда орта мектеп пен жоғары оқу орындарының программасына сәйкес келетін нұсқаларын ғана алған. Батырлық эпос «Қобыланды батырды» арнайы сөз еткен жағдайда, мәселен ол Мергембай жырының нұсқасына тоқталады. Өйткені бұл нұсқа оқу программасы бойынша негізгі және өзекті текст болып саналады. Ал «Қамбар батыр» жырын талдаған кезде Ә. Диваевтың нұсқасын әдейі алады. Бұл эпостың қалған нұсқалары кітаптың шолу бөлімінде айтылып өткен. Осындай әдіс қолданғанда нендей нәтиже береді дегенге келсек, мұнан оқушы жұртшылық қандай да болмасын белгілі бір эпостың ұшан теңіздей нұсқаларынан толық хабардар болады, соған қоса ең тәуір деген нұсқаның орынды талдауын көреді.

Автор бұл еңбегінде сонымен бірге өзіне дейінгі қазақ эпосы жайында жазған әдебиетші-ғалымдардың зерттеулерін кеңінен пайдаланған. Олар жайында, әрине, өз көзқарасын да білдіріп отырған.

«Қазақ ССР тарихында» қазақ эпосы қысқа тұжырыммен берілгенімен күрделі проблемалар төңірегінде сөз болды. Эпосты халық өмірінің ескерткіші деп қараумен қатар, ол халықтың көркем сөз өнері де деп бағаланды. Бұл, әрине, зерттеу саласындағы жаңа леп, соны серпін, орынды көзқарас еді¹.

Осылай айтылуы орынды да. Өйткені, сол 1953 жылғы дискуссиядан кейін зерттеушілер алдында эпостық поэмалардың идеялық-көркемдік ерекшеліктерін терең бойлап зерттей беру, яғни халықтық шығармалар екенін, халқымыздың поэтикалық мәдениетінің көне ескерткіштері болғанын дәлелдеп, кейбір атақты эпостарды халықтық емес деп санаған адамдардың сыңаржақ пікірлерінен мүлдем аршып, тазартып алу міндеттері тұрды.

¹ М. Әуезов. Қазақтың ауыз әдебиеті. «Қазақ ССР тарихы». I т., Алматы, 1957, 207—208-беттер.

Алпамыс, Алпамыша, Алып Манаш туралы жыр қазақ, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт, алтай халықтарында бар. Осындай ерекшелікті ескере отырып, 1954 жылы июнь айында Москва қаласында өткізілген СССР халықтарының эпосы туралы жиналыс «Алпамыс» жырының халықтығын анықтау үшін республикааралық ғылыми кеңес шақыруға ұйғарды. Бұл кеңес 1956 жылдың 20—25 сентябрінде Ташкент қаласында өткізілді.

Сол ғылыми кеңес ғалымдар мен әдебиетшілердің алдына халықтың ескі поэтикалық мәдениетінің ескерткішін жоққа шығарғысы келген кейбір бұрмалаушылар мен нигилистердің әрекеттеріне тойтарыс бере отырып, «Алпамыс» сияқты жырдың идеялық-көркемдік ерекшеліктерін тереңірек зерттеуде, оның әртүрлі халықтарға тән нұсқаларын салыстыра тексеруді келелі міндет етіп қойды.

Ғылыми кеңесте жасалған баяндамалар мен қосымша баяндамалардың дер кезінде тезистері басылып шықты¹. Ал кейіннен сол баяндамалар мен қосымша баяндамалар, пікір алысуға қатысқан фольклорист ғалымдардың сөздері дербес ғылыми жинақ болып өз алдына жарық көрді².

Осы аталып отырған жинақтан орын алған, қазақ халқының эпикалық шығармасы — «Алпамыспен» тікелей байланысты ғылыми мақаланың бірі — «Об отношении «Алпамыса» к казахской эпической традиции» деген тақырыппен берілген проф. Н. С. Смирнованың мақаласы³.

Ол өзінің бұл еңбегінде қазақтың батырлық жырының, оның ішінде «Алпамыс» жырының ұлттық-фольклорлік дәстүрге тән қатынасын қарастырады. «Алпамыс» жырының соңғы дәуірлердегі қазақша нұсқалары көне, замандағы түрін өзгеріске ұшыратқандығын, бұл өзгерістер батырдың үйлену салтынан, семьяны нығайту, Қоңырат руының бірлігін сақтау жолындағы күресінен көрінетіндігін айтады. Алпамыстың түс көруі, ұйықтап жатқан кезінде тұтқын болуы, зынданға түсуі, батырдың Байшұбар атының көмегі арқасында босанып шығуы, автордың ойлауынша, жырдың қазақша нұсқаларына негіз болып, ер-

¹ «Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш», изд. АН УзССР, Ташкент, 1956.

² «Об эпосе «Алпамыш» (материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш»), Ташкент, 1959.

³ С о н д а, 158—178-беттер.

тегілік ескі мотив саналған. Осы мотивтер келе-келі батырдың қалмақ ханы Тайшықпен жекпе-жек күресі ке шығып, хан ордасы мен хан әскерін тас-талқа и етіп жеңіп, қалмақтардың басшысы ғып қойшы Кей- куатты тағайындаумен ұштасып, жалғасып жатқаны көрінеді.

Н. Смирнова жырдың кейінгі замандағы нұсқала- рында Алпамыстың қалмақтармен жауласуының мо- тиві кеңірек айтылатындығын әңгімелейді. Бұл жайында «Қобыланды» жырының да кейбір нұсқала- рының (Біржан Толымбаевтың, Мергенбайдың т. б. нұсқалары), сол сияқты қазақ халқының кейінгі дәуірдегі эпикалық шығармаларының күрес кезіндегі шиеленістері осы тәрізде шешілетіндігін көрсеткен. Онан әрі қарай автор қазақ эпосының соңғы кездегі нұсқаларында, әсіресе «Алпамыс» жырының кейінгі замандағы версияларында осы мотивтердің суреттелуі байырғы мифологиялық мотивтерді қайта жаңғыртып көрсетумен қатар жүріп отыратындығына тоқталады.

Сонымен қатар Н. Смирнова осы жырдың сюжетін- дегі, эпизодтарындағы эпосқа тән жалпы ортақ жағ- дайды немесе жақын ұқсастықты, тұтас алғанда, қа- зақ халқының өзге эпикалық шығармаларынан, оның ішінде батырлық жырлардан, тұрмыс-салт жырлары- нан іздестіреді. Автор осылай салыстыру ретінде жыр- дың ортақ элементтерін айыра отырып, оның қазақ халқының басқа да эпикалық шығармаларында бар осыған тектес элементтермен бірдей ұқсастығын ашып көрсетті.

Эпостың образдар жүйесіне тоқталғанда автор бас- қа эпикалық шығармалардағы образдар да дәл осы тәріздес болып келетіндігін аңғартады. Олар шығу тегі жағынан, ру мен рудың бірлігі турасынан, қалмақ- хандарына қарсы бірігіп шабуыл жасау жөндерінен топтастырылған («Қобыланды» мен «Қамбардан», аз- дап «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғыннан» байқауға бола- ды).

Н. Смирнова «Алпамыс» жыры кейіпкерлерінің ерекшеліктерін көрсете отырып, эпосқа қатысушы адамдардың ішінде, яғни, жағымды, жағымсыз образ- дар арасында ертегінің қаһармандарына жақын кейіп- керлердің бар екендігін де ескертеді. Осымен байланысты Алпамыстың жеке басына көбірек тоқта- лып, талдау жасайды. Қазақтың батырлық жырының, тұрмыс-салт эпостарының кейіпкерлерінен Алпамыс бейнесінің ерекшелігін ашады. Автор осы ойының

соңында «Алпамыс» жырының нұсқалары қазақтың жалпы эпикалық дәстүрі негізінде дамып келе жатқандығын, енді бір жағынан өзі де сол дәстүрді құнарландырып отырғандығын жазады.

Сөйтіп, Н. Смирнованың еңбегінде эпостың ұлттық дәстүрге қатысты жайлары сөз болады. Сондықтан да автордың бұл зерттеуі «Алпамыс» жыры негізінде қазақ эпосының ұлттық дәстүрге байланысын көтерген алғашқы пайдалы қадамдардың бірі болып табылады.

Үстіміздегі ғасырдың 50-жылдарының аяғы мен 60-жылдардың бас кезінде жарық көрген, қазақ эпосына арналған, зерттеуі аралас ғылыми басылымдардың Одақ көлемінде тұңғыш рет басылып шығуы еліміздің мәдени өміріндегі елеулі оқиға болды. Бұл ғылыми басылымдарға («Қамбар батыр», «Алпамыс батыр», «Қыз Жібек») ұйтқы болып, ұйымдастырып, ғылыми редакциясын басқарғандар — М. О. Әуезов пен Н. С. Смирнова. Ол басылымдардағы эпостарға зерделі зерттеу еңбек жазып, белсенді атсалысқандардың бірі белгілі фольклорист — Н. С. Смирнова. Бұл жайында филология ғылымының кандидаты С. Қасқабаевтың «Қазақ фольклористикасы» атты кітапта жарияланған Н. Смирнова жайындағы арнайы жазылған мақаласында орынды айтылған¹. Зерттеушінің қазақ фольклорына сіңірген еңбегі, оның эпос жайындағы ой-толғаныстары, айтқан елеулі пікірлері, біздің осы жұмысымызда да көрініп отырады.

Ал осы ғылыми басылымдардың басты-басты ерекшеліктері неде? Ол — мынада. Біріншіден, жоғарыдағы шығармалардың қазақ арасына таралған барлық варианттарының толық тексттері қамтылды. Олар көпшілікке белгісіз болып келген кейінгі кезде табылған материалдармен толықтырылған. Мысалы, «Қыз Жібек» эпосына бұған дейін еш жерде жарияланбаған Москва қаласындағы тарихи музейден табылған бір нұсқасы кірген. Сол сияқты «Қамбар батыр» эпосының Бармақ Мұқанбаев айтуындағы нұсқасы да тыңнан қосылған материал.

Сөз етіп отырған ғылыми басылымдардың тағы бір ерекше құнды жағы — олардың алғаш рет орыс тіліндегі жолма-жол тұтас аудармалары берілген. Орыс тіліндегі сөзбе-сөз аудармасында қазақ тілінің

¹ Қазақ фольклористикасы». Алматы, 1972, 270—273-беттерді қараңыз.

эпикалық бейнелеу ерекшеліктері сақталған, соның нәтижесінде аударма тексінің мазмұны да, поэтикалық-тілдік ерекшеліктері де түп нұсқаны дәл таңытады.

Әрбір кітаптың қосымша бөлімі бір эпостың қазақ арасындағы барлық варианттарын өзара салыстыра отырып, олардың басқа да түрік тілдес халықтардағы нұсқалармен ұқсас келетін жақтарын жан-жақты тексерген жеке-жеке ғылыми очерктен тұрады. Бұл очерктер эпостың бұрын-соңды хатқа түсуі, баспа жүзіне жариялануы, орындаушылары жайлы терең мәлімет беретін ғылыми аппаратпен жабдықталған. Әрбір кітаптың аяғында текстік өзара салыстырулар және қазақ сөздерінің орыс тіліндегі түсініктері бар»¹ деп, еңбекке көп тер төгіліп, қызмет істелгенін әдебиетші Әдебиет Молдаханов дұрыс байқаған.

Көңіл аударып, тоқталып отырған осы тәріздес ғылыми жинақтар қазақ фольклорының әрбір жанры бойынша келешекте де тоқталмай жасала берсе құбақұп. Ауыз әдебиетінің материалдарын салыстыра зерттеу үшін, оның үстіне кейбірінің түп төркінін айқындай беруге бұл сияқты ғылыми басылымдар пайдалсын тигізері сөзсіз. Сондықтан да жұмысы қиын да болса нәтижесі қызықты академиялық ғылыми басылымдарды жалғастыра берген мақұл.

«Қазақ әдебиеті тарихы» бірінші томының, бірінші кітабындағы (1960) «Қазақ эпосы» деп аталатын тарауды жазуға бір топ фольклорист-ғалымдар (М. Ғабдуллин, М. Ғұмарова, Қ. Жұмалиев, Н. Смирнова, Т. Сыдықов) атсалысты. Онда эпикалық шығармаларды қазақ халқының ғасырлар бойы сақтап келе жатқандығы баяндалады. Қолдағы бар нұсқалардың негізгі деп аталатындарының өзара айырмашылықтары қысқаша атап өтіледі. Сонан соң көпке танымал әрбір эпос версиясының идеялық мазмұны, сюжет желісі, образдары өңгімеленіп, көркемдік ерекшеліктері сөз болады. Белгілі бір жырға соңғы дәуірлердің енгізген өзгерісі қоса айтылады. Қазақ эпосы жайында әр кезде жазылған еңбектер қысқа мәлімет есебінде кітапта аталып өтіледі. 1968 жылы орыс тілінде жарық көрген «История казахской литературы» (I том) атты коллективтік еңбекте де қазақ эпосына бағыпталған арнаулы тарау бар. Онда эпикалық жырлардың даму ерекшеліктері мен поэтикасы ықшам түрде қарастырылып, «Ал-

¹ «Қазақ фольклористикасы». Алматы, 1972, 167-бет.

памыс», «Ер Тарғын», «Қамбар», «Қобыланды», совет эпосынан «Өтеген батырды» талдауға өте шағын орын берілген.

Қалың қауымға ұсынылған келесі бір еңбекте¹ қазақ халқының батырлық жырының көне дәуірден осы кезге дейінгі даму жолы қарастырылады.

Кітапта «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» сияқты әйгілі жырлар жан-жақты сөз болып, ақын, жыраулар, жыршылар жайында, бұрын зерттелмеген жырлар хақында әңгімеленеді. Арнаулы тараулар болып берілген сол атақты жырлардың қолда бар қазіргі нұсқаларын бірімен-бірін салыстырып көрсетуге батыл қадам жасалған.

Осындай көлемді дербес еңбекті жазу үстінде авторлар эпикалық туынды жөніндегі ертелі-кеш айтылған пікірлерді, нақтылы тілек, ұсыныс, ақыл-кеңестерді бұл жолы біршама қорытып, мүмкіндігіне қарай қазақтың батырлық жырын жан-жақты алып қарастыруға тырысты. Осы тарапта дәстүрлі эпостың жалғасы — халық ақындары поэмаларының әңгіме болуы да көңіл қоярлық. Сонымен бірге біраз халықтарға ортақ саналып келген эпикалық шығармаларды өзара салыстырып, қысқа тұжырымдармен болса да пікір айтылуы пайдалы деп ойлаймыз.

Қазақ халқының батырлық жырларын айтқанда, әсіресе оларды салыстыру саласын қарастырғанда, басқаларынан гөрі алдымен «Алпамыс батырдың» ауызға көбірек ілінетіні бар. Ерте кездегі жазылған еңбектерді талдау тұсында да осы жайды айқын аңғардық. Бұл ұлы жырға тән заңды құбылыс. Оның үстіне «Алпамыс» ежелден-ақ көп елдердің ортақ игілігі, ортақ қазынасы. Ал өзінің түп негізі, жаратылысы жағынан өте көне мұра бола тұра, шығу тегі мен оның қай жерде жасалып, қалай таралуы жайында пікір таластары барлығына қарамастан², жыр патриархалды-рулық құрылыстың ыдырап, патриархалды-феодалдық қатынастың орнай бастаған кезінде шыққандығына ешкім қарсы дау айта алмайды.

Қазіргі күнде «Алпамыстың» қазақша версияларының басқа ұлт (өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт, алтай т. б.) версияларынан айырмашылығы бар деп есептейміз. Қазақ халқы «Алпамыс» жырын жа-

¹ М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов. Қазақ халқының батырлық жыры. Алматы, 1972.

² М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов. Қазақ халқының батырлық жыры. Алматы, 1972, 173—174-беттер.

сауда өз творчестволық бетін көрсетіп, өлшеусіз еңбегін қосқан. Оның тума версияларында қазақ халқының әдет-ғұрпы, түсінік-нанымы еркін кескінделіп, көркем мәдениетінің ерекшеліктері айқын суреттелген. О баста көне Қоңырат редакциясынан негізін алған бұл версиялардың әрқайсысы әр мезгілде жасалған.

Ал «Алпамыс» жырының ұлттық версияларын сөз еткен жайда бұл эпостың көп елдерге ортақ, бірақ бәрінің төркінінің бір екендігін (жоғарыда атап көрсетілгеніндей), оны әр ел өзінше сақтап, өзінше жырлап отырғандығын айтпай кетуге болмайды. Жыр не себептен бір төркіндес және жер-жерге қалайша таралған? Бұл сұраққа жауап беру үшін алдымен «Алпамыстың» қазақша версияларының басқа түркі тілдес халықтардың версияларынан негізгі айырмашылықтарын әңгіме етуге тура келеді.

О баста Қоңырат редакциясынан тараған Орта Азия халқы версияларының, сол еңбекте көрсетілгеніндей, біраз айырмашылықтары бола тұрса да, көпшілік жағдайда олардың біріне-бірінің жақын келетіндігін байқаймыз. Бұл мәселені толық түрде қарастыру үшін өз алдына дербес монографиялық еңбек жазуды қажет етеді.

Қазақ халқының эпикалық жырының тағдырын, жай-күйін сарапқа салып, таразыға тартқан жағдайда «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр», «Қозы көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қобыланды» жырларының бұдан бұрын тоқталып өткен, белгілі бір жүйеге құрылған қалың-қалың ғылыми басылымын¹ тағы да қайталай атауға тура келеді. Өйткені мұндай тәжірибе қазақ фольклористика ғылымында бұрын болған емес. Мұны бір үлкен жаңалық ретінде танып әлі де айта түскеніміз жөн. Алайда, тиражы шағын осы ғылыми басылымдар кең түрде насихатталмай қалып қойды. Өкінішке қарай, проф. Зәки Ахметовтың бұрын-ақ жарияланған мақаласы² мен Ә. Молдахановтың сол бірер пікірінен басқа, В. М. Жирмунский тәрізді белгілі ғалымдардың аузына жақсы жағынап

¹ Баспаға дайындағандар, зерттеу очерктер мен түсініктерді жазғандар, әрбір нұсқаның (қазақ, орыс тілдерінде) өзара айырмашылықтарын белгілегендер М. Ғұмарова, Ы. Дүйсенбаев, О. Нұрмағамбетова, М. Сильченко, Н. Смирнова, Т. Сыдықоз. Эпостардың музыкалық әуенін жазған — Б. Ерзакович.

² «Сокровища эпического творчества». «Вопросы литературы», 1964, № 11.

ілінгенімен, жасаған баяндамаларында, сөйлеген сөздерінде¹ көп жұмыс атқарылғандығы айтылғанымен, оқушы қауым бұл жайында баспасөз беті арқылы толық хабардар болды деп айта алмаймыз.

Жоғарыдағы аталған «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабынан (1960) фольклор зерттеушісі М. Ғұмарованың «Бұрын зерттелмеген жырлар» деген еңбегі орын алды.

Қазақ елі батырлық жырларға бай екендігі мәлім. Аталған материал бізге «Қарабек» пен «Төрехан», «Қазтуған» мен «Шалгез», «Қанжығалы Бөгембай», «Шақшақұлы Жәнібек» пен «Ақжонасұлы Ер Кеңес», «Сауырық» пен «Ерден», «Сұраншы» мен «Байсейіт», «Мантық» пен «Балуан Нияз», «Боран» мен «Ермек», «Нарқыз» бен «Жоламан»... сияқты жырларды таныстырады.

Автор өзінің көбіне бұрын жарияланбаған, зерттелмеген жырлар жайында жазған осы тарауында сол жырлардың ел арасына көп тараған бірнеше нұсқалары бар екенін, олардың соңғы мезгілде ғана анықталып отырғанын, белгілі бір атпен аталса да, әр нұсқаларының оқиға дамуларында, кісі, жер аттарында, кейіпкерлердің іс-әрекет, мінез-құлықтарында толып жатқан өзгешеліктер кездесетінін айтады. Сонымен бірге ол ақын, жыршылар елдің ерте заманнан сүйіп, жырлап келе жатқан жырын қайтадан өңдеген кезінде белгілі ортаның, белгілі дәуірдің жаңалық сипатын қосып жіберетіндігін атап көрсетті. Ол әр нұсқаны қатар алып, салыстыра зерттеудің қажет екендігіне, сөйткен жағдайда ғана оны дұрыс топтастыруға болатындығына көңіл аударып, күн тәртібіне қойды.

«...Ертедегі ескі батырлар жырына тән... қасиет біз әңгімелегелі отырған жырлардың тобында да сақталған ерекшелік деуге болады.

Жиналған жырлардың мазмұнына қарағанда қазақ халқы өзінің ерте күндерде басынан кешірген барлық кезеңдерін жырында да қалдырып отырғанын көреміз. Басқаша айтқанда, бұл жырлар халық тарихының ақындық шежіресі сияқты. Қайсы эпосты алсақ та соның тақырыбы белгілі бір тарихи оқиғалардың ізіне сәйкес келеді.

¹ «Основные проблемы изучения поэтического творчества народов Сибири и Дальнего Востока» (Доклады, сообщения и выступления участников конференции по изучению поэтического творчества народов Сибири и Дальнего Востока, 14—19 декабря 1959 г.) Улан-Удэ, 1961, стр. 8.

Бұл топқа жататын батырлар жыры да тек әдебиеттік мұра емес, қазақ халқының өткендегі тұрмысынан — экономикасынан, қоғамдық-тарихтық болмысынан, шаруашылығынан бағалы деректер бере алатын құнды материал. Әрине, тарихи мәліметтерге ел қиялынан қосылған қоспа жайлар да араласады. Шындық өмір елесімен қатар ертегілік әсірелеу де басым болады. Сөз болғалы отырған батырлар жырында да халық қадірлейтін адамгершілік қасиеттер кең түрде бейнеленеді. Бұл сипаттар жыр қаһарманының ішкі сырын, іс-әрекетін, мінез-құлқын кең танытады. Батыр қашанда жауына қатал, қажымас ер, еліне мейірімді, сөзіне ісі сай, ар-намысқа берік, ерекше мінез, өнегелі ісі бар адам болып бейнеленеді»¹, — деп М. Ғұмарова бұл жырлардың тарихи дәуірі жайында сөз қозғап, терең зерттесе де оқушыларды таныстыру мақсатымен тақырыптарына қарап топтастырады. Автор, сөйтіп, қолымыздағы бар, жоғарыда аталған қорлардағы бай материалдарға сүйене отырып, қазақтың батырлық жырларын тоғыз салаға бөліп қарастырады. Негізгі-негізгі саналатын жырлардың қысқаша мазмұны, оның нұсқалары, басты ерекшеліктері баяндалады. Осы кезге дейін беймәлім болып келген қазақтың эпикалық жырларымен оқушы жұртшылықты таныстырып өту мақсатымен жазылған бұл еңбекті құптағанмыз жөн.

Соңғы 15—20 жылда батырлар жыры нұсқаларының жеке-жеке түрде және коллективтік жинақта басылымдарының шығуы да зерттеу жұмыстарымен жалғасып жататын құптарлық құбылыс деп ойлаймыз. Солардың ішінде «Батырлар жырының» жеке түрде басылған кітаптары² дүркін-дүркін жарияланған үш томы³ және «Көрұғлы»⁴ ерекше көңіл аударады.

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап, Алматы, 1960, 431-бет.

² «Қазақ эпосы» (1-кітап — «Қамбар батыр», 2-кітап — «Ер Тарғын», 3-кітап — «Алпамыс», 4-кітап — «Қобыланды батыр», 5-кітап — «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», 6-кітап — «Қыз Жібек», 7-кітап — «Айман — Шолпан»). Алматы, 1957.

³ «Батырлар жыры», I т., Алматы, 1958, Алматы, 1961, Алматы, 1963; «Батырлар жыры», II т., Алматы, 1961; III т., Алматы, 1964. Редакциясын басқарғандар: филология ғылымының докторлары: М. Қаратаев, М. Ғабдуллин. Құрастырғандар: филология ғылымының кандидаттары: М. Ғұмарова, О. Нұрмағамбетова, Т. Сыдықов, Б. Уахатов.

⁴ «Көрұғлы» (Көрұғлы және оның ұрпақтары туралы дастандар) Алматы, 1973.

«Батырлар жырының» сол аталған бірінші томында оқырманға көне дәуірден келе жатқан белгілі эпостық шығармалар мен лиро-эпос жырларының («Қобыланды батыр», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Қозы көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан») көрнектілері жарияланған. Ал екінші томға «Ер Қосай», «Қарабек» «Дотан», «Арқалық», «Төрехан», «Ақжонасұлы Ер Кеңес», «Манашұлы Тұяқбай» деген атпен берілген жырлар енген. Соңғы, үшінші томы сол аталған екі томның заңды жалғасы ретінде саналып, ертеректе еш жерде баспа бетінде шықпаған «Қарадөң батырдың ұрпақтары» деп аталатын циклдан «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс», «Тегіс-Көгіс» «Тама» жырлары мен оқушы жұрт бұрыннан білетін «Мұңлық — Зарлық», «Сейпілмәлік», «Құламерген, Жоямерген» лиро-эпостарын қамтыған. Сонымен бірге «Құбығұл», «Құл мен қыз», «Айдос батыр» шығармаларын да оқырман осы кітаптан табады.

«Көрұғлы» қазақ топырағында алғаш рет жинақ күйінде көрініп отыр. Жинақты баспаға даярлаған — М. Ғұмарова. «Көрұғлының» көп елдерде мұра болып келе жатқандығы мәлім. Атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан сол ауқымды туындының бұл жолы сол аталмыш жинақта Раушанбек (бірінші саласы), Көрде туған Көрұн Көрұғлы (екінші саласы), Көрұғлының Райхан арабпен соғысы (үшінші саласы), Қисса Көрұғлы, Ғауазханның қиссасы, Түрікмен — Қасымхан атты жыр циклын сақтаған дастандары жарияланыпты. Қолжазба қоры қомақты қаралғаны байқалады.

Осы төрт кітаптың төртеуінде де алғысөз, сол жарияланып отырған жырлар жайында әр томның соңғы жағында қысқа да болса түсініктер бар. Тек «Көрұғлыда» ғана түсініктер алғы сөз ішінде қоса берілген.

Міне, бұл жинақтардың алдына қойған мақсаты — қазақ халқының ертедегі эпикалық жырларының үлгілерін баспа жүзіне шығару, ескі мұрамен оқушы қауымы таныстыру және қазақ эпосын зерттейміз деушілерге материал беруді көздеу еді¹.

Сонымен, советтік фольклор ғылымын, қазақтың эпикалық дәстүрін зерттеу саласында алпыс жылға тарта уақыт бойына, әсіресе соңғы отыз жылдай

¹ Бұл пікірдің жалғасын осыдан кейінгі тараудан қараңыз.

мерзім ішінде бірқатар жұмыстар істелді. Атап айтқанда, қазақ эпосының шығу төркіні, тарихпен байланысы, дәстүрге қатысы, оның белгілі нұсқаларының ерекшеліктерін айқындау, циклденуі (бұл жайында еңбектің келесі тарауларында айтылады) сияқты мәселелер күн тәртібінен түспей, жан-жақты тереңдей беру тұрғысынан проблемалық зерттеулерге айналып отыр.

Рас, орта мектепке арналған оқулықтарда, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралдарында, «Қазақ әдебиеті тарихының» томдарында, жекелеген кандидаттық, докторлық диссертацияларда, газет-журнал мақалаларында, кейбір зерттеулерде жалпы қазақ эпосы жайында, кейде нақты эпостар жайлы арнаулы тараулар, бөлімдер беріліп, сөз болып келді. Оларда көтерілген мәселелер, айтылған пікірлер жете шешімін таппағанымен ілгеріде зерттеу жұмысын жүргізе беруімізге негіз бола берері сөзсіз.

Дәстүрлі эпоспен қатар соңғы отыз шақты жылда қазақ халқының қазіргі эпикалық творчествосы, оны шығарушы — ақындар арнайы зерттеу нысанасына айнала бастады.

Октябрьден кейінгі жалпы ауыз әдебиеті туралы, оның ішінде эпикалық жыр жайындағы советтік ғылымға үңіле қарап, көңіл аударсақ, сонау отызыншы жылдардың тұсынан бері қарай Қазақстан фольклористері қаламын құрғатпай осы төңіректе де елеулі еңбек еткені айқын көрінеді. Қазақ совет фольклорын зерттеу ісі әдетте халық поэзиясының алыбы Жамбылдан басталса, ендеше сол Жамбыл жайында, Жамбылдың жауынгер ақындар отряды турасында М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, М. Қаратаев, Ә. Тәжібаев, Н. Смирнова, Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев т. б. әр кездерде келелі пікірлер айтып, оларын ғылым үшін пайдалы саналатын проблемалық мақалаларға айналдырып отырды. Уақыт озған сайын бірте-бірте өркен жайған ақындық творчество, эпикалық поэмалар турасындағы іргетас — сол ойлар кейіннен жекелеген монографиялық еңбектерге, зерттеу жұмыстарына, былайша айтқанда, кітапшалар мен кітаптарға айналып жатты. Бұл жерде біз соңынан пайда болған ғылыми жұмыстардың бірден пайда болмағанын айтқымыз келіп отыр. Жоғарыда аталған авторлардың және тақырыбымызға тікелей қатысы бар тағы басқа зерттеуші әдебиетші қауымның еңбектері осы жұмыстың ұзын-ырга желісінен көрініп отырады. Біз алып

отырған негізгі проблемамыз бойынша олардың әрқайсысының әр тұста жарияланған еңбегіне көңіл аударып, ой ұялатып, пікір айтып отыруға ұмтылдық. Әрине, бір жолы бәрін қамтып болдық, осымен іс тәмамдалды деп күні бұрын айтудан аулақпыз.

Біздің дәуірімізде туған сол эпикалық жырлар «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабының, «Совет тұсындағы қазақтың халық поэзиясы очеркінің», оқу құралының тарауы көлемінде¹, кейбір ақындардың, атап айтқанда Жамбыл Жабаевтың, Нұрпейіс Байғаниннің, Иса Байзақовтың, Нұрхан Ахметбековтың, Омар Шипиннің, Нартай Бекежановтың, Кенен Әзірбаевтың, Төлеу Көбдіковтың, Қайып Айнабековтың, Үмбетәлі Кәрібаевтың, Қалқа Жапсарбаевтың, Ілияс Манкиннің, тағы басқалардың өмірі мен творчестволық жолын зерттеген кезде² қоса талданып алынып отырды. Сонымен қатар кейбір эпикалық поэманы өз алдына арнайы алып зерттеген жұмыстар да барлығын байқаймыз³).

Қазақтың халық поэзиясының мәселелерін сөз еткен еңбектерде, фольклор мен жазба әдебиетті қатар қарастырған зерттеулерде, атақты ақындарға арналған мақалалар мен кітапшаларда, ақындардың жинақтарына жазылған алғысөздерде, сол бір эпикалық поэмаларға арнайы болмаса да көңіл аударылып, аталып кеткен. Әрине, осы тараптағы кейбір еңбектер, мақала-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы», Алматы, 1948, 414—435-беттер; «Очерки казахской народной поэзии советской эпохи». Алма-Ата, 1955, стр. 195—215; «Қазақ әдебиетінің тарихы» бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964, 240—274 беттер; «История казахской литературы». Первый том. Алма-Ата, 1968, стр. 286—297; М. Ғабдуллин, Б. Ысқақов, Халық ауыз әдебиеті. Алматы, 1974.

² М. Хасенов, Иса Байзақовтың өмірі мен творчествосы (канд. дис.), Алматы, 1950; О. Нұрмағамбетова, Нұрпейіс Байғанин — советтік дәуірдің жыршысы (канд. дис.), Алматы, 1953; Х. Ишанов, Қазақстанда Совет өкіметін орнату үшін күрескен ерлер туралы (канд. дис.), Алматы, 1954; Е. Ысмайылов, Ақындар. Алматы, 1956; М. Жармұхамедов, 1916 жылғы көтеріліс қазақтың халық поэзиясында (канд. дис.), Алматы, 1962; «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964 (әрбір ақынға арналған монографиялық тарауларды қараңыз); С. Әзілов, Нұрхан Ахметбековтың ақындық өнері (канд. дис.), 1973 т. б.

³ Н. Смирнова, Об отношении советских казахских акынов к поэтическому наследию (образ Утеген-батыра в обработке Джамбула). Академику В. А. Гордлевскому. К его семидесятилетиям (сборник). М., 1953; М. Гумарова, «Сурашши батыр» в версии Джамбула. «Творчество Джамбула» (Труды отдела народного творчества). Алма-Ата, 1956.

лар әр жылдары қайталанып, жарияланып отырғандары да бар. Біз олардың бәрін бірдей атап өтуді, немесе көрсетуді алдымызға міндет етіп қоймадық. Олардың яғни толық библиографиялық көрсеткішін беріп, дәл осы жерде тегіс тізіп жатуды артық санадық. Еңбектерді талдау үстінде солардың басты-басты дегендеріне ғана оқушының назарын аударып өтеміз.

Совет дәуіріндегі ақындық өнерді айтқанда, осы заманғы ауыз әдебиетін әдгімелеген шақта алдымен ауызымызға халық поэзиясының биік шыңы Жамбыл түседі деп жоғарыда айттық. Ендеше Жамбыл жайындағы жазылған алғашқы кітаптардың бірі — «Жамбыл»¹ атты еңбек (авторлары С. Бегалин, Ә. Тәжібаев, М. Ритман-Фетисов). Бұл — Жамбылдың алғашқы өмірбаяны туралы екі тілде жазылған очерк-кітап. Мұнда да ақынның атақты екі поэмасының аты аталады, оған көңіл бөлінеді.

«Өтеген батырды» да, «Сұраншы батырды» да Жамбылға дейін Сүйімбай ақын жырлағаны мәлім. Ал, Жамбылды алсақ, ол соның негізінде барып жырлап өткен. Бірақ, қай жасынан бастап жырлағандығы жөнінде ақынның жадында дерек сақталмаған. «Өтеген батыр» мифологиялық негізге құрылса, «Сұраншы батыр» реализм негізінде шығарылған. Қалай болғанда да екі поэманың екеуі де терең мазмұнға құрылған, көркем, тартымды, оқушы жұртшылық үшін қызғылықты. Сондықтан да болар Жамбыл жайында қалам тербеген әдебиетші адам ақынның осы екі поэмасын атамай, пікір қозғамай өтпейді. Отызыншы жылдардың аяқ кезінен бастап баспасөз бетінде жарияланған ауыз әдебиеті жайындағы материалдардан осыны айқын аңғарамыз. Ертеректе жазылған бірлі-жарым бұл жөніндегі құнды пікірді де келтіре кетуді қажет деп таптық:

«...Халық творчествосының, міне, осындай екі бағытының өзі-ақ Жамбылдың Октябрьге дейінгі бар бейнесі мен ұзақ жылдар жасаған поэзиясының мазмұнын айқындап береді. Бұл ақын репертуары мен жанры жағынан кейбір тіленшек, манаптар мен төрелерге жағымпазданып, күн көрген ақындардан ерекшеленіп тұрады. Хандар, төрелер және бектер билеген дәуірдегі халықтың өткен тарихына қанағаттанбаған, Қоқан хандығының итаршылары-датқа, қазылармен

¹ С. Бегалин, Ә. Тәжібаев, М. Ритман-Фетисов. Жамбыл, Алматы, 1946.

ымыраға келмеген Жамбыл сонымен царизмнің барлық делқұлыларының бұзықтығын бет-жүзіне қарамай аяусыз әшкерелеп, халықтан қолдау тапты. Ол ауыр салықты, әділетсіз сотты, тайпалар мен халықтар арасында дау-жанжал тудырушы төрелерге, манаптарға, бектерге, байларға өзінің кекке толы, ащы да әділ суырып салма жырымен қатты шабуыл жасады, сонымен қатар халықпен бірге арманшыл ел, аңызға айналған қасіретті батыр және халық қамқоры туралы армандар мен үмітке толы ғажайып жырлар шығарды. Ақын өлең-жырдың екі түрін шығарғанда өзінен бұрын өткен халық ақындарының ең жақсы дәстүрлерін қолданды. Ол өз творчествосының шынайы халықтық мәнін шындық үшін күрескен және дұрыстықты аңсаған халықтар мен сенімді талпынған ұрпақтар поэзиясының ғасырлар бойы өшпейтін әрі мәңгі мотивтерінің терең байланыстарынан тапты. Халық поэзиясының осы прогрессивті жасампаздық мәні халық ақыны Жамбылдың творчествосына да арқау болды. Осы тұрғыдан алып қарағанда Жамбыл шығарған «Өтеген туралы», «Сұраншы туралы», «Саурық туралы», «Жапар туралы» және басқа циклдар халықтың белгілі программалық-мақсатты көздеген идеясының репертуарын құрайды. Бұл жырлардың кейіпкерлері — жартылай аңыз болған батырлар, жәбірленген тайпалар мен халықтардың қамқорлары әрі олар үшін бақыт іздеушілер»¹.

Мұнан кейінгі кездерде де жалпы халық ақындарымен байланысты жазылған мақала, зерттеулерде қалай болғанда орайын келтіріп, әдебиетші-ғалымдар осы поэмаларға екі ауыз жылы сөзін айтпай өтіп кеткен жоқ. Ол жазылғандардың бәрін бұл жерде келтіріп, ой жүгіртіп жатудың қисыны аз ғой деп ойлаймыз.

Дегенмен бұл жерде айта кететін бір жай, қазақ халқы ауыз әдебиетінің совет дәуіріндегі үлгілеріне үңіле қарасақ, оның даму, қалыптасу процестеріне көз жіберсек, ақындық творчество, ақындық дәстүр басты роль атқаратындығы сөзсіз. Осы орайда айтылған толып жатқан тоқтам-тұжырымдар болды, қазіргі заманымыздың әр кезеңінде түйдек-түйдек мақалалар жазылды, яғни ақындық дәстүр жайы күрделі құбылыс түрінде қарастырылды. Өйткені оған репертуар

¹ М. Әуезов. Мысли разных лет. («Джамбул и народные акыны» деген мақаладан). Алма-Ата, 1961, стр. 68.

да, орындаушылық мәнері де, поэтика да кіреді ғой. Ол жайында М. Әуезовтың, М. Қаратаевтың, Е. Ысмайыловтың, Н. Смирнованың, тағы басқалардың ой-пікірлері елеулі. Әсіресе М. Әуезовтың «Жамбыл және халық ақындары» атты біз жоғарыда келтірген мақаласы қазақ совет фольклоры туралы ғылымның даму тарихында айрықша орын алады. Айтса айтқандай ол Жамбыл ақындығының негізгі бастауы ретінде қазақ фольклорының дәстүрлерін ерекше бөліп атайды... Жамбылдың «Манасты», «Көрұғлыны» естігені, білгені рас. Бұл қазақтың түркі тілдес көршілерімен ғасырлар бойғы байланысын айқындауға септес. Жамбыл «Манасты» да, «Көрұғлыны» да ести, жаттай, бойына сіңіре отырып, өз халқының ертеден келе жатқан ауыз әдебиеті дәстүрінің құйылыс сағасында болды.

М. Әуезов Жамбыл ақындығы қазақ фольклорының ертегі, аңыз, өлең-жыр, сол секілді арғыдан келе жатқан ақпа ақындар дәстүрінен нәрленді дейді. Жамбыл Октябрьге дейін қазақтың ауыз әдебиетінің дәстүрін екі салада: сын-сықақ, әжуалау және романтикалық аңсау-армандау саласында дамыта түсті. Сондықтан да ол айтыс шебері ретінде болсын, суырып салма сыншы ақын ретінде болсын, үлкен дастандарды айтушы жырау ретінде болсын, революциядан бұрын да жұртқа әбден танылған, атақ-даңқы тараған¹.

Сондықтан да қазақтың халық творчествосын, оның ақындық дәстүрін айтқан кезде әдебиетші ғалымдардың қай-қайсысы болса да Жамбылға соқпай, оны атамай, совет заманында туған оның эпикалық поэмаларына кідірмей өтуі мүмкін де емес еді.

Баспа жүзін көрген қырқыншы жылдардағы еңбектердің бірі — М. И. Ритман-Фетисовтың «Джамбул Джабаев» (Жизнь и творчество, Алма-Ата, 1946) атты кітабы.

Ритман-Фетисов Жамбылдың ақындық өмір жолын сатылап баяндай отырып, ұлы жыршының эпикалық творчествосына ерекше мән берген. Айтса айтқандай, Жамбылдың революцияға дейінгі творчествосында қазақтың атақты батырлары, ұлт-азаттық көтерілісінің ерлері турасындағы эпикалық поэмалары айрықша орын алады. Ақынның әйгілі шығармалары (Өтеген батыр», «Сұраншы батыр») қазақ эпосы-

¹ Н. Смирнова. Қазақ совет фольклоры туралы ғылымның даму тарихы. «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 27-бет.

ның дәстүрімен жанды байланысып жатқанымен көп жағдайда айырмашылығы да бар еді. Ақын ауыз әдебиетінің мұрасын творчестволық жолмен жете меңгере отырып, еліктегіш әсерге бой ұрмай, өз әуенімен келгенін айқын байқауға болады. Сөйтіп, Жамбыл эпикалық шығармалардың майталман шебері, білгірі есебінде соны ізбен жүріп, өз дауысын танытты.

Автор аталған кітабының тарауында сонымен бірге батырлық эпостан эпикалық поэмалардың айырмашылық ерекшелігін көрсететін көркемдік элементтерді Жамбылдың «Өтеген батыры» мен «Сұраншы батырынан» ұшырату қиын екендігін орынды келтіреді: «Мұнда дәл қорытылған, дәстүрлік үлгіден арылған сюжет бар: авторға мәлім тарихи оқиғаға сәйкес әрекет дамытылып отырады. Кейіпкерлердің мінез-құлқы баяндалатын әрекеттердің барысында қалыптастырылады, көбінше олардың қылығына жаумен соқтығысуынан көрінеді. Поэмалар композициялық құрылысы жағынан ерекшеленіп тұрады және автордың жеке творчестволық қолтаңбасы, өзіндік тәсілдерін көрсетеді. Сайып келгенде, эпикалық баяндау дәл бір ізділікпен дамиды, автордың кездейсоқ оқиғаларды, қосалқы көріністерді шығарып тастауына әрі ең басты нәрсеге назар аударуына мүмкіндік болады»¹.

Ритман-Фетисов мұнан кейін «Өтеген батыр» мен «Сұраншы батыр» поэмаларын өз алдына жеке алып қарайды. «Өтеген батырға» тоқталған кезде автор поэманың революцияға дейінгі нұсқасын баяндайды. Ақынның Советтік Қазақстанды қосып айтқан жаңа редакциясын сөз етеді. Өтеген образын айта келіп, мынандай көтеріңкі леппен тұжырымдайды: «...Жамбылдың романтикалық бояуы жағынан горькийлік Данкоға өте жақын келетін өзіндік туындысын көрсетеді. Аңыз болған Қорқыт пен Асан Қайғының бақытты елді іздеуі Өтегенге ұқсас, бірақ олар Жамбыл поэмасының шынайы рухын құрайтын халық бақыты үшін күрескердей, жарқын әдеби кейіпкердей өзіне тартып тұрмайды»².

«Өтеген батыр» тәрізді «Сұраншы батыр» поэмасы да дәстүрлі беташармен басталады да ақын сол өткен дәуірді суреттеуде жалпы сипаттаумен шектеліп қал-

¹ М. И. Ритман-Фетисов. Джамбул Джабаев. Алма-Ата, 1946, стр. 82.

² Сонда, 87-бет.

май, ертеде езіліп, аяусыз жаншылып қалған халықтың өкілдерін, яғни кейбір өміршең образдарды кескіндейді. Поэмадағы Сұраншы образы кәдімгі қас батырларға тән қасиетте сипатталады. Жорыққа шығар алдында оның жауынгер жігіттерге арнап айтқан сөздерін, мәселен, қазақ эпосындағы дәстүрден алынған жайлар деп қарағанымыз жөн. Сұраншы батыр тәріздес ертедегі Қобыландыны, Ер Тарғынды т. б. еске түсіріп қарайықшы...

Автор поэманың идеялық мазмұнын ашып, орыс халқының қазақ еңбекшілерімен қалай достасқанын айтып, Сұраншы образын ақынның қалай дәріптегенін келтіре отырып, ең соңында былайша түйін жасайды: «Сұраншы батыр» — көркемдік мәнерлілігі, идеялық мазмұнының тереңдігі, сезімдік толық қандылығы жағынан революциядан бұрынғы қазақ әдебиетінің аса көрнекті туындысы. Жамбыл өзінің замандасы, бір кезде Сүйімбай да жырлаған Сұраншы батыр қатысқан Жетісудағы ұлт-азаттық күресінің шынайы көрінісін суреттеуде үлкен азаматтық сезімталдығын танытты. Ақын жалған идеалдастырудан аулақ бола отырып, тарихи қайраткердің, сонымен бірге халық мүддесі үшін адал күрескердің өзіне тән шынайы бейнесін жасады»¹.

Ритман-Фетисов, сонымен, Жамбылдың елдің ең қадірлісі, асыл азаматы болып, өз дәуірінің зор адамдары саналған саналы ерлері — Сұраншы т. б. эпикалық жырына қосқанын мақтанышпен атап, орыс оқушыларына қазақтың осы сияқты ерте заманда батырлары өткенін әдебиетшілер легінен алдыңғы тарапта насихаттап пайдалы іс істеді.

Фольклор зерттеушілерінің енді біреулері жүре бара әйгілі осы екі поэманы жеке-жеке арнайы алып қарастыра бастады. Сондай еңбектің бірі — проф. Н. С. Смирнованың «Об отношении советских казахских акынов к поэтическому наследству» (Образ Утеген-батыра в обработке Джамбула)² деп аталатын кітабы.

Автор өзінің осы мақалаларында Советтік Қазақ-

¹ М. И. Ритман-Фетисов. Джамбул Джабаев. Алма-Ата, 1946, стр. 89.

² «Сб. акад. В. А. Гордлевскому (к его семидесятипятилетию)» М., 1953, стр. 243—252. Н. Смирнова («Өтеген батыр» жайына екінші рет қайтадан оралып, мақала жариялады. Оның аты — «О составе эпических сказаний про Утегена»), («Ученые записки КазПИ», т. 13, 1958).

станның ақындары өткендегі демократиялық фольклордың озық үлгілерін біздің дәуірімізде қайта қарап, жаңғыртып отырғанын, сол пайда болған жаңа версиялардың, совет елінің бүкіл халық творчествосы секілді, еңбекшілерді коммунистік рухта тәрбиелеуде пайдалы іс екендігін айтады. Осының мысалы ретінде «Өтеген батыр» жырын алады.

Н. Смирнованың сол зерттеу еңбектерінде бұрынырақта атап айтылғанындай¹, Өтеген батыр жайындағы әңгіме-аңыздарының соңғы екі жүз жыл ішінде қалай қайта жасалып және қалай дамып келгендігі келелі сөз болады.

Өтеген жөнінде XVIII ғасырдан бастап әңгіме-аңыздар шығарыла бастады. Ол кезде Өтеген өзінің туған жерін жоңғар феодалдарының басып алуынан қорғаушы болып, елге атағы шыққан. Әңгіме-аңыздағы басты образ қазақтың батырлар жырының дәстүріне тән шеңберде жасалған. Бірақ көне дәуірден келе жатқан батырлық эпоспен салыстырып қараған уақытта бұл халық өнерінің жаңа түрі болды. Өйткені ол белгілі бір тарихи дәуірді, белгілі бір тарихта болған адамды суреттейді. Осы әңгіме-аңыздардың нағыз ұйтқысы болып көп тараған жері — Жетісу өлкесі. Оның Россияға қосылуымен байланысты Өтеген жайындағы со бір әңгіме-аңыздар толып жатқан өзгерістерге ұшырайды. Бұрыннан белгілі болғандары өзгертіліп, жаңадан шығарыла бастайды. Қалай болғанда да Өтеген ел үшін бел шешініп күреске шығып, кедейлердің мұңын мұндап, жоғын жоқтайды. Жаңаша мазмұнды анығырақ ашып көрсету үшін әңгіме-аңыздар ертегі түрінде де, өлең түрінде де қалыптасып отырады.

Совет дәуірінде сол әңгіме-аңыздар қайта қаралып, жаңа жағдайдың ыңғайына сәйкестендіріледі. Кейбір ақындар (Жамбыл Жабаев, Жаужүрек Қаражанов) «Өтегеннің» жаңа нұсқаларында өткен заманмен осы дәуірді қатар қойып салыстырып, социализмнің артықшылығын мақтаныш етеді.

Сөйтіп, осы зерттеуде үстіміздегі ғасырдың 30-40-жылдарында шығарылған Өтеген жайындағы поэма-ның версиялары да (1937 жылғы нұсқа) сөз болады. Октябрьден кейінгі жерде Жамбыл жырлаған «Өтеген батырдағы» жаңаша образ жасалыну жолдары әңгі-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы» Бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960, 87-бет.

меленеді. Ақын Өтеген образын, социалистік Қазақстан образын суреттегенде дәстүрлік эпостан нені пайдаланды, жаңадан қосылған жерлері қайсы? — деген сауалдарға жауап беріледі. Сонымен бірге жырдың көркемдік бейнелеу тәсілдерінің кеңінен қарастырылуы да оқушының көңілінде жағымды әсер қалдырады. «...Ақын бұл вариантында біздің социалистік шындығымызды мақұлдайды да өткенге сын көзімен қарайды. Сондықтан ол жасаған Өтегеннің образы Октябрьден бұрынғы версияларына тән патриархалдық-феодалдық сарқыншақтардан тазарған. Дәстүрлі образдарға қарағанда рухани және ойлылық жағынан толығырақ түскен. Өтеген аса жоғары саналылығымен, үлкен азаматтығымен ерекшеленіп тұрады. Формасының сәйкес келмеуінен жаңа мазмұн мен дәстүрлі композиция және поэтиканың үйлесімі болмады. 1937 жылғы вариантында ескі формалардың жойыла бастауы мен жаңа формалардың пайда болу процесі өтеді. Ескіні жаңа жеңеді»¹ — деп айтқан Н. Смирнованың пікірімен әбден келісуге тура келеді.

Жамбылдың «Сұраншы батыр» поэмасы да арнайы зерттеліп, орысша, қазақша жазылған еңбектерде жарияланды².

Бұл поэма Жамбылдың Октябрь революциясына дейінгі шығармаларының ішіндегі ең ірісі екендігін айтып, автор XVIII — XIX ғасырларда Жетісу өлкесіндегі қазақтардың басынан кешкен жағдайларына тоқталып, соған назар аударады. Олай болу себебі, ақын шығармасының прототипы — Сұраншы батыр со бір кезде өмір кешкен адам екендігі тарихи деректерден мәлім. Сондықтан да ол дәуірге қысқа болса да шолу жасалып, архив документтеріне сүйене отырып, Сұраншының тарихи қайраткерлігінің баяндалуы орынды.

Одан әрі қарай М. Ғұмарова Сұраншы батырды Жамбыл не себептен жырына қосты? — деген сұраққа жауап береді. Тарихи мәліметтер бойынша Сұраншының өз басының біраз қайшылықтары бар екендігі келтіріледі. Тарихтағы Сұраншы мен Жамбыл жырлаған Сұраншы салыстырылып, қатар алынып, қарастырылады.

¹ «Сб. акад. В. А. Гордлевскому (к его семидесятипятилетию)», М., 1953, стр. 252.

² М. Ғұмарова. Жамбылдың «Сұраншы батыр» дастаны туралы. «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары», 1971, № 5.

Жамбыл бұл поэманың негізгі арқауы етіп Қоқан бектерінің өктемдігіне қарсы күрескен халық батырларының ерлігін алады, бірнешеуінің қаһармандық істерін жинақтап, бір образ жасайды. Жамбыл жырлаған Сұраншы жинақтық образ. Халық идеялы бір қаһарманға топтастырып бергеннен туған бейне. Ақын өзінің жырында өмірдің шынайы шындығын тәптіштеп, тәртіптеп, соның түйінді сипаттарын қорытындылап алған, деген пікір айтады автор.

М. Ғұмарова мұнан кейін Жамбылдың «Сұраншы батыр» поэмасын ХІХ ғасырдың 70-жылдарынан айта бастағанын, ал 1938 жылы ақын бұл шығармасына қайта оралып, жаңғыртып жырлағанын келтіреді. Оның жаңа идея, жаңа мазмұн беріп, ерлік дәстүрмен қатар өз шығармасында халықтар достығын қамтығандығын тартымды сөз етеді. Осымен байланысты орыс пен қазақ халықтарының арасындағы қарым-қатынастың қайнар көзі, Сұраншы, Жагордың іргелі істерінен ынтымақ идеясы айқын көрініп, тарихи шындық баяндалады. Сұраншы образымен бірге жырда Жагор образы суреттеледі. Ол реалистік түрде айтылған, шектен тыс әсірелеу, қиялдау жоқ, образдар өмірге жанасымды, сенімді етіп беріледі, тарихи шындықпен орынды қабысып отырады. Жамбыл басқа батырлық эпостардағы тәрізді белгілі заңдылықты бұзбай, сақтай отырып, эпикалық түрлі әдіс, тәсілдер арқылы сол образдарды қалай күшейтіп отыратындығын мақала авторы дұрыс аңғартқан.

Еңбегінің ең соңында М. Ғұмарова «Сұраншы батыр» поэмасының ежелгі ескі эпостан негізгі ішкі өзгешеліктерін ашқан: бұрынғы батырлар жырындағы образ жасау әдістерін ақын жаңа шындық бейнелі суреттеулермен толықтырады. Ертедегі эпостық жырларда батыр дүниеге келген күнінен-ақ ерекше бір тұлға ретінде суреттелсе, ал Сұраншының батырлығы әскер басы атанып, ел қорғаған ер болып, жауға аттанған шағынан басталады. Жамбыл батырдың өз жеке басына тән өмірін әңгіме желісі етіп кетпей, оның халыққа қорған, елге қамқор болған ерлік ісіне ғана тоқталады.

Автордың сонымен бірге жырдағы жағымды образдармен шектеліп қалмай, жағымсыз образдар: Құдияр, Орман образдарын Жамбылдың қалай етіп кескіндегенін көрсетіп беруі де көңіл қоярлық. Сөйтіп, М. Ғұмарованың Жамбыл поэмасына кеңінен әдеби талдау жасап, әдейі тоқталғанын құптаймыз.

Жамбылдың «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» поэмалары осылайша жеке бөлініп зерттелуімен бірге басқа жырларының қатарында қоса да алынып қаралды. Қазақтың С. М. Киров атындағы Мемлекеттік университетінде 1948 жылы Қ. Тұрғанбаев «Жамбылдың батырлық жырлары» атты кандидаттық диссертация қорғап, ол ақынның осы атақты екі жырына тоқталған болатын. Мұнымен бірге Жамбылдың «Ворошилов туралы поэмасы», Совет Армиясы, Отан соғысы, Лениннің батырлық образы, 1916 жылғы көтеріліс туралы жырлары қоса қамтылған еді. Қ. Тұрғанбаев аталмыш осы еңбегінде архив, тарихи деректерге сүйене отырып, ВКП(б) және ҚК(б) П Орталық Комитеттерінің 1946 — 1947 жылғы қаулы-қарарларын негізге ала отырып, Жамбыл жырларын зерттеудегі қате-кемістіктерді сынаған.

Жалпы алғанда, Жамбыл поэмаларын — өмірдің өзінен алынған, соның шындығынан пайда болған реалистік қазына деп қарасақ, ал оны зерттеуге келгенде халықтың басынан кешкен тарихымен, әдеби мұрасымен байланыста алуға тура келеді. Сондықтан да жалғыз Жамбылдың жырларын ғана емес, өмір тарихымен, замана жағдайымен байланыста туған басқа да халық ақындарының эпикалық поэмаларын осы тұрғыдан алып қараған жөн болады. Ондай туындылар Нұрпейістің, Исаның, Кененнің, Нұрханның, Қалқаның, Омардың, Қайыптың, т. б. ақындардың творчествосынан елеулі орын алады.

Қашанда ақындар атаулы, «Алатау ақсақалы», атамыз Жамбылға суреткерлігі үшін дән риза. Оның сол қасиетін қастерлеген, кең де терең зерттеген жеке еңбек те жарық көрген болатын¹. Осы авторлар коллективінің еңбегіне енген материалдар ақын лабораториясының әр қырын сарапқа салуға құрылған: ақын шығармаларының туу процесі, түп тұлға (прообраз) және образ жайы. Оған қоса Жамбылдың бейнелеу жүйесі, яғни батырлық, лирикалық, дидактикалық образдар, жеке адам тұлғасы, халық тұлғасы, дәуір келбеті, табиғат суреті, тарих кескіні, т. б. ғылыми тұрғыдан баяндалған. Кітапта сонымен бірге Жамбылдың поэтикасының жанрлық жан-жақтылығы

¹ «Творчество Джамбула». Алма-Ата, 1956. Авторлар құрамы: Ғұмарова М., Ерзакович Б., Жароков Т., Жантөкеева З., Нұрмағамбетова О., Сильченко М., Смирнова Н. (жауапты редакторы), Сыдықов Т., Хасенов М. т. б. стр. 97.

зерттелген, ақын творчествосының ауыз әдебиетінің дәстүрімен, қазақ совет әдебиетінің тың дәстүрімен ара-қатынас, байланысы жайлы қорытым-байламдар жасалған...

Жоғарыдағы жинақты құрастырушылар жалпы қазақ фольклоры мен суырып салғыштық дәстүрлі өнер түйілісінде қалыптасқан Жамбыл жыршылдығының жаңа үлгісіне баса назар аударды. Шеберліктің жаңа сапалы сипаттарын айқындау, дәстүрдің дамуына Жамбыл талантының жасаған ықпалы, қосқан үлесі, сондай-ақ дәстүрді Жамбыл өнерінің нәрленер бастауы, қорланар көзі деп таныту — жинақтың алға қойған мақсаты, қозғаған, қорытым айтқан теориялық негізгі мәселесінің бірі болатын.

Сонымен, «Творчество Джамбула» жинағы Жамбыл творчествосының Октябрь жеңісінен соңғы жаңа жағдайда қалай қанат жайғандығын, халық жыршыларының өнерлік өмірінде сапалық қандай өзгерістер болғанын дәйектеп, оның одақтық, әлемдік мәнін анықтау мәселелері саласындағы сұрауларға тиісті жауабын берген¹.

Жамбылдан соң аталатын халық ақындарының ішіндегі көрнектісі, басты тұлға — Нұрпейіс Байғанин. Ол — эпик ақын ретінде де басқа қырымен көпке танылған ауыз әдебиетінің дүлдүлі. Фольклор зерттеушісі О. Нұрмағамбетованың «Нұрпейіс Байғанин — советтік дәуірдің жыршысы» деп аталатын кандидаттық диссертациясында (1953) ақынның эпикалық жырларына, яғни оның идеялық мазмұнына, образдарына, көркем тіліне, сөз тіркестеріне талдаулар берілген.

Ертеде ел ішінде көбірек айтылып, ауыздан-ауызға тимей жатталып, көшіп жүрген «Нарқыз», «Құбығұл» аңыздарын дәстүрдегі қалмақ шабуылы тақырыбына байланысты шеңберде алып, Нұрпейістің біздің заманымызда оның жаңа нұсқаларын шығарғандығы белгілі. Кешегі болып өткен Ұлы Отан соғысының отты жылдарында Нұрпейіс өзінің патриоттық өткір өлеңдерімен ғана көзге көрініп қойған жоқ, ол осы кезеңді эпикалық поэмаларында да арнаулы тақырып етті. Совет Одағының Батырлары — Төлеген Тоқтаровтың, Нарсұтбай Есболатовтың со бір сұрапыл кездегі қисапсыз ерлік істері «Жиырма бес», «Ер туралы

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 55-бет.

жыр» тәрізді ақын туындыларында орынды жырланды. О. Нұрмағамбетованың Нұрпейіс поэмаларын алғаш рет кең көлемде осылайша сөз етіп, ақынның қазақтың халық поэзиясына қосқан елеулі еңбегін, зор үлесін айтып беруі сөзсіз пайдалы. Автордың кейініректе жарық көрген «Қаһарлы сөз қамал бұзды» (1965) атты кітапшасында да Жамбыл тағы басқалардың творчествосымен қатар Нұрпейіс шығармалары айтылады. Еңбектің екінші бөлімінен «халық ақындарының жырлары» деп ат қойылғанымен негізінен алғанда Н. Байғаниннің эпикалық жырлары, өлеңдері әңгімеленеді.

Н. Байғанин Отан қорғау тақырыбын бұдан ерте-ректе, үстіміздегі ғасырдың отызыншы жылдарының ортасынан бастап жырлайды. Халықаралық жағдайдың нағыз бір шиеленісіп тұрған тұсын, мәселен, Хасан көлі, Халкингол маңындағы болып өткен оқиғаларды эпикалық поэмаларының арналы арқауы етеді. Хасан көлінің маңындағы оқиғадан алып жырлаған ақынның «Комиссар Пожарский» сол бір қаһарлы жылдардағы батырлық пен ерлікті дәріптеген, совет адамының батыл қимылын көрсеткен туындыларымен («Капитан Гастелло», «Ер туралы жыр», «Жиырма бес» т. б.) келіп ұштасып жатты. Автор осыны орынды айта отырып, өзінің зерттеу еңбегінде сол дәуірде пайда болған эпикалық творчествоның бойына сіңген заңдылықты дұрыс ашып береді.

Ақындардың эпикалық жырлары жайын әңгімеленген шақта Н. Байғаниннен кейін Иса Байзақовтың аты ауызға тез ілінеді. Осы орайда сол кезге дейінгі әдебиетшілердің көбірек көңіл бөліп, эпикалық поэмалар сөз болғанда баса назар аударғаны да — И. Байзақов. Әдебиет зерттеушісі М. Хасенов ақынның өмірі мен творчествосы жайында арнайы еңбек жазып, 1950 жылы филология ғылымының кандидаты деген ғылыми дәрежеге ие болған. Осы еңбегінде және сонан кейінгі жылдарда жарияланған зерттеу еңбектерінде И. Байзақовтың эпикалық поэмалары желілі түрде орынды сөз болып келеді.

Ақынның аяқталмай қалған «Қырмызы — Жанайын» қосқанда ол осы жанрда өндірте еңбек етіп, жеті поэма шығарған екен. Олары оқушы жұртшылыққа кеңінен мәлім болып, өзінің әдеби бағасын алған.

М. Хасеновтың зерттеуінде Иса поэмалары тақырыбы жағынан мына сияқты салаларға бөлініп қара-

лады: ертедегі ел аңызынан алынғандарына — «Құралай сұлу», «Қойшының ертегісі», «Алтай аясында», «Кавказ» поэмаларын жатқызса, «Ақбөпе» мен «Қырмызы — Жанайыда» Октябрь алдындағы қазақ ауылындағы тап тартысы суреттеліп, бұрынғы поэмаларындағы тақырыпты қайталамайтындығы айтылады. Ал жаңа тақырыпқа арналып шығарылған «Онбір күн, онбір түн» деп аталатын сюжетті поэмасында ақын қазіргі дәуірді — советтік өмірді шынайы түрде жырлап беретіндігі келтіріледі.

Автор онан әрі қарай Исаның ауыз әдебиетінде сюжетті поэмалар жасаудағы орнына, шығармаға арқау болған оқиғаға, ақынның қолданған шебер әдістеріне тоқталады.

И. Байзақов поэмаларының тақырыбы — ескі өмір, сюжет желісі — ел аузындағы ертегі-аңыз, ал ақын сол ескі әңгіменің сүрлеу, соқпақтарын негіз етіп алады да, оған өз қиялынан жаңа оқиғалар, жаңа жағдайлар қосып желілі поэма етіп шығарады. Бұл оның, әсіресе, көне тақырыпқа арналған шығармаларына тән қасиет екендігін автор еңбегінде дұрыс ашып көрсеткен. Сонымен бірге Исаның ескі тақырыпқа баруының да себептерін, көздерін дәл байқаған.

Айтылып өткен осы үш ақын, яғни Жамбыл, Нұрпейіс, Иса эпик-жыршы ретінде де Е. Ысмайыловтың «Ақындар»¹ деп аталатын кітабында зерттелген. Осыларды үш түрлі ақындардың типтеріне жатқызған автор олардың әркездерде шығарылған эпикалық поэмаларына талдаулар беріп, ерекшеліктерін көрсетеді, шеберліктері жайында пікірлерін білдіреді. Ақындар творчествосы, әсіресе Жамбыл творчествосы қазақтың дәстүрлі және совет фольклорының, қазіргі жазба поэзияның жалпы проблемаларымен байланысты қарастырылуы, яғни бізге керегі оның поэмаларының басқа да жазба әдебиеті өкілдерінің туындыларымен салыстырыла алынуы, осы еңбектің шоқтығын көтерген ұтымды жағы болып саналып жүр.

Былайша ауызекі айтылып, баспасөз бетінде жазылып жүрген дарындылар жайындағы ой-пікірлерді түйгенде, Жамбылды зерттеушілер ақынның жаңа жыр шығарғыштық өнері мен ауыз әдебиеті дәстүрінің ара-қатынасын анықтайды. Дәстүр енді қазақ фольклорының барлық жанрларының, поэтикалық образдар мен көркемдік бейнелеу құралдарының

¹ Е. Ысмайылов, Ақындар, Алматы, 1956.

өшейін бір жиынтығы болып қалмайды. Дәстүрден қазақ халық поэзиясына тән суырып салмалық қасиетті іздеу, зерттеу қажеттігі туады да, Жамбылдың суырып салма ақындық өнерін зерттеу ісі біртіндеп нақтылана береді, тереңдей түседі.

Жамбыл ақындығын зерттеу тәжірибелеріне сүйене отырып, зерттеушілердің қай-қайсысы да белгілі бір ақын творчествосын талдау үстінде сол ақынға ғана тән сипаттарды ерекше екшеп көрсетеді, ақындық типтерді даралап алуға тырысады. Нұрпейістің эпикалық, өрісті жыр төгуге оңтайлылығы мен кесек батырлық тұлғалар жасауға, кесіле толғауға ден қоюы, Исаның уытты лирикалық таланты мен табанда сөз тапқыш шеберлігі, сахналық ойнақылығы, желпінді шабыты әрқайсысының тек өздеріне ғана тән өнерлік өлшемдер¹.

Ақындардың эпикалық шығармаларының жанрлық құрамын (ескі дәстүрлі эпосты қайта жырлап беру, оның жаңғыруы, эпикалық жырлар, поэмалар) айтып, батырлық эпос совет дәуірінде түбірімен өзгерген жаңа жағдайға кездесті деген Н. Смирнова пікірлері де² елеулі.

Бұрынырақ айтып өткеніміздей, сол ақындардың осы дәуірде шығарылған эпикалық поэмалары жөнінде баспасөз бетінде, яғни ғылыми жинақтарда, газет-журналдарда толып жатқан мақалалар, сын-рецензиялар жарияланып, үлкенді-кішілі пікірлер болғандығы жұртқа мәлім. Олардың бәрін бірдей қамту бұл жерде мүмкін емес. Сондықтан, мұнан былай коллективтік еңбектердегі әр жылдарда басылып шыққан ақындардың эпикалық жырлары турасындағы талдау ойларға назар аударамыз.

Совет дәуірінде жазылып, жарық көрген коллективтік күрделі еңбектің бірі — «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1948 жыл, I том) фольклорды зерттеуге арналған. Онда совет фольклоры (Е. Ысмайылов) алғаш рет жеке тарау ретінде алынып, қарастырылған. Қазақ совет фольклорының басқа шығармалары тәрізді ақындардың эпикалық жырлары да заманымыздың әр дәуірімен байланыста әңгімеленеді. Әсіресе, «Ерлік туралы жырлар», «Халық әдебиетіндегі Аман-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 35—37-беттерді қараңыз.

² «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960, 305—307-беттер. Н. Смирнова. Казахская народная поэзия. Алма-Ата, 1967, стр. 125—128.

келді образы», «Отан соғысы кезінің жырлары» атты бөлімше тарауларда ақындар шығарған эпикалық поэмалар сөз болады.

Автордың байқауынша, қазақтың халық әдебиетінің дамып келген ежелгі бар жақсы дәстүрі, салты — жауынгерлікті, батырлықты ардақ тұтып, жырға қосу болса, ол Ұлы Отан соғысының қарсаңында және сол соғыс кезінде эпостық кең көлемге көтеріліп жырланған. Мәселен, азамат соғысы, Октябрь революциясының әперген ұлы жеңісі жолындағы күрес туралы күрделі туындылар — Ворошилов, Буденный, Чапаев және қазақтың большевик батыры — Аманкелділер бәрі шын мәнінде, эпостық дәстүрлі сарынмен салалы түрде дәл осы дәуірде жырға айналды.

Е. Ысмайылов, алайда, олардың дүниеге бірден келмегенін айтып, екі түрлі фактіге көңіл бөледі: бірі — ерлік туралы ауыз әдебиеті алғашқы дәуірлерде ұсақ жыр, толғау түрінде болып келіп, соңғы дәуірде ұлғая береді, сюжетті жырға ұласады. Екінші — ерлікті жалпылап айтудан гөрі белгілі батырдың өзін жырлауға көшеді, нақты образ жасау кезеңіне жетеді. Міне, осылар қазақтың халық поэзиясының сан жағынан, енді күрделі сапаға айналып келе жатқан өсу жолы екендігі еңбекте дұрыс көрсетілген.

Онан әрі автор Жамбылдың «Ворошилов туралы поэмасы» мен Нұрпейістің «Комиссар Пожарскийіне» тоқталып, қысқаша сюжеті мен идеясына назар аударады. Осы төңіректе басқа ақындардан Нұрпейісті әдейі бөліп алып, оның ескі эпосты айтқыштығын, жырлағыштық қасиеттерін даралап қарайды. Сонымен бірге Нұрпейіс поэмасында да соғыста қолданылған техниканы суреттеу, соңынан Отан соғысы тұсындағы туған поэмалар сияқты ақындық тәсіл, әдістер көркемдігі жағынан жаңа белеске көтеріле алмағанын сынайды. Бұл екі түрлі себептен болғаны аңғарылады: бірі — ақындар сол айбарлы техникалық құралдардың атын оқығаны, немесе естігені болмаса, өзін сол қалпында нақты, дәл білмейтіндігі. Екіншіден, біздің заманымызда материалдық өмірдің дамуы, творчестволық саланың дамуынан анағұрлым жылдам, озық, алға кетті. Самолетті әлі күнге, қыранға, бүркітке, кейде аққуға ғана теңеумен келуі, шын затты өзінен кейінге теңеп, әсірелеп, өсіріп бере алмаған фактіні көрсететіндігінен, — деп келтіреді автор.

Е. Ысмайылов сонымен бірге, сол ерлік туралы поэмалардың тағы бір ерекшелігі деп, тақырыбының,

геройларының тек қазақ көлемінде ғана қалып қоймай, интернационалдық сипат, мағына алып заңды түрде дамып отырғандығын айтады. Осы тарапта орыс жыршылары болса Чапаевты, ал Украина кобзарьлары Щорсты эпостық көлемде көтеріп жырлады. Қазақ елінің ақындары Аманкелдіні қадір тұтып, эпикалық поэмалардың басты қаһарманы етіп алғандығын орынды көтерген.

Автор еңбегінің жалғасында Аманкелді жайын арнайы сөз етіп, Сүлеймен Садуақасұлының, Омар Шипиннің, Сәт Есенбаевтың осы батырдың ерлік күрестерін суреттеген поэмаларына тоқталып, олардың өзара ерекшеліктері турасындағы пікірін ортаға салады.

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі жырларды айтқанда, со дәуірде шығарылған халық ақындарының эпикалық поэмаларына қысқа болса да шолу жасайды.

Е. Ысмайылов қазақ совет фольклорын, оның ішінде осы замандағы эпикалық поэмалардың жайын алғашқы лекте ғылыми көзқараспен айта отырып, өз топшылауларын білдірді. Демек, совет фольклорында әр ақынның творчестволық ролі, даралық ерекшелігі айрықша орын алады. Оны белгілі халық ақындарының творчестволық жолынан, мәселен, талдауға алынған Жамбыл, Нұрпейіс, Омар, Сәт, Жақсыбай, тағы басқалардың эпикалық поэмаларынан көреміз. Онда әрбір ақынның шындықты танып, көркемдеп беруде өзіндік стиль, шығарушылық қабілеті, ерекшеліктері бар. Бірінде дәстүрлі ескі жыр салты көбірек орын алса, екіншісінде жазба әдебиет әсері байқалады. Үшіншісінде жаңа тақырыпқа лайықты, жаңа эпос үлгісін жасау өрнегі сезіліп тұрады, делінген.

Сонымен, автор бұл еңбегінде еліміздің өзге де халықтары ауыз әдебиетімен қатар алып қарағанда біздің осы дәуірдегі тума фольклорымыздың қандай айырма, ерекшеліктері бар, соны анықтауды алдына алғаш игі мақсат етіп қойған. Бұған мысал ретінде мына фактіні келтіреді. Халық әдебиеті өкілдері — ақындардың творчасында героикалық-эпикалық жанрдың қанат жайып, биіктеуіне азамат соғысының Фрунзе, Чапаев, Ворошилов, Буденый тәрізді қолбасшы-командирлерінің образдарымен қоса, қазақ халқының Аманкелді, Жанкелдин секілді ардагер, батыр-сарбаздарының образдары да, яғни орыс большевиктерімен қоян-қолтық жұмыла отырып, Қазақстанда Совет өкіметін орнату жолында еңбекшіл бұқараны ре-

волюциялық күреске бастаушы қазақтың жалынды большевиктерінің образдары да ықпал еткенін орынды көрсеткен. Е. Ысмайылов еңбегінде осымен бірге ауыз әдебиетіндегі ежелгі дәстүрлік жанрлардың тағдырына, яғни белгілі бір өзгеріске ұшырауда образдардың жаңа сипатына да барынша барлау жасағаны байқалып отырады. Мәселен, қазіргі дәуірдегі эпикалық жырларда социалистік жаңа типтегі адам жаңа алып техниканың, қазіргі советтік құрылыстың құдіретті тың тұлғалары мен асыл тұрпаттарын қалай игеруде, соған жауаптар қайырылған.

Осында айтылған ойлар, келтірілген тұжырымдар кейінгі еңбекте кеңейтілген, тереңдетілген. Ол — қомақты шолуы мен талдауы аралас, алғашқы жігі біраз ажыратылған — қатар қалам тартқан Е. Ысмайылов пен Н. Төреқұловтың «Қазақ әдебиетінің тарихы» (бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964)¹ кітабындағы жазған тарауы.

Мұнда «Халықтық дастандар» деген жалпы ат қойылғанымен дәстүрлі дастандар мен ерлік жыр үлгісін сақтаған жаңа поэмалар деп қатар атау алынған. Ілгергі еңбекте кеткен ақаулықтар (поэмаларды түріне қарай жіктеуде, поэтикалық процестерді көрсетуде) бұл еңбекте негізінен ескерілген.

Авторларша айтқанда, сол біздің дәуірімізде туған дастандарды тақырыптық, ішкі жанрлық ерекшелігі жағынан іріктеп, сұрыптап, «Революциялық күресті жырлаған дастандар», «Ұлы Отан соғысының батырлары туралы дастандар», «Тарихи поэмалар және аңыз-әңгімелерге негізделген дастандар», «Социалистік еңбек ерлігін суреттеген дастандар» делінген топтарға жіктелген. Сөйтіп барып көрнектілерінің кейбіреулеріне шолулар, талдаулар жасалынған. Жетіп жатқан жерлерін, кем соғып, олқы болған тұстарын көрсетулері де көңілге қонады. Сол эпикалық туындылардың бірқатарының ара айырымының жете ашылмауларына қарамастан бұл коллективтік зерттеудегі арнаулы тарау со кездегі фольклор ғылымының талап-тілек дәрежесінен келгенде өз міндеттерін ақтап шыққан.

Ел игілігіне айналып, халық мұрасына жараған

¹ Авторлар құрамы: Б. Адамбаев, А. Ақмұқанова, Ш. Ахметов, М. Әуезов, Р. Бердібаев, М. Ғабдуллин, М. Ғұмарова, А. Жұбанов, М. Қаратаев, О. Нұрмағамбетова, Ө. Рахымжанов, К. Сейдаханов, М. Сильченко, Н. Смирнова, Т. Сыдықов, Н. Төреқұлов, Б. Уахатов, Б. Ысқақов, Е. Ысмайылов. Жалпы редакциясын басқарған — М. Қаратаев.

осы эпикалық поэмалар «бір жағынан бұрынғы ауызша және жазба әдебиеттің ең жақсы эпикалық, лирикалық үлгілерін бойына сақтай отырып, екінші жағынан идеялық көркемдік мәдениеті өскен қазіргі қазақ совет поэзиясының жаңа дәстүрі негізінде жетіліп» келе жатыр. Оның жеке тақырып болып осылай зерттеліп отырғаны, болашақта осы поэмаларды эпикалық дәстүрмен байланыста алып, монографиялық тұрғыдан қарауға берік негіз, атап айтарлық алғашқы адым болды.

Ақындық өнері дамуының заңдылығын зерттеу проблемасы осы дәуірде күн тәртібіне қойылды дедік. Халық поэзиясының жанры — ақындардың эпикалық поэмалары мен толғаулары, көпшілікке кеңінен таралған өлеңдер, олардың музыкалық әуені жиі сөз болады. Сол сияқты фольклордың тақырыптары мен образдарына тоқталу үстіне ақындардың творчестволық әдісінің ерекшеліктері, халық поэзиясының әдебиетпен қарым-қатынасы қарастырылады. Совет тұсындағы қазақтың халық поэзиясына арналған сол қомақты зерттеу еңбек («Қазақ әдебиетінің тарихы», 1964) біздің осы айтып отырған мәселелерімізді қозғайды.

Алайда, осындай салиқалы дербес зерттеу еңбек бірден туған жоқ еді. Бұған дейін де біраз тәжірибені бастан кешіріп келіп едік. Ол — осы ғасырдың елуінші жылдарының орта шенінде жарық көрген «Совет дәуіріндегі қазақтың халық поэзиясының очеркі»¹ атты коллективтік еңбек.

Жалпы жұртқа бұрын мәлім болғанындай, сол елуінші жылдардың бастапқы кезінде жазба әдебиеттің өсуімен байланысты ауыз әдебиеті, яғни фольклор ендігі жерде дамымайды деген деректерді де баспасөз бетінен естіп қалғанымыз бар. Бұл жерде біз Н. Леонтьевтің «Сәуегейлік және бақсылық» деген атпен 1953 жылы «Новый мир» журналының 8-санында жарияланған мақаласын айтып отырмыз. Осы мақалада, советтік фольклорды жасаудағы және оны зерттеудегі мәселеде болған біраз кемшіліктер мен қателіктерді дұрыс сынаумен қатар, ол «кейбір мақалдар мен тақпақ сияқты өлеңдерді қоспағанда, советтік фольклор жоқ» деген қате тұжырым жасады. Алайда бұл пікірге сол

¹ «Очерки казахской народной поэзии советской эпохи». Алма-Ата, 1955. Авторлар құрамы: Б. Ақмұқанова, З. Ахметов, М. Ғұмарова, Ы. Дүйсенбаев, А. Нарымбетов, О. Нұрмағамбетова, М. Сильченко, Н. Смирнова, Т. Сыдықов. Жауапты редакторы — Н. С. Смирнова.

журналдың өзінің бетінде, 1954 жылғы 8-санында бір-неше автор сын айтты.

Қазақстан жағдайына келсек, әлгі ұстанған бағыттан басқаша еді. Аталып отырған «Очерк» авторларының тұжырымы мынаған келіп саяды: «Қазақтың қазіргі халық поэзиясы ежелгі фольклордан ауысқан жанрлармен шектелмейді. Жанрлық жаңа формалар — поэмалар, арнау өлендері (песенние речи) туып, жасалып жатты емес пе? Халықтың жаппай сауаттылығы, баспасөз, радио, кино, мәдениеттің тағы сол секілді құралдары халық творчествосының тууы мен таралуы процесінің өңін өзгертіп жіберген. Халық творчествосы туындыларын көбінесе қара танитын, кітап оқи алатын көзі ашық адамдар шығарды. Сондықтан олар ауызша да, жазылып та таралуы мүмкін. Қазақтың жазбаша және ауызша туып жатқан әуесқойлық творчествосымен қатар ақындардың профессионалдық өнері өмір кешіп жатады. Дегенмен ауыз әдебиеті мұраларын жырлаумен жүргендердің қатары совет дәуірінде сирей бергені, әлсірей бергені байқалады. Бұлардың кейбіреуі көпшіліктің әуесқойлық өнерімен жарыса, жанаса кетсе, Иса Байзақов секілді кейбіреуі (мұндайлар аз) жазба әдебиетке ойысады. Сөйтіп, қазақтың қазіргі фольклоры бұрынғыға қарағанда өзгеше күйде өрістеді, ауызша да, жазылып та таралды. Фольклордың негізгі нәр алар, туындар арнасы әлі де сол ақындар боп қалды. Бірақ революциядан бұрынғыдай дәстүрдің ықпалында кете бермеді. Ақындардың өзіндік шығармалар жасауда жеке адамның жанынан қосары көбейіп, ролі арта берді; бұл өмірдегі жаңалықтармен, ауыз әдебиеті шығармаларының таралу қарқынымен байланысты еді»¹.

Бұл айтқандардан ауыз әдебиетінің де, жазба әдебиеттің де біздің дәуіріміздегі қатар атқаратын қызметін, мән-маңызын айқын көруге болады. Осымен байланысты ойға оралатыны — сол фольклорды тудырушы таланттардың белгісіз болып келгендерін ел ішінен тауып баулуды, қатарға қосып және жер-жердегі бұрыннан танымал ақын, жыршылардың шығармаларына кең өріс беріп, іріктеп, бастырып шығара беруді, халыққа тағы да таныстыра беруді көздеу «Очерктің» де басты бағыты саналды. Соңғы он шақты жылда өткен халық поэзиясына арналған республикалық ғылыми-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 51-бет.

творчестволық конференциялар, ақындардың айтыстары, мәжіліс-мәслихаттар мұның мәнін көпке айқын танытты.

«Очеркте» ақындардың поэмалары жайында да пайымдаулар берілген. Фольклорлық жаңа жанр ретінде қаралып, оның даму барысы, өзгеру, жаңғыру жолдары, тақырыптары мен образдары сөз болады. Зерттеу нәтижесінің түйіні мынандай пікірлерді аңғартады: «Поэмалар ескі эпикалық дәстүрді дамыта тұрса да, сол арнада қалып қоймайды, оларда ақынның өзіндік «мені» көрініс беріп отырады. Өмірбаяндық аңыздар сюжетке мольнан кірігіп жатады. Оқиғаның нақтылы тарихи суреттелу тәсілі «эпикалық уақыттың» созалаңқы күйін ауыстырғандай болады. Әрбір объект әлеуметтік кең көлемде суреттеліп отырады. Бұл бір қаһарманның басынан кешкен үлкенді-кішілі оқиғаларды жіпке тізгендей баяндап беретін, эпикалық көне дәстүрдің қарымы жетпейтін қоғамдық терең мәні бар құбылыс. Осылайша келіп, суырып салмалық өнер мен әдебиет формасының творчестволық жымдасқан жаңа түрі поэма жанры пайда болады»¹. «Очерктегі» ойлар қысқа тұжырыммен орыс тілінде шыққан «История казахской литературы»²— деп аталатын коллективтік еңбектің тарауында да (авторы филология ғылымының докторы Ы. Т. Дүйсенбаев) айтылды.

Ақындардың эпикалық поэмаларына орта мектепке арналған оқу құралынан да орын берілді (М. Ғабдуллин, Б. Ысқақов. «Халық ауыз әдебиеті», Алматы, 1974). Онда «Советтік дәуірдегі халық дастандары» деп аталып, арнайы тарау ретінде ұсынылғанымен ақындарымыздың сол туындылары кеңірек көлемде алынып, талданбайды. Тек қана Н. Байғаниннің «Ақкенже», «Нарқыз», Н. Ахметбековтың «Аманкелдісі» тақырыбы мен идеялық мазмұны жағынан қысқаша сөз болады.

Біздің дәуірімізде шығарылған ақындардың эпикалық жырлары 1935 жылы «Қазақ совет фольклоры» деген атпен шыққан басылымнан бастап күні бүгінге дейін әр кездерде жарық көрген («Өлеңдер», «Өлеңдері», «Шығармалары», «Шығармалар жинағы» — деп аталатын) өлең жинақтарында қоса жарияланып келе-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 52-бет.

² «История казахской литературы». Том первый, Алма-Ата, 1968, стр. 286 — 296.

ді. Ал өз алдына «Қазақ совет эпосы» жеке жинақ түрінде көрініп, әзірге басылып шыққан жоқ. Ол — келешектің ісі.

Сөйтіп, біздің дәуірімізде қазақ халқының эпикалық жырларын зерттеу саласында бірқатар жұмыстар істелгенін көріп отырмыз. Жалпы алғанда эпикалық жырлардың халықтығын анықтауда, шығу төркінін пайымдауда, тарихқа қатысын көрсетуде, олардың нұсқаларының ерекшеліктерін айқындауда, ақын, жыршылардың творчествосын белгілеуде т. б. мәселелерді айтуда фольклор ғылымының қолжеткен табыстары баршылық екен. Сол сияқты дәстүрлі эпостың заңды жалғасы — жаңарған жанр — қазіргі эпикалық поэмалар да зерттеу тұрғысынан көңіл бөлерлік проблема ретінде көрінді.

Алайда, үстіміздегі ғасырдың 50—60-жылдарында фольклор жайында, оның ішінде батырлық жырды зерттеуде жаңаша талдау еңбектердің жарық көре бастауымен байланысты, оның үстіне заман талабына сәйкес фольклордың теориялық мәселелерінің тереңдей түсуімен байланысты, эпос жайында бұрынғы күн тәртібіне қойылған мәселелерді егжей-тегжейлі тексеру жолдары, бұрынғыларды қайталай бермеу, соны серпін жасау, келешектегі келелі міндет болып қала береді.

Бұл тарапта туысқан республикалардағы тәрізді бізде де тарау-тарау жұмыстар істеліп жатқаны белгілі. Өз жайымызға оралған шақта, қорымызда сақтаулы, яғни қолдағы бар эпостың қолжазбасын есепке ала отырып, әрбір жырдың белгілі нұсқаларына байланысты салыстыру жұмысын әлі де болса тиянақтылықпен, байсалдылықпен жалғастырып жүргізе беруіміз керек. Қағаз бетіне түсіп, жазылып қалған жыр нұсқаларды әрбір ақын, жыршы өзінше жырлап, біздің заманымызға алып келгендігі белгілі. Ендеше, сол әр түрлі нұсқалардың оқиғаларына соңғы дәуірлерде не қосылғанын, не араласып кеткенін айқындамайынша, әрбір нұсқаның өзіне тән жеке ерекшеліктерін жете ашып, зерттеп шықпайынша, белгілі бір батырлық жырдың түп нұсқасының шығу тарихын, жасалу жолын, көне төркінін шешіп беру мүмкін емес.

Кейбір ақын, жыршылардың өмірі мен творчестволық жолы жайында жекелеген елеулі еңбектер болғанымен, ақын, жыршылардың творчестволық жолын байсалды түрде баяндап, айтып беретіндей зерттеу еңбектердің тапшы екендігін байқаймыз.

Жыршылар, ақындар мектебі бұрын болған деп қазір айдан ашық айтып та жүрміз. Жамбылдың мектебі Сүйінбай тәрізді ақындар саналса, Үмбетәлі, Кенен, Есдәулет, Саяділ тәрізді ақындардың үлгі алған, өнеге тұтқан мектебі Жамбыл саналады деп көбіне тілге тиек етеміз. Өкінішке орай, өткендегі атақты жыршылар: Марабай, Мергенбай сияқтылар, ал кейінгі Сұлтанбек, Рахмет, Шапай тәрізділер қай түрде жырлап, көп алдына қалай орындағанын, әдетте, біле бермейміз.

Ақындық, жыршылық дәстүрді айта отырып, ел мен елдің арасында қатар, қос бұрымдай жарысып, айтылып келе жатқан, халық жадында сақталып отырған эпостық шығармаларды егжей-тегжейлі зерттеуде бетбұрыс жасау да келешек күндердің ісі.

Қорыта келгенде айтарымыз, өткен дәуірлерден, заманнан-заманға, үлкеннен-кішіге, ауыздан-ауызға көшіп, мәдени һәм әдеби қазынамыз деп өте-мөте мән беріп отырған эпикалық жырларымызды советтік фольклор тану ғылыми жан-жақты қарастырып, ертерек кезде ауызға алынбаған көптеген көкейтесті мәселелерді көтере отырып, бұрынғыларға бұрылып, оны кеңейте түскенін көреміз. Дәуір тынысына, уақыт жылдамдығына жауап беретін жаңадан жазылған маңызды еңбектердің туа беретіндігіне де сенім мол.

Қазақстандағы революцияға дейінгі эпос дәстүрі

Қазақ халқының поэтикалық творчествосы орасан бай. Бұлар дәстүрлі әдет-ғұрып, дидактикалық жанр — толғау, нақыл сөз, жоқтау, естірту, қоштасу, тағы басқалар. Ол — дәстүрден келе жатқан лирикалық, публицистикалық өлең, айтыс және көптеген өлеңнің түрлері. Және де мұнымыз — толып жатқан, керемет мол байлық — эпикалық дәстүр — халықтың әңгіме, аңыздары, тарихи жырлар. Ежелден еліміздің өмірінде қалыптасып берік, бекем орын тепкен осы тәрізді көне дәстүрлі ауыз әдебиетінің шығармаларын узақ уақыт бойына халқымыз есінде сақтап келді.

Осымен байланысты ақынның ертелі-кеш, бұрынғы, қазіргі эпикалық дәстүрді дамытудағы творчестволық ісіне, атқарған роліне көңіл аялдатуды орынды деп есептейміз. Өйткені, эпикалық дәстүрді біздің дәуірімізге алып келушілер де солар.

Ақын — өз жанынан өлең, жыр шығаратын адам. Ақын термині қазақтарда, қырғыздарда т. б. халықтарда бар.

Орыстың аңызшылары, украин кобзарьлары, қазақ пен қырғыздың ақын-жыршылары, өзбектің, түркменнің, қарақалпақтың бақсылары (жыршылары) тәжіктің ғәпиздері, азербайжанның, армянның, грузиннің, дағыстанның ашугтері, демек көп ұлтты совет елінің сөз зергерлері біздің заманымызда ауыз әдебиетінің дәстүрін кеңінен пайдалана отырып, көптеген өлеңдер, эпикалық жырлар, толып жатқан толғаулар туғызды.

Қазақ халқының ұғымында ақын деген атаудың мағынасы кең. Ақын сөзінің этимологиясы жайлы осы күні айтылып жүрген сан алуан пікірлер бар. В. Радлов, М. Әуезов «ақын» атауының арғы тегі ағын, ағы-

лудан басталған болу керек десе, белгілі тіл маманы К. Юдахин ұйғырдың ақылгөй, құрметті адам турасындағы ұғымынан қазақ, қырғыз халықтарына жету¹ мүмкін деген дерек, болжам келтіреді.

Негізінде ақын өлең, жыр шығарушылық өнерді білдіретін ұғым. «Қазақ әдебиеті тарихында»¹ атап көрсетілгеніндей, («Ақын-жырау, жыршылар» деген зерттеу еңбекті қараңыз), «қазақтың әдебиет әлемінде ақын бір ғана ақындық өнермен шұғылданушылық» емес немесе бір ғана әңгімеші, жырлаушы мағынасында да жүрмейді. Ол шығарып айтушы — «поэт» мағынасында да қолданылады. Сондықтан да бір ақын деген сөздің ауқымына орыс ұғымындағы әрі «поэт», әрі «певец», әрі «сказитель», әрі «импровизатор» секілді дербес те көл-көсір мағыналы ұғымдар сиятын сияқты.

Совет дәуірінде тума ұлттық жазба әдебиетіміздің қарқынды өсіп, өркендеуімен байланысты оның жазып шығаратын өкілдерін де ақын деп атаймыз. Ал қазақ совет поэзиясын дамытуға лайықты үлес қосып отырған көптеген жазба ақындарымыздың еңбегі өз алдына бір төбе.

Әрбір ақынның өзіндік творчестволық ерекшелігі болады. Бір ақын оқығанын, көргенін, елден естіп білгенін жазба түрде айтып береді. Екінші біреуі осындай ақындық өнерінің үстіне ауыз әдебиетінің нұсқаларын жадында жақсы сақтап, тарихта болып өткен ерлер мен батырлар, ел арасына атағы мол жайылған белгілі адамдар жайында қызық деректер мен соны фактілерді білетін, оны шығармасына арқау ететін жыршы ақын болып келеді. Мұнан бөлек бұрыннан көңілде барын, ойында жүргенін өлең сөзбен кідіріссіз немесе белгілі бір тақырыпқа суырып салып айтатын ақпа ақындар (импровизатор), айтыс ақындары тағы да бар.

Ақынның «ақындық» атағына жетуі де, жұрт алдында «ақын» танылуы да айтыс арқылы болған. Айтыс — ақындардың өнер сайысы. «Ойын-сауық, той-думанда жастар екі-екіден қосылып, айтысқа жапа-тармағай қатысқан. Халқымыздың айтыс өнерін қадір тұтуы, суырып салып айтушылықты аса жоғары бағалауы әр ақынның да өз қабілетін-дарынын қапысыз шыңдауына ерекше ықпал жасаған. Қазақ арасында ежелден бері әнші ақынның да, ақын-жыршының да

¹«Қазақ әдебиетінің тарихы», Бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964.

импровизатор болып келетіндігі осыдан. Экспромт түрінде ащы-әжуа өлеңді суырып шығарған адам ғана ақын саналған. Ақынның қабілет-дарынының шамашарқы оның алқалы топ алдында күтпеген жерден тосын тақырыпқа шығарған суырып салма өнері арқылы көрінген. Осындай көп алдында талай-талай айтысқа түсе жүріп барып қана ақын халық сынына толған. Халықтың айтулы ақындарының бәр-бәрі де өздерінің творчестволық жолын айтыстан бастаған»¹.

Екінші бірі шын мәніндегі өлеңші, жыршы емес, шын ақын адам домбыра, гармонь, қобыз тартып ән салады. Өз жанынан ән шығаратындары да (Шашубай, Нартай, Кенен, Иса, Қалқа) бар. Ақын халық поэзиясының дәстүрлі көркемдік нақыштарын, кестелі, өрнекті сөздерін орынды пайдаланды, әсерлі теңеу, жан жібітер сұлу салыстырмаларды қолданып отырады. Сондықтан да халық ақын өлеңіне, жырына оның сөзіне ежелден-ақ ынтық. Ақындық өнер қашаннан өте жоғары бағаланады. Жиын-той, қызық-думан қай кезде болсын ақынсыз өтіп көрген емес. Демек, біз мұнан бір ақынның басында «бірнеше өнердің бірлесіп келгенін көреміз. Атап айтқанда: ақындық өнер, ән (күй) өуені, көпшіліктің алдында (сахнада) жыр айтып отырған жыршы, ақын, жырды тыңдаушы қауым бар. Олар бірлесе келіп, жаңа бір ерлік жырдың тууына себепкер болып отырғанын байқаймыз. Бұл сияқты жағдай жазба әдебиетте кездеспейді. Ол тек ауыз әдебиетіне ғана тән ерекшелік деп қараймыз»².

Ақын ертеде өзі өмір сүрген ортаны өлеңіне, жырына идеялық өзек еткен. Қарапайым халықтың, еңбекші бұқараның хал-күйін жырлаған халық ақыны болумен бірге хандарды, байларды, үстем тап өкілдерін дәріптеген ақындар да болған.

Ақын қазірде халық қалаулысы болды. «Қарғалар топтанып ұшады, ал бүркіт өз биігінде жалғыз жүріп қанат қағады», деп Расул Ғамзатов айтқандай, ақындардың әрқайсысы өмірден өз ерекшелігімен орнын тапты. Жамбыл бастаған көптеген ақындардың өлең-жырлары ерлік заманымыздың ұлы шындығын, коммунизм орнатып жатқан жеңімпаз халықтың еңбектегі ерліктерін ұмытылмас бейнелермен көркем суреттейді. Ақын шығармаларының идеялық мазмұнында

¹М. Әуезов. Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962, 78-бет.

²М. Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1974, 9-бет.

жаңа сапа болуымен қатар сөз құрамында да жаңалық болды.

Бұрынғы кезде ақын шығармалары белгілі бір аймақта ғана ауыздан-ауызға таралатын болса, енді жұртшылық ақын туындысын баспасөз арқылы оқып, радио, концерт, көркемөнер үйірмелері арқылы естіп, біліп отырады. Мәселен, Жамбылдың патриоттық жалынды өлең, жырлары жер жүзіне таралып кетті. Ақын атағы тек өзі туып, өскен өлкесіне ғана емес, одақ көлеміне де белгілі болды. Өлеңдері мен поэмалары қазақша, орысша республикалық, одақтық газет-журналдарда жарияланады.

Ақындардың үздік шығармалар тудырғанына «Халық ақыны» деген жоғары атақ беріліп, ордендермен, медальдармен, грамоталармен наградталды. Жамбыл мен Омар Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты болып сайланды.

Ақындық өнері дамуының заңдылығын зерттеу проблемасы да осы дәуірде күн тәртібіне қойылды. Халық поэзиясының жанры — ақындардың эпикалық поэмалары мен толғаулары, көпшілікке кеңінен таралған өлеңдер, олардың музыкалық әуені арнайы сөз болып жүр. Сол сияқты фольклордың тақырыптары мен образдарына тоқталу үстіне ақындардың творчестволық әдісінің ерекшеліктері де қарастырылады.

Қазақ халқындағы ақындық дәстүр, сөйтіп үстіміздегі дәуірде де толық сақталған. Әлкей Марғұланның жазған мағлұматына сүйеніп айтсақ, әр халықтың сан ғасырлық тарихымен бірге, оның төл мәдениетінің де сан ғасырлық шежіресі болады, мұнда ақындық өнерінің де алатын орны аз емес. Қазақ әдебиетінің өркендеу жолдарын бұл ережеден бөлек деп санауға болмайды.

Ақындық — өте көне заманнан келе жатқан аса бір қадірлі өнер. Бұл өнердің қалыптасуы эпикалық жырдың шығуымен тығыз байланысты. Ол әуел баста тайпалар одағының шеңберінде басталып, кейіннен ел шетін күзететін ер, шоралар тұрмысын суреттеу арқылы бір арнаға түседі. Қазақстан жерін қоныстанған тайпалардың қауым тіршілігінде ақынның қандай роль атқарғанын олардың ортасында болып, тұрмысын бақылаған шығыс жазушылары айқын суреттей алған... Махмұт Қашғаридың (ХІ ғасыр) сөздігінде орта ғасыр поэзиясының дамуына зор әсер еткен бір топ ақындар мен жыршылардан алынған көптеген мысалдар бар. Солардың ішінде көне заманда Жетісу өлкесінде жасаған Шөже ақынның аты аталады. Ұлы жырау деген ат

мүмкін, сол заманда даңқты болған атақты Сыпыра жырау сияқты сөз дүлдүлдеріне берілген. Ол уақытта одан асқан ұлы жырау Дешті-Қыпшақта болған емес. Дешті-Қыпшақта феодалдардың өзара таласы болғанда, Тоқтамыс әрқашан осы ұлы жыраудың беделіне бас иіп, сол арқылы көтеріліс толқындарын басуды ойлайтын. Мұның бәрі қазақ әдебиетінің тарихын, оның алғашқы басталуынан осы біздің дәуірімізге дейін, неғұрлым байсалды, неғұрлым терең, неғұрлым тапжылмай зерттеудің қажет екені туралы ой салады¹.

Ақындықтың әдебиет тарихынан алатын орны, оның творчестволық лабораториясы, дәстүрі деген мәселелер Есмағамбет Ысмайыловтың «Ақындар» атты кітабында біраз көрінісін тапқан. Ақындық өнердің, жыршылық қасиеттің табиғи түрде даму процесі талданып, онда ойлы-ойлы пікірлер айтылған².

«Қазақ әдебиеті тарихының» екінші кітабында да³, Е. Ысмайылов еңбегінде де халық поэзиясының биік шыңы Жамбыл Жабаевтың тұтас тұлғасын кең көлемде алып қарастыру жолында ақын жөнінде⁴ ертелі-кеш

¹ «Қазақ әдебиеті» газеті, 1968, 8 июнь («Зерттеле берер тақырып» атты мақаланы қараңыз).

² Е. Ысмайылов. Ақындар. Алматы. 1956, 70—99-беттер.

³ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964, 56-бет.

⁴ М. Ауэзов. Джамбул и народные акыны. «Литературный Казахстан», 1938, № 6; С. Бегалин, А. Тажимаев, М. Ритман-Фетисов. Джамбул (биографический очерк). Алма-Ата, 1946; Ә. Тәжібаев. Жамбылдың совет поэзиясындағы ерекшелігі. Труды I сессии отд. общ. наук АН Каз ССР. Алма-Ата, 1950. Б. Кенжебаев, Х. Махмудов. Джамбул «Вестник АН КазССР», 1950, вып. 9; Н. Смирнова. Об отношении советских казахских акынов к поэтическому наследству. В сб. «Академику В. А. Гордлевскому» М., 1953; М. И. Ритман-Фетисов. Джамбул Джабаев. М., 1953; Е. Ысмайылов. Жамбылдың реализмі. «Әдебиет және искусство». 1954, № 9; К. Зелинский. Джамбул. М., 1955; М. Қаратаев. Старейшина акынов. (1947) В. кн. «Рожденная Октябрем». Алма-Ата, 1958; М. Ауэзов и Л. Соболев. Эпос и фольклор казахского народа. «Литературный критик», 1940, № 1, Е. Ысмайылов. Қазіргі халық ақындарының творчестволық міндеті. «Әдебиет және искусство», 1940, № 2; «Халық ақындарының творчествосы». Труды III сессии АН КазССР. Алма-Ата, 1949; «Қазіргі халық поэзиясы туралы». «Әдебиет және искусство», 1955, № 5; Н. Смирнова. Казахские певцы XVIII века — акыны и жырау. Краткие сообщения института Востоковедия АН СССР, 1952, № 4; В. Жирмунский. Среднеазиатские народные сказатели. «Известия ВРГО», т. 79. 1974; В. Жирмунский и Х. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., 1947 (гл. «Народные сказители»); В. Виноградов. Токтагул Сатылганов и киргизские акыны. М.-Л., 1952, Х. Сүйіншәліев. Жамбыл Жабаев — қазақ халқының ұлы ақыны, Алматы, 1955 т. 6.

айтылған бағаларды, пікірлерді елек көзінен өткізіп, бір ізге түсірген, қомақты түрде қорытындылаған.

Автор аталмыш еңбегінде мол деректер мен соны фактілерді келтіре отырып, қазақ фольклористикасында бұрыннан қалыптасып қабылданылған ақын, жырау, жыршы, әнші ақындар деген салалы-салалы тармақтарды нысана етіп ұстанған. Өнер өрісімен, талант талғамымен байланысты айтулы деген ақын, жыршыларды белгілі орта мен өлкеден барып өрбітіп отырған. Дәлірек айтқанда, Атырау мен Арал аралығын, Батыс Қазақстан өлкесін, Торғай өңірі мен Шығыс Қазақстан төңірегіндегі дәстүрлі эпикалық жырларды туғызған, жыр-дастандар шығарған, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізушілер — ақын, жыршылар туралы талай-талай айқындаулар, айғақты дәлелдер келтірілген.

Еңбекте сонымен бірге дәстүр мәселесін анықтауға мәнерлі мән берілген. «Бұл ұғымды Е. Ысмайылов нақтыландыра қарайды, дәстүрдің күрделі құбылыс екенін ескере отырып, оның тарихи жағдайлар мен жергілікті ерекшеліктерге орай даму процесін, соның нәтижесінде әр ыңғайдағы әр тіпті «ақындық мектептер» қалыптасқандығын айқындайды.

Кітаптың бойына сәл мін деп санайтынымыз — совет дәуірінде қалыптасқан ақынның жаңа типі туралы жалпылама сөйлеу. Бұл бұрынғы зерттеулерімізде де ұшырасатын кемшілік еді. Ақындықтың жаңа типі, жырау, жыршы, әнші ақындардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары ажырата тексерілмеген»¹. «Ақындар» атты еңбекпен біржола сан алуан ақын, жыршылардың творчестволық ерекшелігі айқындалып болды, дәстүр мәселесіне тиянақ жасалды деп бұл мәселеге ешкім нүкте қоя алмайды.

Ақындық, жыршылық өнер әрідегі ерте дәуірден келе жатқан, біздің заманымызда заңды түрде дамып отырған еркін психологиялық құбылыс екенін ескерсек, екшей беруден, тексере беруден, зерттеу нысанасы етуден жалықпауға тиістіміз. Ол үшін ғалымдардың өзін сөйлетелік: «...Ертедегі дружиналық өмірде жырау — қоғамдық-саяси тақырыптарды жырлайтын көңілі көтеріңкі жыршы, ол — әр түрлі тақпақтың, сарының және толғаудың авторы.

Ақсақалдар сияқты жыршы да халық арманын білдіреді, ал жырау суырып салма жырды сирек айтады,

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 57-бет.

тек өте қажетті жағдайларда, атап айтқанда, қатты бір қобалжулар болғанда, халықтың күйзелген, бүлінген немесе отанға басқа елдің әскері басып кірген кездерде, бүкіл халықтың көріпкелі есебінде, оның ақын сұрайтын болған.

Сол кезде жырау халықты тәртіпке шақырып, оған дем беріп, басқа түскен жағдайдан құтылудың жайын айтқан.

Болжау айту, көріпкел ақын сияқты, жыраудың поэтикалық өнеріндегі негізгі әдістерінің бірі»¹.

«...Шабыты келген ақпа ақын бабындағы аш қыранға меңзес. Томағасын тартқанда алғыр қыран бар өңірді сәтті көріп, шолып өтіп, қимылдаған шөп басып, қыбыр еткен тышқан жүрісін, қылт етіп бұққан түлкі түгін лезде шалып қалғандай, айтыс ағымындағы ақпа ақын да сондайлық көмескіні көргіш, бұлдырды білгіш болмақшы.

Бұл қасиет ақынға оңай оралмайды. Ол шын ақпа ақын, өнеріне бейім болған күнде де ұзақ сонар сын кешіп, сан сайыста сілкісе жүріп, сан рет жаға жырып, тон тоздырып барып жетеді»².

Міне, осы сөздерден ақындықтың, жыршылықтың қаншалық қырлары мен сырлары ашылып тұрғанын көреміз.

Осы сәтте, мәселен, ақындар атасы, біздің заманымыз ақындарының көш басы Жамбылдың өзін алсақ Октябрьден бұрын ол ауыз әдебиетінің сан қилы жанрларында сөйледі: эпикалық жырмен айналысты, айтысқа араласты, арнау, мақтау өлеңдерін айтты. Мысқылдың, шенеу өлеңдерінің өнерпазы саналды. Бұл, сөзсіз, тіл құнарлылығын арттырды, эпитет, теңеу, түрлі салыстырулар, мәтелдер мен мақалдар, алуан-алуан ауқымды нақылдар ақынның сөз қорын қорландыруға жәрдемін емін-еркін тигізді.

Эпикалық жырдың қайсысын алып қарасақ та жыр әңгімесі қаһармандық істерді баяндап беруге құрылады. Мұның өзі бағы заманнан ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан келелі дәстүріміз. Сол ел мүддесін қорғаған, бұл жолда ерекше ерлік көрсетіп, көптің көзіне түскен батыр адамның бейнесін сомдап соғуда Жамбыл жаңалығы ерекше айта қаларлық. «Қазақ эпосынан қалған батырларды мадақтаудың дәстүрлі

¹ А. Маргулан. О посителях древней поэтической культуры казахского народа. «М. О. Ауэзову». Сборник статей. К его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959, стр. 73.

² М. Ауэзов. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, 360-бет.

түрі бұған әсіре мақтау мен дәріптеу элементін әкелді. Тарихи қайраткерлерді күнге, айға, жұлдызға, теңіз толқынына, тағы басқа сол сияқты нәрселерге әсірелеп теңеу Жамбылда көп кездеседі¹. Алайда, «Қазақ әдебиетінің тарихында» орынды топшыландырылған², суырып салып айтқыштық өнерінің Жамбыл ақынға кері әсерін тигізіп алғандығы да байқалады. Мұны біз жалпылама баяндаулардан, суреттеу мен мінездеудің бір жақтылығынан, композициялық арқауының босандығынан көріп қаламыз. Тілмәрлық, қайталаудың кездесуі де шаң беріп отырады. Тобықтай түйінімен айтсақ, осының орын алуы — ежелгі ақындық дәстүрдің әсерінен болған болмашы мін-мүлтік деп қарау дұрыс болады. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деген деректі сөздің төркіні осындай жаймен байланысты айтылса керек-ті.

Біздің дәуірімізде ақын Жамбылдың өлең, жыры өмір бақи өзінің өміршеңдігін танытты. Кем-кетігі болса, ол аз сезілетін сол бір серпінді туындылары өз көркемдігімен көп көңілінен шықты. Тынымсыз ізденістің сыры, талғамы жоғары тыңдаушысы мен оқушысын сүйсіндірумен тынды. Өз өңіріміздегі өзгерістер тілге тиек, жырға арқау болды. Жамбыл даңғыл жолға түсті. Ол енді жаңа ақындық дәстүр бастады. «Жамбылша жыр нәсерін төгемін», — деп Нұрпейіс Байғанин жырлағандай, Қазақстанның әр өлкесінде тұратын өлеңге жүйрік алуан-алуан түрлі саңлақтарымыз өздеріне ықпал еткен Жамбылдың ақындық әсерін әр кез әсерлі-әсерлі етіп айтып береді.

Бұл жолда, әрине, олар Жамбыл өлең, жырын газет, журналдан оқу, радиодан тыңдау өз алдына, одан бөлек сан басқосулар бастан кешірілген. Өнер сынасу, өлең, жыр салыстыру әдетке, дағдыға айналған. Мәнжайлы мәслихаттар өткізіп тұру күн тәртібіне тәптіштеліп қойылған. Сондай көріністерден көретініміз төмендегідей: «Жамбыл домбыраның шегін шертіп қалды да, табанда бірнеше шумақ өлең шығарды. Бірақ ойды аяқтамай тоқтап қалды. Өлеңнің аяғын Өтеп қағып алып, жалғастырып кетті. Ол Жамбыл бастаған шумақты созып біраз айтты да, сөз сабағын Оспанға берді. Ақындардың осылай өнер жарысы — Жамбылдан сабақ алуы үш сағатқа созылды»³. Жамбыл өзінің

¹ К. Зелинский. Джамбул. М., 1955, стр. 113.

² «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 420—421-беттер.

³ «Социалистическая Алма-Ата», 1938, 14 февраля.

шәкірті Үмбетәлі Кәрібаевқа: «Жақында біз Германияны жеңеміз. Үлкен той болады. Тойда ақындар өлең айтады. Оған мұқият әзірлену керек. Егер сөзің тыңдаушыны не күлдірмесе, не жылатпаса онда сенің атың ешкімнің де есінде қалмайды»¹— деп айтқан.

Сонда олар Жамбылдан не тағылым алды, ал ақын болса кейінгі толқын шәкірт інілеріне не үйретті?— дегенге келсек: тақырып сонылығын, образдың сомдылығын, күшті ақындықтың күрделі сөз үлгісін үйренді,— деп айта аламыз.

Басты тұлға «ақындар ақсақалы» Жамбылдың жайып, оның творчестволық ерекшелігін айта келіп проф. Ө. Тәжібаев былай дейді: «Ақын да сыңар жақ, тар көлемнің тапқыры, айтқыры болмай, өз өнерінің барлық құрал-қаруларын мол, шебер пайдалануды мақсат етеді. Ол үшін өмірдің бар құбылысы шабыт, айбынды тарихи оқиғалар, келелі кеңес, тұлғалы, талғаулы эпикалық дастандарға айналса, жеке мінді, кінәлі мінездер қысқа қайырылып дәл шаншылатын сатираға айналады. Ал ел көкірегіне қона кететін, оның сана-сезіміне я мұңының, я шаттықтың ұшқынын тастайтын күйлер, ән-әуез әдемі, жанды елжіретіп, жаңа бір қуатқа талпынатын лирикалы жыр болып туады. Жамбыл осындай мардымды, өрелі, әмбебап поэзияның ақыны болды. Сол үшін де қарт ақын қашан көз жұмғанша бірде алысқа сермеп, жан-жақты қармап, бората төгіп айтатын эпик жырау, бірде қадалған жерінен қан шығармай қоймайтын сатирашы, бірде юморист, бірде ойға, сезімге жетектейтін лирикалы жыршы. Осынша саланың бәріне халықтық традицияда машықтанған ақын әрі-беріден соң көп қаруын бір мезетте жұмсап, әрбір жырын алуан қилы өзектендіріп, сан түрлі бояу сырлармен нақыштап кетеді. Тіршілік тақырыбына арналған, ұсақтап басталатын айтыстарының кейде эпикаға, кейде әлеуметтік сатираға айналып кететіні де сондықтан»².

Халық поэзиясының тағы бір ірі өкілі Нұрпейіс Байғанин де Жамбыл тәрізді күрделі сюжетке құрылған эпикалық жырларды шығарған ақын. Нұрпейістің творчестволық қызметін әңгімелеген шақта ақынның жан-жақтылығын атап айтқан жөн. Мәселен, суырып

¹ Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми кітапхана қоры (С. Вегалин. Жамбылдың өмірбаянына қосымша материалдар, 1943).

² Әбділда Тәжібаев. Өмір және поэзия. Алматы, 1960, 347-бет.

салма-эпик ақын ретінде ол өз туындыларын, оның үстіне бұрыннан репертуарында бар эпикалық жырларды («Қобыланды», «Құбығыл», «Төрехан», «Ер Тарғын», «Алпамыс» т. б.) бабына келтіріп орындайтын шеберлігі де басқа ақындардан оны ала-бөтен етіп тұратын.

Н. Байғаниннің эпикалық жырларды шығарғыштық қасиетімен бірге әр уақытта оның өзінен бұрынғы өткен ақын, жыршылардан, сол бір үйренгіштігін, жаттағыштығын қоса айтамыз. Нұрпейіс әр әңгімесінде өзіне дейінгі ақын, жыршылардың жеті ұрпағын естігендігін айта отырып, сол ұрпақтың ең соңғысы саналған Махсұт ақыннан — «Қобыланды» жырын үйренгендігін келтіреді. Бұл факті оқырман жұртқа ертеден мәлім. Алайда, өкінішке қарай, көп жырларды Нұрпейістің білетіндігін мойындағанымызбен, оның рас екендігіне көзіміздің жеткенімен, материалдары сарқылып алынып, олары қағаз бетіне жазылып, магнитофон лентасына түсіріліп артына мұра болып қалды деп айта алмаймыз. Жамбыл, тағы басқа атақты ақындар жөнінде де осылай деп айтуымызға тура келеді. Нұрпейістің мына өз сөзі осыған орай арналған жауап тәрізді: «Суырып салма ақынның өлеңі аққан өзен сияқты ғой, өзеннің ағысын ұстап бола ма, біздің өлеңдеріміз де сол сияқты ағады, кетеді, айтқан кезімізде тақ еткізіп жазып алмаса, ойдан бір шыққан өлең енді қайтып ақынға оралмайды»¹.

Екі дәуірдің куәсы болған Жамбыл, Нұрпейістер ғана емес, ақындық, жыршылық дәстүр басқа да халық ақындарында болған десек, оны осы кезге дейін жеткізген сондай ақындар отряды бізде баршылық. Қалай да олар эпикалық қайнардан нәр алып өз творчестволарына пайдаланған. Біреулері бұрынғы эпосты қадірлеуінің үстіне оны жатқа біліп айтқыштығын танытса, ал енді біреулері жаңғыртып қайта шығарған, ал үшіншілері тарихи деректерді көп білуінің үстіне өз жандарынан эпикалық поэма жырларды шығарып отырған. Осы ерекшеліктер ақындардың біреуінің басынан бәрі бірдей табылмағанымен, қалайда олар эпикалық дәстүрді қазіргі творчествомен жанды байланыстырушылар болып табылады.

Мәселен, Омар Шипин қазақ халқының өз басынан өткізген арғы-бергі тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, ақын-жыршысын, батыр адамдарын, жалпы ал-

¹ «Лениншіл жас» газеті, 1943, 7 декабрь.

ғанда, тарихи адамдар мен тарихи оқиғалар жайындағы мағлұматтарды әңгіме дүкенін құрғанда әсерлі етіп айтып беретін-ді. Ертеден ел арасына тараған аңыз-әңгіме, өлең-жырларды, салт-айтыс өлеңдерді де жатқа айтатын ақын еді. Елуінші жылдары Омардың айтуынан «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» секілді бірқатар жырлар жазылып алынды және олардың дені магнитофон лентасына түсірілді. Жалғыз бұл жырлар ғана емес, Қазақ ССР Ғылым академиясының М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына ақын жылма-жыл Қостанай облысынан халық мұраларын жинап жіберіп тұрды. Оның көпшілігі Қазақ ССР Ғылым академиясы кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы¹. Белгілі фольклор зерттеушісі, профессор Е. Ысмайыловтың: «...Ақындар» атты кітабымды жазу үстінде жүйрік, алғыр, көп білетін Омардан қазақ поэзиясының тарихына байланысты талай қызық фактілер мен деректерді жазып алғанымды әрқашан алғыспен айта аламын. Ал, Омардың айтуынан жазылып алынған қолжазба материалдар, ауыз әдебиет нұсқалары Қазақ ССР Ғылым академиясының қолжазба қорында аса құнды қазынаның бірінен саналады... Бұл Омардың қазақ халқының әдеби мұрасына бұрынсоңғы ақын-жазушыларының еңбектеріне аса ұқыпты қарайтындығын, бұған біздің білімді әдебиетші, тарихшыларымыздай мән беретіндігін көреміз.

...Москвада болған (1958 жылы — Т. С.) қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі кезінде орыс ғалымдары: қазақ әдебиетшілері сендер өте бір қолайлы жағдайда екендіктеріңізді ұмытпаңыздар, ертедегі Гомер сияқты ақындар дәл бүгінге дейін қастарыңда өмір сүріп отыр. Осылардың творчестволық дүниесін терең ашып білу қандайлық абыройлы да қызықты міндет деді. Бұл өте дұрыс және мақтанарлық жай. Омар, Кенен, Қалқа, Нұрлыбек, Нұрқан, Рахмет, Сәт, Үмбетәлі сияқты әлі көзі тірі әр алуан өнер, әр түрлі ақындық стильдегі ақын-жазушылар кешегі Жамбыл, Нұрпейіс, Исалардың дәстүрін сақтап, дамытып отыр, социалистік дәуір мәдениетіне ғажап, қызықты мазмұнды поэзия үлгісін беріп отырғаны қандай жарастықты» («Қазақ әдебиеті», 1959, 31 июль)— деп айтқанына біз де әбден қосыламыз.

¹ О. Шипин. Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы. Инв. № 104, 341, 397, 509, 820, 821, 1017, 1084, 1337 т. 6.

Осындай ойымызды, келтірген дерек-дәлелдерімізді көрнекті башқұрт жазушысы Сәйфи Құдаш өзінің «Жастық шақтың ізімен» деген кітабында тағы да айқындай түскендей: «...Ол (О. Шипинді айтып отыр — Т. С.) *Сәбит* Мұқанов айтқандай-ақ, шынында да қазақ халқының жанды шежіресі екен. Қандай дәуір, қандай уақиға, қай адам турасында сөз қозғасаң да іркілмей, қатесіз айтып береді. Оның жыры, оның сыры талай түндер, айлар бойы тыңдасаң да сарқылмайды. Омар ақынның ақындық, шешендік қазынасын қанша алсаң да бір олқы түспейді».

Филология ғылымының докторы Ы. Дүйсенбаев жазған мына бір жайға көңіл аударалық. Қарт жазушы Сапарғали Бегалиннің куәлігі бойынша, — деп жазылған, — белгілі халық ақыны Омар Шипин жас шағында «Қыз Жібек» жырын Қалшынбайұлы Әби жыраудың аузынан жаттап алып айтып жүрген, бірақ қарт ақын кейінгі кезде оның көпшілігін ұмытып қалып, есіне тек бірер шумақтарын сақтап келген:

Жақсыға бір сөз айтсаң шам алмайды,
Сөз бабын жаман адам таба алмайды,
Жайықтың екі жағын бірдей жайлап,
Өтіпті он мың үйлі Жағалбайлы.

Әр қойды жетім қозы емеген-ді,
Кәрі айғыр, қасаң байтал тебеген-ді.
Жамағат құлақ салып тыңдасаңыз,
Айтайын өлең қылып Төлегенді.

Ояды орыс барып қатқан мұзды,
Жалайды түйе барып кешпен тұзды,
Жамағат құлақ салып тыңдасаңыз,
Айтайын өлең қылып Жібек қызды.

С. Бегалин бұл шумақтарды Омар Шипиннің айтуынан 1952 жылы 12 апрель күні жазып алған. Әрине, бұл шумақтарға қарап, «Қыз Жібектің» Омар Шипин бір кезде орындаған нұсқасына баға беруге немесе белгілі бір тұжырым жасауға бола қоймас. Алайда, бұл мәліметті біз «Қыз Жібек» поэмасының ертеректе басқа да үлгілері болуымен бірге, олар қазақ жерінің түкпір-түкпіріне таралғанын дәлелдеу үшін де келтіріп отырмыз. Жоғарыда келтірілген үш шумақтың өзінен жырдың бұл варианты да ескі дәстүрді, яғни ауыз әдебиетінің түрін бұлжытпай сақтағанын анық аңғарамыз¹.

¹ Ы. Дүйсенбаев, Қазақтың лиро-эпосы, Алматы, 1973. 91-бет.

Осы тарапта ақын Қайып Айнабековты алып қарайық. Ол тек ақын ғана емес, қазақтың ерте кездегі ауыз әдебиеті нұсқаларының ішіндегі мақал-мәтелдерін, аңыз-әңгімелерін, шешендік сөздерін жадында көп сақтаған жыршы, әңгімеші де. Омар Шипин де, Қайып Айнабеков те, реті келгенде айта кетейік, көне дәстүрдің көрнекті өкілдері болуларымен бірге, соңына бай мұра, халық творчествосын зерттеген көп материалдар қалдырған қадірлі қарт ақындардан саналады. Қазіргі ақындардың ішінде аңыз, ертегі, естегі әңгімелер, тапқыр кеңестерге жүйріктері — Омар Шипин, Қайып Айнабеков. Бұлардың қара әңгімені айтуында белгілі бір бап, ерекше бір шеберлік байқалады. Өздері естіген, не көрген әңгімелерді айтқанда тыңдаушыны ұйытып, ертіп не қатты жан сезіміне бөлейді, не күлдіріп рахатқа батырады. Сөзді мәнерлеп, дәмдеп, сұлулап айтады, есте қаларлық қағидалы, тұжырымды тақпақ, мақалдарды әңгімеге үнемі кірістіріп отырады. Және әңгімелерін беталды мағынасыз айта бермей, аса бір көңілді, ықыласпен тыңдайтын жағдайда, бір әңгімеден бір әңгіме туып кетерлік ортақ тақырып, ортақ үлкен тарихи уақиға сөз болып, түрткі берсе ғана шешіліп жақсы сөйлеп кетеді¹.

Қайыптың айтуынан жазылып алынған, не болмаса жазып өзі тапсырған ауыз әдебиетінің шығармалары Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба бөлімінің қорында сақтаулы².

Еңбекші халықтың фольклорына, әсіресе оның эпикалық жырларына пролетариаттың ұлы жазушысы Алексей Максимович Горький айырықша мән беріп, ден қойғаны, оны өте жоғары бағалағандығы жақсы аян.

Біздің елімізде ауыз әдебиетінің алдыңғы қатарлы өкілдері М. Горький айтқан құрметті орынға ие болып, көркем творчествоны гүлдендіре беруге, оны барлық жағынан дамылсыз дамытуға үлкен үлес қосуда. Сондықтан да партиямыздың Орталық Комитетінің органы «Правда» газеті: «Біздің партия халық көпшілігін тарихи творчествоға жұмылдырды, совет халқында туып байқалған талантты қамқорлықпен қолдап өсіріп, тәрбиелеп отырды. Жасампаз халықтың таланттылығы, рухани талабының байлығы халықтың көркем творче-

¹ Е. Ысмайылов. Ақындар, Алматы, 1956, 50-бет.

² Инв. № 757, 1081, 1338 т. б.

ствоның дамуында жарқын және толық көрінді»¹, — деп жазған еді.

Бұрынғы кездерде халық ақындарының шығармалары белгілі бір аймақта, тар өлкеде ғана ауыздан-ауызға таралған болса, немесе өңі кеткен, тозығы жеткен қолдан-қолға ауысқан қолжазбалар арқылы халық қанық болса, қазіргі советтік заманымызда жұртшылық оларды енді басқаша түрде танып, білуіне тура келеді. Айқынырақ айтқанда бұл дәуірде ақындардың екі аудиториясы бар: бірі — күнделікті араласып жүрген, өзімен бірге өмір кешетін қасындағы тікелей тыңдаушылар — халық та, екіншісі — кітап, газет, журнал арқылы оқып, біліп отыратын оқырмандар деу дұрыс.

Қазақ фольклорының тамаша үлгілерін, әйгілі баырлық жырларды ерекше есінде сақтап біздің заманымызға әкеліп жеткізуші де осы таланттар. Сондықтан да ауыз әдебиетінің тарлан тартқандары — қарт ақындарды халық қашан да қастерлейді де қадірлейді. Олардың құлақ құрышын қандыратын үніне қалың жұртшылық әуелден-ақ ынтық.

«Қазақстан жағдайында, — деп жазады проф. М. Қаратаев, — ақындардың атқаратын ролі ала-бөтен зор. Халық ақыны республикамыздың ең алыс түкпірлерінде, ауыл, совхоздарда, егін басында, малшылар арасында араласып, біте қайнасып жүріп, ең маңызды оқиғаларға үн қосады, істің ізін суытпай табанда талантты өнерімен сана-сезімге ықпал жасайды, сөйтіп көркем сөз еңбек адымының еңсесін, көңіл күйін көтереді.

Бұл жерде ойда болатын тағы бір өзгешелік мынау. Халық ақынының творчествосы дегеніміз көркем өнердің көп қасиетін бойына түйген синтетикалық творчество. Сондықтан ақын көбіне өнер саласының бірнеше қызметін атқарады.

Мысалға Кенен Әзірбаевты алайық. Ол ән шығарып, сөзін жасады (мұнда ол ақын-шайыр), сөзге шақтап әннің мелодиясын жасайды (мұнда ол композитор), сол мелодияны тиісті музыкалық аспапқа (домбыраға) қосып өзі орындайды (мұнда ол музыкант), ақырында өзі шығарған әнін өз әуенімен салады (мұнда ол — әнші).

Бұл секілді алуан түрлі таланттың бір кісінің басы-

¹ «Правда», 1950, 5 апрель.

нан табылуы өте қымбат қасиет. Өнердің мұндай өзінше әмбебап адамдары кино, театр, кітапхана әлі де болса көңілдегідей жетіспей жатқан жерлерде айрықша пайдалы. Олардың алыс ауылдарда, мал жайлата-тын жалпақ жайлау, қиыр қыстауларда, ұзақ жол, те-рең канал қазып жатқан құрылысшылар мен тың өл-кесінің егіс бригадаларының арасында осындай үздік өнер көрсетуінің мәні өте-мөте үлкен. Сондықтан да біз тұрақты мекендерінен ұзақ уақыт қол үзіп жүретін жырақтағы жылқышы, қойшы, құрылысшы, егінші жұртшылығымыздың рухани тілек, талабын бір мезгіл де болса орындап, қанағат таптыратын талантты ақын-дарға аса зор құрметпен көңіл бөлуіміз керек.

Совет дәуіріндегі халық ақындарының творчество-сы жоғары идеялы, саяси өткір, оптимистік творчество. Мұнда мықты сеніммен, жарқын сарынмен халықтың озық ой, асыл сезімі жырланады¹.

Ақын, жыршылар, сөйтіп, дәуірден-дәуірге өтеді, өз тұсындағы қоғамдық жайларға жақсы араласады, өз өнерімен әр қырымен көзге түседі. Ел тынысын, өз ырысын жырға қосады.

Ақындар, қайталап айтсақ, қай уақытта болмасын халықтан, қалың бұқарадан ешбір қол үзіп көрген жоқ. Жатқа білетіні бар, төлтума жанынан шығарғаны бар, жаңғыртып айтатыны бар, оның бәрі елге арна-лды да, көп үшін орындалады. Ақынның өнеге өрісі, мектебі — сол халық поэзиясы, қазақтың батырлық жыры. Қазақ халқының эпикалық туындысының даңқ-ты дәстүріне мықтап арқа сүйеген, топ жарған, атақты ақпа ақындарымыз, дүйім жұртты дүр сілкіндіріп сан таңға жалықтырмаған жүйрік жыршыларымыз ел іші-нен ертеде көптеп табылатын болса қазір де бұлардан құр алақан, құр қалған емес екенбіз.

Бірқатар ақындарда, қарап отырсақ, ақындық өнер, орындаушылық сипат, жатқа айтқыштық қабілет қат-тар жүреді екен. Жатқа айтатын репертуары мол, таби-ғи таланты күшті ақындар ел эпосының ең шұрайлы, көлемді көркем нұсқаларын жадында ұстай білген. Қырғыздың манасшылары, қазақтың Жамбыл, Нұрпе-йіс секілді халықтың қаһармандық эпосын дамытып айтушылары сөз жоқ, ірі жыршылар болып та табыла-ды. Ақтөбе облысында Байтабынов Айса деген жыршы ақын болған. Ол Бітеген деген атақты ақыннан көп

¹ Мұқаметжан Қаратаев. Әдебиет пен эстетика. Алматы, 1970, 152—153-беттер.

жыр үйреніп, оны кезінде ел арасында айтып жүрген. Оның бастылары мыналар: «Қобыланды», «Көрұғлы», «Алпамыс», «Құбығыл», «Телағыс», тағы басқалар.

1940 жылы Нұрпейістің 80 жылдық тойында — Ақтөбеде Айса екі күн бойы ұзақ жыр айтқан. Айсаны аса зор ықыласпен тыңдаған Нұрпейіс: «Мұның жыршылығы бізден күшті және ертеде естігенін жазулы хаттай сақтайтын жүйрік жыршы», — деп жоғары бағалаған. Айсаның репертуарындағы жырлардың бірталайы хатқа түсірілді, қайсысы ғылыми ой елегінен өтіп, көптің кәдесіне асырылды да. Алматы облысындағы Сәдібек Мүсірепов те ұзақ-ұзақ батырлық дастандарды жатқа айтады. «Алпамыс», «Ерназар», «Бекет», «Мұңлы Сейіл», тағы басқа оқиғалы, әңгімелі дастандарды жырлайды. Сәдібек сол жаттамалы жырларды қосымшасыз, өзгеріссіз орындауға тырысады¹.

Не бір талант иелері, өрен өнерлілер халық арасынан шығады дедік. Осының жалғасы ретінде мына бірекі фактіні келтіре кетейік. Соңғы кездерде зайсандық (Шығыс Қазақстан облысы) ақын Ержан Ахметовтен «Арқалық батыр» жыры жазылып алынды. Фольклор зерттеушісі В. Уахатовтың айтуына қарағанда (Батырлар жыры. Екінші том, Алматы, 1961, 404-бет) Е. Ахметовтың репертуарында көптеген тума шығармалары да, жаттанды жырлары да бар. Ол Арқалық жырын ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Көлбай ақыннан үйренген.

Қазіргі кейбір зерттеушілердің дәйектемелерінше Иса Байзақов, Саяділ Керімбеков те бұл жырды жатқа білген. Алайда, олар айтқан нұсқалар қағаз бетіне түсіп сақталмаған.

Қазақ ССР Ғылым академиясының әдебиетші-ғалымдары мұнан біршама уақыт бұрын біздің біраз ақын, жыршыларымыз Қарақалпақстанда да тұратындығын анықтап келген болатын. Олар — Сүгір, Теңізбай, Ережеп, Наурызбек жыраулар. Біздегі «Қобыланды» жырының бір нұсқасы осы Ережеп жыраудың айтуынан жазылып алынған. Ережеп жырау «Қобыландыны» Тілеумағамбет жыраудан (өзінің әкесі) естіп, жаттап алған көрінеді. Тілеумағамбет өз жанынан да жыр шығарған адам. Оның «Асқар батыр», «Ермағамбет батыр», «Марқабай батыр» атты жырлары бізге мәлім болып отыр. Жоғарыда аталған Наурызбек жы-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап Алматы, 1964, 381-бет.

рау да «Құлбек батыр» деп аталатын көлемді жырды жырлайды екен¹.

Осымен байланысты айта кететін бір жай, ақындық, жыршылық дәстүр бізбен көршілес, туысқан елдерінде де бар екенін айқын байқаймыз. Біздегі тәріздес, мәселен қарақалпақ ақын, жыршыларының да атадан балаға, біреуден біреуге көшкен ұстаздық, ақындық мектебі болғандығын көреміз. Фольклор ғылымы саласында ондағы жасалған мұрагерлік шежіре-кестесі бойынша ХІХ ғасырдың жыраулары — Айтуар, Досмағамбеттен елу бір жырау үйреніп, тағылым алған. Өз дәуірінде бұл аталған екі жырау қарақалпақтағы ақын, жыраулардың белгілі ұстазы саналған.

Мәселен, Досмағамбеттің өз басына келсек, онан Дүйсенбай, Қабыл жыраулар шыққан. Ал бұлардан әлденеше ұрпақ жыр үйренген. Үйренуші шәкірттерінің азы-көбі үйретуші ұстаздарының атақ-абыройына, ақындық қабілетіне, эпикалық репертуарының молдығына қарай да болған. Мысалы, Қабыл жыраудың ақындық мектебінен 38 жырау үйренсе, Дүйсенбайдан 16 жырау шыққан. Бір қызығы — жаңағы жыраулар мен қазақ жырауларының творчестволық байланысын біріне-бірінің тигізген әсерін айқын байқауға болады. Қарақалпақстандағы қазақ жыраулары Қазақбай, Қалмұрат, Ділімдер қарақалпақ Қабыл жырау мектебіне еліктесе, ондаған қарақалпақ жыраулары (Жиемұрат, Нұрабұлла, Құрбанбай т. б.) қазақтың Қалмұрат, Қазақбай, Ділім жырауларын ұстаз тұтқан. Бұл, фактілер, сөз жоқ, туысқан шығыс халықтары әдебиетінің, жыраулық дәстүрлерінің өзара байланысын көрсетсе керек.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ жыршыларының, ақындарының ұстаздық-шәкірттік дәстүрлерін, географиялық мекенін әлі де анықтап, толықтыра түсу, зерттеу жағы керек-ақ. Нұрпейіс қарақалпақ елінде жырланып жүрген «Қобыланды» жырының Қазақбай жырау арқылы таралғанын айтады (Е. Ысмайыловтың «Ақындар» атты 1956 жылы шыққан кітабынан, 234—235-беттер). Демек, қарақалпақ жыраулары қазақ жыршыларынан және қазақ жыршылары олардан не үйренді² деген проблема да әдебиетші-фольклористер алдында тұрған көкейтесті мәселе екендігі рас.

¹ Қазақ ССР Ғылым академиясы, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбаларынан (Қарақалпақ экспедициясының материалдары).

² Қазақтың қазіргі халық поэзиясы. Алматы, 1973, 144-бет.

Атақты фольклор жинаушысы, әмбебап зерттеушісі Ә. Диваевтың пайымдауы бойынша, Шымкент төңірегі, Түркістан саласы, Сарысу жағалауы, Қаратау мен Қазықұрттың маңайы қазақтың эпикалық дәстүрінің кең жайылып тараған өлкесі болып саналады. Оңтүстіктің белгілі ақындарының ішінде көптеген кітаби ақындар басқалар болған. Науайы поэмаларының сюжетін, «Мың бір түн» ертегісін, «Тоты нама» мен «Қырық уәзірді» жақсы біліп, ел ішіне кеңінен айтып жүрген. Осылардың ортасынан шыққан ақындар — Майкөт Сандыбаев, Сұлтанбек Аққожаев, кейінгі ұрпақтан саналатын Әбдірайым Байтұрсыновтың есімдері елге кеңінен мәлім.

Мәселен. Майкөт ақын болса, ол — суырып салма, айтыс ақыны. Ол — Қазақстанның оңтүстік, шығыс бөлігіне аты әйгілі, эпикалық жырлардың шебері болған, ірі тұлғалы адам. Майкөт қырғыз елінде талай рет болып, Сырдария жағалауындағы көп жерлерді, Жетісуды аралаған.

Жоғарыда айтылғандардың үніне жақсы қанық қалық және этнография ғылымын зерттейтін мамандар, сол ерте кездің өзінде-ақ, әсіресе Майкөт ақынның өнерін өте жоғары бағалаған. Ә. Диваев Майкөт ақын хақында айтқанда, онда ерекше гомерлік қасиет бар, ол — қазақ халқының тірі тарихы деген¹. Осындай ірі талант иелерінің ұрпағы Қазақстан өлкесінің жер-жерінде кейінгі кезде де сейілмеген көрінеді.

Бұрын беймәлім болып келген Алматы облысы Қаскелең ауданындағы ақын Әшім Нұрлыбаев 13 618 жолдық үлкен қолжазбасын Қазақ ССР Ғылым академиясының М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қолжазба және текстология бөлімінің қорына тапсырғанына біршама уақыт өтті. Оның ішінде «Мырқы батыр», «Шаған бұғы батыр», «Қыстаубай — Күлең», «Рауан патша хикаясы» сияқты дастандары мен Бұхар жырау өлеңдері Сүйімбай, Түбек, Құлмағамбет секілді ақындардың айтыстары бар. Нұрлыбаев тек эпикалық жырдың шебері ғана емес, айтыс ақыны

¹ Ә. Х. Марғұланнның Ә. Диваевқа арналған салтанатты мәжілісте (1956 жылы, декабрь) сойлеген сөзінен. Ауыз әдебиетінің шығармаларын жинаушы, шымкенттік Қысыраубек Амантаевтың 1959 жылы тапсырған материалдарына қарағанда Диваев Майкөт ақыннан бірқатар эпикалық жырлардың тексін жазып алған көрінеді. Майкөт ақыннан ол «Алпамыс батыр» жырынан басқа да «Қамбар» жырының нұсқасын жазып алған. «Алпамыс батыр». Алма-Ата, 1961, стр. 458—459.

да екен. Оның осындай ерекшеліктері ескеріліп, оншақты өлеңі қалың көпке таныстыру мақсатымен халық ақындарының шығармаларының ілгері мезгілде шыққан (1965) жинағына енгізілді де. Әдебиетші Б. Ысқақов осыдан кейін арнайы ақын ауылына барып Нұрлыбаевтың жадында сақтаулы шығыс сюжетінен алынған «Еріксіз балгер», қазақ халқының өткендегі өмірін бейнелейтін «Күмбембет Садыр» дастаны мен «Мұса-Манат» айтысын жазып алып келді.

Сол сияқты Қазақстанның оңтүстік өлкесінің атақты жыршысы Рахмет Мәзхожаев соңғы дәуірге дейін бізге мәлімсіз болып келіп еді. Ол арнайы 1958 жылы академияның Әдебиет институтына шақырылып, онан батырлар жырының көптеген үлгілері жазылып алынды. Рахметтің репертуары орасан бай екен. Осы жыршыдан алынған эпикалық шығармалардың («Қамбар батыр», «Көрұғлы» т. б.) анағұрлым көлемділігімен қатар, фольклор ғылымы үшін бүгінгі таңда маңызы зор болып отыр.

Халық арасында осы секілді көзге көрінбей, бізге қалыңбай келе жатқан ақындар, жыршылар мен халық қазынасының иелері әлі де болуы мүмкін. Оларды тауып алу ортақ мүдде, көптің ісі демекпіз. Оның үстіне бұл материалдардың бәрі, сөзсіз, ақындық, жыршылық өнердің табиғатын, тегін тереңірек зерттеуге жол аша береді деп ойлаймыз.

Мәселен «Батырлар жырының» алғашқы тарауда тоқталып өткен екі томына енген эпостық жырлармен салыстырғанда үшінші томның материалдарында оқушы үшін, әсіресе, ертедегі әдебиет тарихын зерттеушілер үшін керекті де қызық жайлар бар деуге болады. Егер алғашқы екі томға кірген жырлардың әңгімесі реалистік өмірден, тарихи шындықтан алынғанын байқасақ, үшінші томның материалдарынан одан бөлекірек жайды көреміз. Үшінші томға енген жырларда көне дәуірдің, ерте кездің ізі жатқанын аңғару қиын емес. Мұнда мифтік, діни ұғымдар да, ғажайып ертегілік хал да, халықтың арман-мүддесі де, өмір шындығының кейбір көріністері де бар. Бұлардың бәрі, әрине, бір заманда тұмағандығын, әр заманның, әр дәуірдің жемісі екендігін білдіреді. Мұның өзі қазақ халқының батырлар жыры қашан туа бастады, қалай қалыптасып дамыды, қандай тарихи дәуір, кезеңдерді басынан кешірді деген мәселені шешуге көмегін тигізетін фактінің бірі болмақ.

Қазақтағы батырлар жырының көпшілігі XIII—

XIV ғасырларда туа бастады, бұл процесс әр түрлі өзгерісімен XIX ғасырға дейін созылып келді деген пікірлер айтылып жүр. Және де батырлар жырының шығуына қазақ жеріне шетелдік басқыншылардың (монгол шапқыншыларының, ильхандар мен қалмақ шонжарларының) шабуыл жасауы, оларға қарсы қазақ батырларының ерлік күрес жүргізуі себеп болды, бұлар батырлар жырына сюжет болды деген пікірлер орын алды. Мұның бәрін расқа шығарып дәлелдеу үшін әр түрлі тарихи деректер, ғылыми дәлелдер келтіріледі. Ал «Батырлар жырының» үшінші томына енген жырлар қазақ эпосының туу тарихын бұдан былай кеңінен алып қарауға мүмкіндік береді. Бұған қарағанда эпосымыздың шығу мерзімі XIII ғасырмен ғана тынбай, әңгіме одан да әріректен басталатын секілді¹. Бұл жөнінде М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин айтқан пікірлерді де еске түсіре кетелік.

Мәселен, Ә. Марғұлан қазақтың эпосы өзінің қалыптасқан даму тарихында XIII ғасырға дейін екі үлкен кезеңді (көне заман және VI—XII ғасыр арасы) басынан кешіргенін және сол кездерде эпостық шығармаларымыздың алғашқы үлгілері туғанын айтады².

М. Әуезов қазақ ауыз әдебиетінің тарихы жайында, «Ертектер» туралы жазған зерттеуінде біздегі батырлар жырының ең көне үлгілері есте қалмаған ерте заманда туды, дейді. Ал, Қ. Жұмалиев қазақтағы батырлар жырының алғашқы үлгілері қазақ батырларының ертедегі ру бірлігін қорғау жолында жасаған ерліктерін жырлау негізінде туған, — дейді.

Қазақ әдебиеті тарихын (соның ішінде қазақ эпосын) зерттеген ғалымдардың жоғарыда келтірген пікірлеріне сүйенсек, қазақтағы батырлар жырының алғашқы үлгілерінің тууы XIII ғасырмен шектеліп қоймайды (М. Ғабдуллин), одан әріректен басталады дейміз³. «Құламерген — Жоюмерген», «Құбығұл», «Айдос батыр» сияқты жырлар осының дәлелі болса керек. Бұл жырлардың алғашқы үлгілерінде ерте кездегі адамдардың өмір сүру жолында жүргізген күресі, ерлік істері, ескі сенім-наным, мифтік ұғымдар, фантас-

¹ М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов. Қазақ халқының батырлық жыры. Алматы, 1972, 299-бет; «Қазақ фольклористикасы». Алматы, 1972, 102-бет.

² А. Марғұлан. О характере исторической обусловленности казахского эпоса. Известия Каз. филиала АН СССР, 1946. № 2.

³ «Батырлар жыры». Алғы сөз. Алматы, 1964, 6-8-беттер.

тикалық ертегі негізінде әңгімелеуі мүмкін. Мұның мысалын «Құламергеннен» де көруге болады.

Бұл сияқты ғажайып ертегілік сипаты бар жырдың тағы біреуі — «Құбығұл». Мұнда жас жігіттің өзіне тең жар-жолдас іздеуі және оның басынан кешірген ғаламат жайлары, әр түрлі жауларымен алыс-тартысы, кездескен қиыншылықтарды жеңіп мақсатына жетуі жырланады.

Батыр жігіттің өзіне тең жар-жолдас іздеуін, бұл ретте жасаған ерлік істерін жырлау қазақ эпосының ғана тақырыбы емес. Ол бүкіл дүниежүзілік эпоста («Одиссея», «Манас», «Давид Сасунский», «Жолбарыс тонды батыр», «Гэсэр», «Бум — Ердени», «Алпамыс», «Қобыланды» т. б.) молынан жырланған тақырып болатын. Осы тақырып батырлар жырының ең ертеде туған алғашқы үлгілеріне негізгі сюжет берген деген пікірді батырлар жыры жайында зерттеу жазған совет ғалымдарының (М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, В. Жирмунский, Х. Зарифов, Н. Смирнова, т. б.) бәрі де айтады.

Бұған қарағанда «Құбығұл» жыры қазақтағы батырлар жырының ең ескі заманда пайда болған және кейіннен талай ғасыр бойына ауызша айтылу негізінде сан алуан өзгерістерге ұшыраған, еңделіп өзгерумен біздің заманымызға жеткен үлгісі болуы ғажап емес. Және де ол өзінің кейбір ескілік, ертегілік сипатын жоймаған, қайта оларды бойына сақтап келген жыр. Мұның өзі біздегі батырлар жырының қалыптасып даму тарихын зерттеуіміз үшін аса керекті материал болатындығы сөзсіз.

Қазір қазақ эпосының шығу тарихын зерттеу жұмысы қолға алынып, күн тәртібіне батырлар жырының қалай қалыптасып, қалай дамығандығын айқындау мәселесі қойылып отыр. Бұл мәселені шешуде «Құламерген», «Ер Төстік», «Құбығұл» секілді «батырлық ертегі» жырлардың мәні зор. Өйткені басқа халықтардікі секілді біздің қазақтың да батырлық жыры бірден қалыптасып, бірден өмір шындығын жырлаудан және реалистік образдар жасаудан басталған жоқ. Көптеген батырлар жырының алғашқы үлгілерінен ертедегі адамдардың мифтік ұғымдары, ескі наным-сенімдері және ғажайып ертегілік уақиғалар басты орын алады. Мұның себебі экономикалық дамудың төменгі сатыда болғандығынан, ертедегі адамдардың дүние танудағы шама-шарқы, ой-санасының дәрежесі жетілмегендігінен еді.

Бұл жөнінде К. Маркс «Саяси экономияның сыны-

на кіріспе» деп жазған атақты еңбегінде: ертедегі адамдар табиғат жайында айнала қоршаған жаратылыс дүниесі туралы, тіпті өздерінің тіршілігі үшін жүргізген күресі жайында әр түрлі мифтік ұғымдар, ғажайып әңгімелер тудырғанын айтады. Бұған ол ескі гректердің эпосын¹ мысалға алады.

Маркстің бұл қағидасына сүйенсек, қазақ эпосының да кейбір ескі үлгілері әр түрлі мифтік, ғажайып, ертегілік ұғымдарға байланысты туғанын байқаймыз. Әрине, бұл негізде туған жырлар біздің заманымызға ең алғашқы түр-сипатымен жеткен жоқ, өзгеріп, өңделумен жетті. Соның өзінде де сол жырлардың осы бізге жеткен нұсқаларынан әр түрлі мифтік ұғымдар кездесіп отырады. Бұл олардың ерте заманда туғандығын куаландыратын факты және эпосымыздың шығу тарихын зерттей беруге қажет материалдар болып саналады.

Қазақ халқының белгілі жырауы Мұрын Сеңгірбайұлының айтуы бойынша бізге жеткен «Қарадөң батырдың ұрпақтары» да осы қатардан саналады.

Әдебиетіміздің тарихында қазақтың белгілі жырауы, ірі талант иесі Мұрын (шын аты — Тілеген) Сеңгірбаевтың (1860—1952) алатын орны зор. Ол жастайынан Қазақстанның батыс өлкесін жайлаған Адай еліндегі, көрші қоныс тепкен түркмен, қарақалпақ елдеріндегі аты шығып, даңқы жайылған ақындардан, жыраулардан, жыршылардан көп тағылым көрген. Әсіресе, Нұрым жыраудан «Ноғайлының қырық батыры» (кейде «Қырымның қырық батыры» деп аталып жүр) жырын үйреніп, соны ел арасына таратқан. Мұрын ақын емес, ол тың тақырыпқа өз жанынан өлең шығарып айта алмайтын. Бұл жағынан ол жыршылық дәстүрді дамытушы ғана. Үлкен қасиеті сол, — Мұрын желілі жырларды ұзақ уақыт бойы талмай айтатын және уақиғаны шашыратпай, мазмұнын жинақылап, жүйелей, логикалық қисынын бұзбай, шебер орындайтын. Мұрынның жыршылығы мен жыраулығы қатар келісімін тапқан, өнердің бір-біріне ұқсас екі басын тең ұстайтын телегей адам еді. СССР Ғылым академиясының Қазақ филиалы Ұлы Отан соғысының қаһарлы күндерінде (1942 ж.) Мұрынды әдейілеп Алматыға алғызып, қасына арнаулы хатшы қосып, «Ноғайлының қырық батырын» жырлатты. Алматыда болған үш ай ішінде Мұрын әлгі циклдегі жырларды қажығанша,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве. 1957, т. I, стр. 135.

шаршағанша айтып берді. Бірақ бәрін түгесе алған жоқ. Көлемі он мың жол шамасындағы осы жыр циклы (хатқа түскені ғана) Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми кітапханасында сақтаулы¹.

Мұрын өмірбаянының деректеріне қарағанда, ол жоғарыда аталған атақты жырау Нұрыммен отыз екі жасында кездеседі, сол кезде Нұрым алпыс бір жаста болса керек. Ол: «Балам, өлең қуалап жүрсің бе?» — деп сұрағанда Мұрын былайша өлеңмен жауап қайтарған:

...Мекенімді сұрасаң,
Бозашы деген түбекте,
Иткелді судың басы еді,
Осы бағыт жөніміз,
Ағаның естіп дабысын,
Сөлем беріп қайтуға,
Сонан іздеп келеміз.
Сол Адайдың ішінде
Руым — Келімберді еді,
Аты-жөнім сұрасаң —
Седгірбайұлы Мұрын-ды.
Көрейін деп мен келдім,
Көрмеген бұрын түріңді,
Өлең жолын құдым мен,
Бұл он сегіз жасымнан,
Домбыра қолға алған соң,
Оңға бұрып салған соң,
Кеткен жоқ жақсы қасымнан,
Сөз алуға келемін,
Айлық жолдан мен іздеп,
Өздеріңдей жақсы — асылдан.
Мен тап болдым аға-еке.
Қалпақты — қырғыз жыршыға,
Бөгендегі — Қалымға,
Бәлідегі — Бегімге
Өзімнен бәрі аса алмай,
Ойладым сізге баруға,
«Қырымның батыр» ерлерін,
Сұрап сізден алуға,
Ерді деп бес жыл есіттім,
Асыл туған Нұреке,
Адайдағы ақын Абылға².

1942 жылы Мұрынның айтуынан жазып алған бұл өлеңде жырау жайлы көп деректер бары көрініп тұр. Мұрынның осы өлеңін естігеннен кейін Нұрым тұрып: «...Жарайды, бала, өлең соңына ыждаһатпен түскен екенсің, менің соңыма ер, мен саған өлеңнің мән-жа-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 383-бет.

² «Батырлар жыры». Екінші том, Алматы, 1961, 10-бет

йын түсіндірейін» — деген. «Мен оның қасында төрт айдай еріп жүріп, «Қарадөң ұрпақтары» атты жырлардың тобын және тағы да біраз жырларды үйрендім»¹, деп ол айтқан екен.

Мұрын жыраудың айтуындағы бұл жырда Ноғайлы заманындағы батырлардың ру бірлігі үшін жүргізген күресі, сырт жаудан ел-жұртын қорғауда жасаған ерліктері хикаяланады. Жырдың біздер үшін құндылығы бұл ғана емес. Ең бастысы: «Қарадөң батырдың ұрпақтарының» негізінде эпостық жырлардың циклдену мәселесін ғылыми тұрғыдан баяндауға себепкер болатындығында. Қазақ эпосының циклденуі деген мәселе бізде онша көп зерттеле қоймаған проблема екенін еске алсақ, Мұрын жыраудың айтуындағы жырлардың аталған мәселені ғылыми тұрғыдан қарастыруға көмегі тиетіндігі сөзсіз.

Бұл жөніндегі алғашқы адым, Мұрын жыраудың эпикалық репертуарының материалдары негізінде кандидаттық диссертация жазылып, қорғалды². С. Садырбаев осы еңбегі үшін филология ғылымының кандидаты деген дәреже алды. Онда Мұрын жыраудың творчестволық биографиясы, «Қарадөң батырдың ұрпақтары» атты цикл, сонымен бірге «Қырымның қырық батыры» атты циклдан «Қосай», «Ақжонасұлы Ер Кеңес», «Манашұлы Тұяқбай» атты шығармалар сөз болады.

Автор аталған еңбегінде Мұрынның «Қырық батыр» жырын үш топқа бөліп қарайды. Бірінші — «Ақшабай батырдың ұрпақтары», екінші — «Қарадөң батырдың ұрпақтары», үшінші — «Асанқайғы», «Абат» «Телағыс», «Қосай», «Төрехан», «Ер Кеңес», «Тұяқбай», «Қобыланды», «Айсаның ұлы Ахмет», «Алау батыр»³.

С. Садырбаев өзінің диссертациялық еңбегінде фольклорист-ғалымдардың ертелі-кеш эпостың циклденуі жайында айтқан пікірлерін негізге ала отырып, қазақтың батырлық жырындағы (Мұрын жырау репертуары) циклдену процесінің негізгі қасиеттеріне шолу жасаған. Қазақ эпосын «Өмірбаяндық циклдену», «Генеалогиялық циклдену» деп екі салаға бөледі. Алғашқы салаға «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын»

¹ «Батырлар жыры». Екінші том, Алматы, 1961, 11-бет.

² С. Садырбаев. Қазақ эпосының тұтастану мәселелері. Алматы, 1965.

³ Мұрын жырау. Қырық батыр туралы батырлық эпос. Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми кітапханасы, № 26, 79, 81.

сияқты эпикалық поэмаларды жатқызады. Мұрын жыраудың «Ақшабай батырдың ұрпақтары» циклін де осы топқа енгізген. Бұларда «...батырдың басынан өткен басты-басты өмір сатылары түгелдей тізбектеле айтылған. Әрбір батырдың қалай туғаны, оның бала, бозбала шағында қандай қылықтар көрсеткендігі, алғаш рет жауға аттанып, қайта қайтқаны және кімге үйленгендігі, кейде қайтіп қайтыс болғандығы жайында қат-қат қатарынан көрсетіледі»¹, — десе, ал екінші генеалогиялық циклденуде бір адам батыр боп туса, одан соңғы ұрпақтары да соған ұқсас батыр боп келеді. Сөйтіп, батырдан батыр туып, сырт жауға сол тойтарыс беріп отырады. Бұған бірден-бір Мұрын Сеңгірбаевтың репертуарындағы «Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» деген жеті батыр туралы тізбекті жыр жатады. Алдымен Қарадөң батырлықтың туын тігеді де, одан соңғы Жұбаныш, Сүйініш, Бегіс, Тегіс, Көгіс, Тамалар, сол сияқты Қобландының ұрпақтары: Бөкенбай, Киікбайлар сол туды жықпай онан әрі әкете береді. Осы арада бір ескерте кететін нәрсе: жоғарыдағы аты аталған батырдың бірде-біреуі Карл Великий, Красное солнышко, Жаңғара, Манас сияқты эпикалық «монарх» дәрежесіне жетіп болмаған... екендігін айтып, автор жырдың ортақ сипаттары мен идеялық мазмұнына тоқталған².

Көбіне құптарлық жайлар деп санағандықтан, оның үстіне қазақ эпосының циклденуі жайындағы зерттеу еңбектердің алғашқыларының бірі болғандықтан әдейі ұзақ үзінділерді алып, келтіріп отырмыз.

Автордың бұрын-соңды айтылған пікірлерді қозғай отырып, эпос атаулыдағы 40 санын жинақтап, оның кездейсоқ қойыла салмағанын дәйекті дәлелдеп, алға тартуы да қисынға келеді: «...40-түрік халықтарының фольклорында жиі қолданылатын эпикалық тұрақты сан, фольклор білімпазы В. В. Радловтың айтуына қарағанда: түрік тектес елдерінің жыраулары, әдетте, 40 батыр туралы толық каталог беруді — жыраулықтың жоғарғы өріне көтерілудің бірден-бір белгісі деп қарайтын көрінеді³. Бұл рас сөз. Орта Азия фольклорында

¹ «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары». 1965, № 1 (Қоғамдық ғылымдар сериясы). «Мұрын жыраудың мұрасы және тұтастану туралы бірер сөз» деген мақаланың 78-бетін қараңыз.

² «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары». 1965, № 1, 70—80-беттер.

³ В. В. Радлов. Образцы... ч. У, гл. II, СПб. 1885, стр. 1232—1236.

40 деген сан әр жырлардың арасында кездесіп қалатын құбылыс. Мәселен, қарақалпақ халқының «40 қызы», қырғыздың «Манас» жырындағы 40 шора, орта ғасырлық «Кітаби-Коркуд» эпосындағы Дерсеханның қасына ерген 40 сарбазы және Дерсеханның ұлы Боғач-Жнада жанына ерген 40 батыры және түрікмендерге, Кіші Азия елдеріне тараған «Көрұғлы» жырындағы 40 батыр туралы поэмалар В. Радловтың пікірін шындыққа шығарады. Ал, Мұрын жырау түрікмендердің, қарақалпақтардың, өзбектердің арасында бірнеше рет болып жыр айтқан. Бір жағынан қазақ халқының батырлық жырын сол елдердің арасына таратса, екіншіден, ол өзі де сол елдердің эпосты жырлау әдістерінен үйреніп, өнеге алғаны сөзсіз. Сондықтан болар, Мұрын жырау да шеберліктің шыңына шыққандық, сөз өнеріне жетілгендіктің сипаты есебінде — халық жырларын топтастырып, репертуарын тұрақты 40 батырға жеткізуге күш салған»¹ — деп бір түйіп тастайды.

Асылында, айтса айтқандай, 40 мың тармақтан тұратын Мұрын Сеңгірбаевтың «Қырық батыр» эпосының дүние жүзілік маңызы бар. 1944 жылы Ташкент қаласында болып өткен Орта Азия фольклоры туралы конференция дәл осылай деп айтқан, бағалаған². Көрнекті мәдениет қайраткерлері, совет ғалымдары: В. Жирмунский³, Н. Смирнова⁴, Е. Ысмайылов⁵, Қ. Жұмалиев⁶, М. Ғабдуллин⁷, М. Әуезовтер де⁸ осы атақты жыраудың кесек тұлға екенін ерекше атап көрсеткен болатын. Сондықтан да шығар Шоқан бір кезде: «Жеке қысқа аңыздардан эпостың бір тұтас түрін жасауда қазақтың даңқты ақындарының үлкен еңбектері болды»⁹, — деген еді.

Тарихи көзқарас тарапынан келгенде — деп көрсетеді Шоқан, — қазақ халқының ақындық рухы айтарлық қызық, олай дейтініміз бірінші жағынан — ақын,

¹ Жоғарыда аталған С. Садырбаев мақаласын қараңыз. 78-бет.

² «Известия АН СССР». Отделение литературы и языка, т. 3, вып. 4, 1944, стр. 178.

³ «Среднеазиатские народные сказатели». Всесоюзное географическое общество, т. 79, вып. 4, 1947, стр. 407.

⁴ «Об источниках и вариантах казахского героического и сказочного эпоса». «Вестник АН КазССР», 1953, № 4.

⁵ «Ақындар». Алматы, 1956, 27, 28, 44, 332-беттер.

⁶ «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері». Алматы, 1958, 24-бет.

⁷ «Қазақ халқының ауыз әдебиеті». Алматы, 1958, 168-бет.

⁸ «Мысли разных лет». Алма-Ата, 1959, стр. 469.

⁹ Ч. Ч. Валиханов. Сочинения. СПб. 1904, стр. 226.

жыршылар бұрынғы өткен батыр, ерлердің қаһармандығын дәріптейтін көне дәуірдегі ескі поэмаларды сол қалпында бұзбай сақтап жеткізген. Екінші жағынан, әр заманда басынан өмір кешкен ақын, жыршылар өз кезінде өткен уақиға тізбектерін бір жүйеге біріктіріп, арнаулы тақырыпқа бағындырып, ірі тұлғаның басына жинап, сыйыстырып халық жадынан шықпастай, ел есінен өшпестей етіп жырына қосқан. Үшінші жағынан келгенде, түрлі әдет пен ғұрыптың, мақал мен мәтелдің халық правосының сөлі, жиынтығы болып саналатын осы эпикалық поэмалар халықтың өткен өмірі мен рухани тіршілігін бейнелеп, белгілі тарихи дерек, мағлұматтарды толықтырып, және оның шығу төркінінің себебін айқындап, анықтай беруге кейінгі ұрпақ — бізге толық мүмкіндік береді¹.

Шоқан ақындық, жыршылық өнерге мән беріп, ден қоюының үстіне өлеңді суырып салма түрінде шығарып айтушылықты ақындықтың асқар шыңы деп бағалағаны белгілі. Ол кезінде өзі жүрген жерінде көптеген ауыз әдебиетінің дүлдүл жүйріктері — атақты ақындармен жүздесіп, әңгіме дүкенін құрған. Оларға ақыл айтып, кеңес беруден қалайда жалықпаған. Потаниннің жазған деректеріне үңілгенде, Шоқан Жанақ ақынмен әлденеше рет кездесіп, бірге болған. Жанақтың дарынды қабілетін Шоқан жоғары бағалаған.

Бұл айтқандардан біздің аңғаратынымыз мынау: қазақ халқының эпикалық жырларын шығарып, оны ел арасында әр түрлі нұсқаларын жасап, орындап жүрген ақын, жыршылар десек, біздің заманымызда олар: Жамбыл, Нұрпейіс, Мұрын жырау, Айса, Сұлтанбек, Шашубай, Шапай, тағы басқалар болса, бұлардың сәл алдында өткен, бұрынғы ұрпаққа: Жанақ, Орынбай, Арыстанбай, Жұмағұл, Сүйінбай, Шөже, Түбек, Майкөт, Қабан ақын, Құлмамбет, Марабай, Мергенбай сияқты талай елдерге атақтары жайылған ақын, жыршылар жатады. Олардың есімдерін халқымыз қатты қадір тұтып, ақындық, жыршылық еңбектерін қай кезде де айырықша бағалайды. Бұл ақындар ауыз әдебиетінің дәстүрлі шығармаларын дамытып отыруының үстіне, репертуарларының байлығы жағынан да ерекше көзге түседі, яғни фольклордың әр жанрынан әртүрлі туындыларды олар үнемі бабына келтіріп, халық алдында орындап, көптің көңілін өзіне аударып, барша жұртты аузына қаратып отырған.

¹ Ч. Ч. Валиханов. Сочинения. СПб. 1904, стр. 193—194.

М. Әуезовтың, тағы басқа фольклорды зерттеушілердің айтуларына қарағанда, бұлар ұзақ өмір жасаған ақындар болумен қатар, көпшілігі батырлық жырларымен қатар айтысқа да ерте араласып, 15—16 жастарынан ақындық өнерлерін бастайды. Олардың ел жайында сақталып қалған ірі айтыстарынан басқа, әрбір ойын-сауық, айт пен тойда, ас, мерекеде, тең-түс ақынмен, жас-желең, қыз-келіншектермен қағысып айтқан үлкенді-кішілі, әзіл күлкілі айтыстарында сан жоқ. Сол айтыстардың бәрінде шын ақындар бір айтқанын қайталаған емес. Жаттандыны айтпаған болса, тек қана бір Шөже, Сүйінбай, Жанақтар өмірінде, қаншалық ұшан-теңіз, суырып салма өлеңдер тудырғанын мөлшерлеу қиын емес.

Осындай «жалпылық жанр» — айтыста да өте-мөте көрінген сол өткендегі ақындарымыз эпикалық жанрдың да таңдай қағып тамсандырған ірі шеберлері болып саналады.

— Мен жас кезімде көптеген ақынның жырын тыңдадым. Ол ақындар жырын жұрттың жиналған жерінде көпшіліктің сұрауы бойынша айтатын еді. Егер көпшілік ақынның жырын сүйсіне, қызыға тыңдаса және жырды ұзағынан жырлауды өтінсе, онда ақын жырын бірнеше күн бойына айтатын еді. Ол жырын кешкі асты ішкенен кейін бастап, таң атқанға дейін жырлайтын, жырдың жалғасын келесі күн тағы айтатын. Сонда ол бір әңгімесін қайталамай, жаңадан тың әңгімелер қосып отыратын. Ал тыңдаушы көпшілік жырды онша ықыластанып тыңдамаса, онда жыршы батырдың бір-екі жорығын ғана айтып, әңгімесін доғаратын — деп айтқан Айсә Байтабыновтың оқушы қауымға жақсы таныс сөзін басқа ақындардан да кездестіруге болады. Демек, бұл сөз Айсәға дейінгі ақын, жыршылардың да, онан кейінгі буын өкілдерінің де аузынан шыққан қоса құптау түріндегі білдірілген лебіз болып әрқашан естіліп тұрады.

Батырлар жырының айтып отырған кезде көпшілікке ұнауы, ал көптің ынтасын қойып, шын ықыласпен тыңдауы, әрине, оны орындаушы ақын, жыршыға да байланысты екенін көреміз. Ертерек кезде өмірде болған, мына бір деректі осыған орай келтіре кетейік: «Москваның тарихи музейінің архивінде қағаздардың арасында П. И. Шукинге Н. И. Гродеков әкеп берген қазақ эпосы «Қыз Жібектің» жазбасы бар. Бұл — Жібектің поэтикалық тарихының қазіргі белгілерінің

ішіндегі бірінші шыққан версиясы. Ол XIX ғасырдың 80-жылдарында Қазалы уезінен жазып алынған. Сонда сол жылдары қызмет істеген штабс-капитан Е. А. Александров¹ бір қатар эпикалық поэмаларды Мұсабай жыраудың айтқанынан жазып алған. Ол «Қыз Жібекті де» жазып алыпты.

1892 жылдың июнінде Шөмекей руының старшинаы Қарабайдың асы болып, соған Қазалы, Петропавл және Ырғыз сияқты үш уездің қазақтары барғанда сол Мұсабай жыраудың «Қыз Жібекті» жырлағанын И. В. Аничков та естіген.

«Мұсабай білегін сыбанып, түймелерін ағытып, басына орамал тартып, кейде жүресінен жылжып шаршы топты айналып шығып, ең көп таралған қос ғашық Төлеген мен Жібек туралы, олардың махаббаты туралы, екеуінің тағдырына кездескен қырсықтар (әрине, қалмақтың ханы көрінетін жерінде) туралы жырлап бізді рақатқа бөледі², деп И. В. Аничков еске алады.

«И. В. Аничковтың мәліметі мен Е. А. Александровтың эпосты Мұсабайдан жазып алғанын салыстыра отырып, Е. А. Александров та, тәржімеші М. Агаманов та «Жібектің» тексін кімнен жазып алғанын айтпаса да, бұл Мұсабай жырлаған версия деп тұжырымдауға болады.

Бес жүзге тарта кісі келген Қарабайдың асында Мұсабай «Уа, бәрекедді» деп айғайлаған, орамалдар, ақшалар, уағдалар беріп қошеметтеген шаршы топтың алдында «жырлағанын И. В. Аничков еске түсіреді³. Ендеше, Мұсабай — өнері халықтан жоғары бағасын алған профессионал жыршы болса керек. Қазақтың Шөмекей, Шекті, Төртқара рулары жайлаған «сахарасында оның атағы шыққан». Сол жерде Жібек туралы эпос та кеңінен мәлім болған. Мұсабай және басқа да сол жерде жасаушы жыраулар мен ақындар эпостың 1894 жылы Қазанда басылып шыққан версиясынан өзгеше версияларын айтып жүрген.

Мұсабай версиясында «Қыз Жібектің» толық дәс-

¹ Е. А. Александров.— Қазалы уезінің басшысының көмекшісі, қазақ тілін жақсы біледі. (Н. И. Гродеков. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1889, стр. IV).

² И. В. Аничков. Поездка на киргизские поминки. «Известия обществ археологии, истории и этнографии», 1897, т. XIV, вып. 2, стр. 210.

³ Там же. стр. 211.

түрлік мазмұны сақталған»¹. Мұнан біз бұрын да халық ақын, жыршыны қалай бағалағандығын, оған қай-тып құрмет көрсеткендігін айқын байқаймыз.

Біздің басты мәселеміздің тағы бірі — эпикалық дәстүр дегеніміз не, ол қалай туып, қалайша қалыптасты? Осыны айтар алдында М. Әуезовтың мына бір пікірін желтіріп өтуді орынды деп есептейміз: «Академик Радлов та, түрік тілдес халықтардың эпосын зерттеген басқа ғалымдар да ғылымға бұрын белгісіз болып келген халықтардың жанды эпостық дәстүрлерін зерттей отырып, біз өткендегі халықтардың немесе эпостың дәстүрлері қазір жоғалып кеткен, бірақ кезінде зерттелмеген халықтардың эпосы жайында көп нәрсе аңғарамыз деп әділ айтқан еді»²

Алдымен, дәстүрлі көне элементтер қазақтың батырлық жырының көбінде бар ма? Бар. Мәселен, дәстүрлі көне сюжетті алып қаралық. Көп халықтардың ортақ қазынасы — «Алпамыстың» өзбекше, қарақалпақша, қазақша версияларын қатар қойып салыстырған кезде, оларға ортақ жалпы көне элементтері айқындала түсетінін көрдік.

Басқа дәстүрлер сияқты қазақ халқының эпикалық дәстүрінің де екі жағы бар. Біріншіден, ол бір ұрпақтан екінші бір ұрпаққа жету процесінде олардың тақырыбы, сюжеті және поэтикалық түрінің көрінісі тұрақтанады. Екіншіден, әрбір жаңа ұрпақ дәстүрді толықтырып, байытады және жаңартып отырады³.

Қандай да болмасын бір эпикалық жырды идеялық мазмұны жағынан алып қарағанымызда көптеген ортақ жайларға тап боламыз. Сан ғасырлар бойында жырдың ел ойлаған арманды көрсетуі халық үшін бағалы, қымбат дүние саналады. Бұл ойлар көне заманнан, рулық құрылыстың ыдырауы кезінен бастап туып, дами бастаған болуы керек. Халық, бір жағынан, батырды қажырлы, жігерлі, мейірбан етіп суреттесе, екінші жағынан өз жеке басының үй-ішіне, руына деген қатысын көрсетеді. Сюжет желісі өрбіп, дамыған сайын батырдың өз үй-ішіне, өз руына деген сүйіспеншілігі арта түседі. Тыныштық өмірді көксеп, қауіпсіз тіршілікті аңсау сарыны сезіліп, ру ішіндегі, ру мен ру

¹ Н. Смирнова. Казахская народная поэзия, Алма-Ата, 1967 стр. 63—64; «Киз-Жибек» (научное издание). Алма-Ата, 1963, стр. 249—250.

² М. Әуезов. Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962, 210-бет.

³ Осы жайында берілген кеңірек салыстыруларды «Алпамыс батыр» (Алматы, 1961) атты кітаптан қарауға болады.

арасындағы кикілжің, күрес, тартыс әшкерленіп отырады. Үй-ішінің бақыты үшін, ру адамдарының тәуелсіз болуы үшін батыр ұлдың тууы қажетті болып саналады. Халықтың қорғанышы, сүйенері — ұлы батыр осындай қажеттіктен дүниеге келеді. Үй-іші мен рудың қорғаушысы болатын батырды арман ету идеясы патриархалды-рулық құрылыстың тұсында туған. Ол кезде баласы жоқ адамдар өмірден өз үлесін ала алмай, айналасына жеккөрінішті болған.

Қазақ эпосында батырға деген осы ықылас, сол тұста туып, кейіннен бірте-бірте өрбіп, өрістей береді. Батыр енді өз руының намысын ойлап қана қоймай, көршілес рулармен де береке-бірлікте тұруды көксей бастайды.

Қазақ эпосында әр дәуірдің идеялары қосылып қалыптасқан. Бірін-бірі сүйген адамдардың семья құруы туралы және сол үшін күресуі, сүйген жардың адалдығы, ата-анаға деген сый-құрмет, бақытсыздыққа ұшыраған адамдарға мейірбандық көрсету сияқты мотивтер кейінгі дәуір қоспалары. Бұл қоспалар өзінің жағымды маңызын кейінгі кездерде де жоғалтқан жоқ. Жырда бұл идеялар сақтала отырып, оған өзінің туған жерін жаудан қорғау, опасыз озбырлардан елі-жұртын арашалау идеясы келіп қосылады. Халық өз руының басында адал батыр ұлдардың болуын арман етеді, сол идеалын эпостың басты образымен білдіреді.

Эпоста қарапайым халыққа деген сүйіспеншілік, адам арасындағы адалдық, уәдеге беріктік, игі іске бас июшілік сияқты қатынастар зұлымдық пен зәбірлікке, арамдық пен адамшылыққа қарсы қойылады. Осы арқылы барып ақын, жыршылар езілушілердің езушілерге қарсы өшпенділігін білдіреді.

Қазақтың батырлық жырының кейбірінде кездестің қазақ пен қалмақ батырларының достығын суреттеу арқылы қанаушыларға қарсы бірігіп күресу идеясы көтеріледі.

Сөйтіп, эпикалық жырлардың идеялық мазмұнын жалпы түрде қарастырғанымызда, ертеден сіңісіп кеткен дәстүрлік жайлармен бірге рулардың басын қайта қосу, руға деген сүйіспеншілік, өз адамдарын шетел шабуылынан қорғауға ұмтылу сияқты талаптар қойылған. Сонымен бірге әр түрлі халық өкілдерінің достық қарым-қатынасы, сүйген адамдардың бір-біріне деген сенімі сипатталады.

Көршілес, жақын тұратын халықтармен тату, дос-

тық қатынаста болу — екі халықтың өкілі — екі батырдың достасуы арқылы берілген.

Қазақ эпосын қарап отырсақ, оның идеялық мазмұнында ислам дінінің әсері болғандығы байқалады. Кейіпкерлердің аузында да, жырды айтушы ақындардың тілдерінде де «алла, молла, құдай», тағы басқа сөздермен қатар төрт пайғамбардың аты аталады. Сөйтіп, ислам дінінің халық санасына ықпал етуінің нәтижесінде діншілік идеялар да туа бастайды.

Сан ғасыр бойына айтылып, ауыздан-ауызға таралып келе жатқан эпосқа үстем таптың әсері болмауы мүмкін емес. Ал, атақты жырлар — «Қобланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар» т. б. тұтастай алып идеялық мазмұнын сөз еткенімізде, олардың нағыз халықтық жыр екендігіне әбден көзіміз жетеді. Алайда, көне заманнан бері ауызша айтылып келе жатқан эпикалық шығармалардан бірегей социализм дәуірінің көзқарасын талап етуге болмайды — деген пікірге біз де қосыламыз.

Қазақтың эпикалық жырларының көбісі идеялық мазмұны тәрізді, сюжеті жағынан да күрделі. Идеялық құрамында, сюжетінде тұрақты дәстүрлік элементтердің барлығы байқалады.

Эпикалық жырдың сюжетіндегі ортақ элементтер — батырдың әке-шеше, жақын-жамағайындарын қорғауы — жалпы халықты қорғау идеясымен ұласып, эпостың бүтіндей берік арнасын құрайды.

Әрине, жырды ұзағынан айту, бір оқиғадан екіншісін тудыру, әңгіменің жалпы сюжеттік желісін бұзбай үдете жырлау әрбір ақыннан асқан шеберлікті, ақындық өнерді творчестволық фантазияны керек етеді. Сондықтан да олар көпшілік алдында жыр айту үшін көп даярлық жасайды, айтқалы отырған жырының жұртқа бұрыннан таныс әңгімелеріне тыңнан сюжет қосу жайын қарастырады, соны ізденеді. Ертеден келе жатқан таныс сюжеттерді оқиға желісін негізге ала және оларды ретімен пайдалана отырып жырдың күрделі нұсқасын тудырады. Мұндай әрі күрделі, әрі көлемді жырлар батырдың балалық шағынан бастап, бүкіл өмірін қамтитын болады.

Осы ретте қай жырды алсақ та оның бірден күрделі, көлемді дәрежеде тумағандығын байқаймыз. Бір батыр жайында ұзағынан айтылатын, мол сюжетке құрылған көлемді жыр бірден туган емес. Бұл жөнінде академик М. Әуезов қырғыз халқының «Манасы» жайында және қазақтың эпосы жөнінде жазған еңбектерінде батыр-

лар жырының қайсысы болса да алғашында жеке оқиғаларды суреттеуден туады, дейді. Ең әуелі жырға батырдың бір-екі ерлік ісі қосылуы мүмкін. Келесі сәтте тыңдаушы көпшілік ақын, жыршыдан «жаңағы әңгіменің жалғасын айт» — деп тілек білдіруі ықтимал. Сол кезде ақын, жыршы бұрынғы әңгімелерін қайталай бермей, көпшілікке тараған жырдың алғашқы оқиғасына тыңнан сюжеттер қосатын болады. Және де жырдың тыңдаушыға бұрыннан таныс әңгімесін, тіпті версия есебінде айтылып жүрген нұсқаларын жинастырып әкеп редакциялайды, бір жүйеге түсіре жырлайды. Сөйтіп ол жырдың ұзағынан айтылатын көлемді де күрделі ұлғайған түрін тудырады.

Батырлар жырының мұндай дәрежеге көтерілуі эпос жанрының ұлғайып өскен кезінде болады. Ал ол дәрежеге жетпегені бір жырдың кішкене нұсқасы ретінде айтыла береді. Мұның нақтылы мысалын «Қобланды батыр» жырынан табу қиын емес. Оған Қобланды батырдың қызылбастарға қарсы күресін суреттейтін жырларды алайық...¹.

Қазақ эпосында халықтың бас бостандығы үшін басқыншы жауға қарсы күресі, әлеуметтік теңсіздікке наразылық тақырыптары ру, үй-іші тақырыбымен қосылып күрделі сюжетке айналады.

Басқа халықтардың эпосына қарағанда қазақ эпосында үй-іші тақырыбына байланысты тақырып жырда бірінші орынға қойылады. Және де басты кейіпкерлерінің төңірегіндегі образдардың көпшілігі батырдың туысқандары болып келеді. Батырды қолдаушылар оның жақын туысы, өз руының адамдары («Қамбарда» — ноғайлылар, «Алпамыста» — қоңыраттар, «Қобыландыда» — қыпшақтар) болады.

Батырға жаны аштыын да, оның ерлік ісіне мақтанатыны да қартайған ата-аналары. Батырлар жорыққа шығарда аталастары бата беріп, шығарып салады. Ал батырлардың өзі тек ата-аналарына ғана елжіреп, іш тартып қоймай өз ауылының жылқышы, түйеші, сиыршы шалдарын да бабаларындай көріп мейірімділік көрсетеді.

Көп жырларда батырға әйелі, немесе қалыңдығы серік болады, оны қолдап отырады...

Қазақ әйелдері ежелден бері-ақ үйдің сәнін келтірушілер деп саналады. Киіз үйдің киізін басатын да,

¹ М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов. Қазақ халқының батырлық жыры. Алматы, 1972, 206—207-беттер.

бау-басқұрын тоқитын да, көшіп-қонғанда киіз үйді тігуші де, жығушы да, қой, сиырды, биені сауушы да, тамақ пісіріп, киім тігуші де, арқан есуші де әйелдер болатын. Баланы тәрбиелеуші, оларға не әдемі ертегі, бесік жырларын айтушы да солар. Олардың рухани күші басым, өз жұмыстарын шын жүректен беріліп істейді. Патриархалды-феодалды әдет-ғұрып қазақ әйелдерін қаншалық кеміткенмен де олардың өмірден алған еңбектегі тәжірибесін халық өте жоғары бағалады. Қобыланды жоқта оның туысқандарын Алшағыр жаулап алып кетеді. Туысқандарын жаудан босатудың жолын Қобыландыға Құртқа көрсетеді. Ақжүніс ақылдылығымен, тапқырлығымен Ер Тарғынды өлтірмекші болған Қарт Қожақты тоқтатады...

Эпоста жағымды кейіпкерлердің өз жеріне, руына, туысқандарына деген махаббаты қалмақ ханының шабуылы немесе өздерінің байлары мен билерінің қысымы кезінде ерекше айқындала түседі. Осындай кезде олардың өзара бірлігі күшейеді... Осының салдарынан зорлықшыл хан елінен қуаттар күш таба алмайды. Батырлар жырларында қалмақтың зорлықшыл ханы мен жәбірлік көруші көпшіліктің арасындағы талас-тартыс бұқара халықтың пайдасына шешіледі де олардың жеңісімен аяқталады¹.

Қазақ халқының эпикалық шығармалары сюжетінің құралуын, жасау жолдарын жалпы түрде алып қараумен қатар, енді оларды бірімен-бірін қарайлас, қатарлас көлемде де қарастырып көрелік.

«Алпамыс» пен «Қамбарға» салыстыру жасалынғанда², көне өмірдің көрінісін көрсетуде, сюжет тізбегінде, образды кескіндеуде «Алпамыс» жырында ерте кездің елесі айқын аңғарылады. Соған қарамастан екі эпостың екеуі де Сырдарияның жағалауында шығарылған. Екеуінде де оқиға жоңғарлармен күрес дәуіріне алып келеді. Талдауға алынған екі жырдың нұсқаларының ел аузынан жазылуы да біршамада болған. Осындай кейбір сырттай ұқсастықтарына қарамай, «Алпамыс» пен «Қамбардың» арасында соншалық алшақтық бар. Бұл неліктен екен?

«Алпамыс» жырының кейбір нұсқалары оқиғасының баяндалуында, қатысушы адамдардың бейнесінде

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960, 297—298-беттер.

² «Алпамыс-батыр». Алма-Ата, 1961, стр. 450—452 (мұнда кеңірек түсінік, толығырақ салыстыру берілген).

ертегіге тән іс-әрекеттер бар, алдымен соған тоқталып өтелік.

Мұнда Байбөрінің табынын жаулап алған қалмақ ханы Тайшық пен Алпамыстың соғысы баяндалады. Алпамыстың дұшпандары оның көзін қалай еткенде де жоя алмайды. Жалғыз ұшқан қаз Алпамыс отырған зынданға келеді. Ол арқылы батыр өзінің қарындасы Қарлығашқа хат жібереді. Бұл жағдайды естіген соң Алпамыстың досы Қарабай батырдың жатқан жеріне келеді. Мақсаты — батырды босатып алу. Алайда, Алпамыс: «Кемпірдің асы, келіннің тойында әзіл, сөз қылып құдықта өлейін деп жатқаннан тірілтіп алмадым ба деп бетіме салық қылар, өлсем өз жайыма өлейін...» дегенді сылтау етіп, досының жәрдемінен бас тартады. Батыр өзінен басқа ешкімге де жығынды болып қалғысы келмейді.

Бұл тәрізді ертегіге тән эпизодтың жырға ендірілуі халықтың ертегілік дәстүрінің эпикалық сюжет желісін шиеленістіре түсіргендігін дәлелдейді.

Осы жағдай басқа халықтардың Алпамыс жайындағы жырында да кездеседі. Мәселен, башқұрт халқының «Алпамыш и Барсын-хылуу» ертегісі орыстың «побывальщиналарымен» ұқсас келеді. Башқұрт халқының сол аталған шығармасы ертегі жанрының мотивтерін еркін бойына сіңіре алған. Яғни, мұнда да Алпамыш өзінің төбесінен ұшып бара жатқан жалғыз қаздан сүйгені Барсын-хылууға хат жолдайды. Қаз бұл тапсырманы орындап шығады. Батыр атының іс-қимылы да осы ертегілік тұрғыдан суреттеледі.

Алтай нұсқасы «Алып-Манашта» жетібасты Елберген көк өгізге мініп алып батырдың мұрынының ішіне кіріп кетеді. Алып-Манаш осында алаңсыз тоғыз ай ұйықтайды. Батырдың саңқылдатып салған әні Алтайдың құс пен аңын, жан-жануарын тегіс таңқалдырады. Бір кезде бір топ қаз оның төбесіне жақын төмендеп ұшады. Алып-Манаш бір қаздың қанатын сындырып алып, онымен өзінің еліне хат жазады. Осыдан соң бұл хатты Ерке-Коо өзен бойынан тауып алып, оны Алып-Манаштың ата-анасына апарып береді.

Мұндай ертегілік қасиет татар халқының «Алпамшасында» да бар. Бұл ертегілік вероияда ескерткіштің жарылып тас-талқан болуы сияқты жырға соңғы дәуірде енген қосымшалар қазақтағы, алтайдағы, башқұрттағы хат тасыған қаз тарихымен тығыз байланысып жатады. Шынында осы қазбен байланысты айтылатын жырдағы мотив өзбектің Фазыл Юлдашев жырлаған

«Алпамышында» да бар. Қаз образы, сөзсіз, ертегілік жайды көзге елестетеді. Олай болса, ертегінің Алпамыс жайындағы жырға да ықпал еткендігін дәлелдейді.

Жырдағы фантастикалық элементтердің бәрі де негізгі идеяны-жаулап алушылар мен үстемшілдерге қарсы күресті ашып көрсетуге арналған. Бұл — қазақтың халық ертегілеріне лайықты идея. Басқа елдердің хандарымен күресу жайындағы ертегілер халық арасында көптеп табылады. «Қараман», т. б. ертегілер мұның толық дәлелі бола алады.

Жалғыз бұл нұсқа ғана емес, осы эпостың басқа нұсқаларын алғанымызда да «Алпамыста», «Қамбар батыр» жырынан гөрі ертедегі дәстүрлі элементтің мол екендігін аңғаруға болады. Гәп осында. Сондықтан халықтың зорлық-зомбылыққа қарсы үкім шығаруы, теңдік жөнінде, қайыршылықтан құтылу жөніндегі қиялы «Алпамыста» басқаша көрініс тапқан. «Алпамыстың» сюжетінде ауқаттыларды-билерді, сондай-ақ өз руының байларын сынға алу жоқ, ру ішіндегі кедейлік пен байлықтың арасындағы қарама-қарсылық, «Қамбардағы» сияқты, ашықтай айқын көрсетілмейді. Халықтың езушілікке, озбырлыққа және қанаушылыққа қарсы үкімі қалмақ хандарын суреттеуде, олардың шапқыншылығы мен ауыр салық салуынан байқалады.

Сонымен бірге аталған екі эпос та бір ғана эпикалық дәстүрдің шеңберінде — қазақтың эпикалық дәстүрінде — дамып, өріліп отырады. Содан барып, тақырыптары мен образдарының, композициясы мен стилінің поэтикалық көріністерінде дәстүрлі ортақ элементтердің бар екендігі көрінеді. Бұлар қазақ халқының басқа да эпикалық шығармаларына: «Қобыландыға», «Ер Тарғынға», тағы басқаларға ортақ болып келеді. Бұлардың ішінен ұнамдылары қайсылар?

Қазіргі бізге белгілі қазақ эпосының нұсқаларында ақындар мен жыршылардың аузынан шыққан, оқиғаны баяндау барысында лирикалық шегініс түрінде айтылатын нақыл сөздер, мақалдар мен мәтелдер жиі ұшырасып отырады. Бірде сол мақалдар-мәтелдер эпосқа батырдың ел тірегі, халық қорғаны болғанын дәлелдеу үшін енгізілсе, ал енді бірде оның аңқаулығын көрсету үшін қолданылады. Ақындар мен жыршылар батырдың батылдығын, ерлігін айтуға келгенде, «Жауға барсаң кесерді ал, дауға барсаң шешенді ал» деп түсіндіреді.

Эпикалық жырлардағы мақал-мәтелдердің және нақыл сөздердің, монолог пен диалогтің тезисі ретінде

де жұмсалатын жерлері бар, яғни осы арқылы қатысушы адамдардың сөздері тұжырымдала да түседі.

Сөйтіп, нақыл сөздер мен мақалдар халық даналығының ғасырлар бойындағы сипаты іспетті, нақты жағдайды қорытады, сонымен бірге жыршы мен тыңдаушының көзқарасы тұрғысынан оған баға береді¹.

Қазақ эпосындағы дәстүрде бар тағы бір композициялық тәсіл, «ұқсас жерлер» болып саналады. Көптеген композициялық тәсілдер мен стилистік суреттеу құралдары өмірдегі батырлық кескінді көтеріңкі көрсету үшін жұмсалған. Сондықтан да ол әсірелеумен әдейі берілген. Әсірелеу — батырлар жырының ең негізгі, басты қаруы екендігі белгілі. Ақындар мен жыршылар солай болғандықтан да оны сүйіне, сүйсіне пайдаланады.

Мәселен, түркі тілдес халықтары эпикалық жырларының көпшілігінде бай, батырдың образын күшейту үшін қоса айтылатын мына сияқты тұрақты эпитеттерді алуға болады: бүркіт, сұңқар, ер, арыстан, жолбарыс, нар, тағы басқалар. Ал, оның ерлігін дәріптеуде: аш бөрідей, бурадай, нардай, дариядай, жолбарыстай деген сияқты эпитеттерді қосып айтады. Батырды аса бір ашу қысқанда, бұрын алынбаған керемет кек негенде: «Буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды». «Қаланың аузын қан қылды, қақпаның аузын шаң қылды» дейді. Бұл сипат дәстүрдегі бар форма.

«Қазақ әдебиеті тарихында»² айтылғанындай, эпосты халық ауыз әдебиетінің бөтен жанрларымен және басқа да халықтардың жырымен салыстырғанда, оның тек сюжет, тақырып, образдарындағы айырмасын сипаттау жеткілікті емес екенін көреміз. Ең көзге түсерлік айырмасы оның тіл көркемдігінде.

Эпос жанрына тән эпикалық дәстүр қазақ фольклорының басқа жанрларында да тұрақты түрде сақталғаны байқалады. Мысалы, батырдың бейнесін бергенде айтылатын «ер», «сұңқар», «бөрі», «бүркіт», «сырттан», «алып», «жолбарыс», «арыстан» деген эпитеттер мен символдардың бір қатарын махаббат әндерінде, айтыстарда, ақындардың мақтау өлеңдерінде кездестіреміз. Образ жасауда осы эпитеттер мен символдардың қай мөлшерде қолданғандығын, әсіресе нені ерекше көрсеткісі келгенін анықтау өте маңызды мәселе болып

¹ В. Жирмунский, Х. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, стр. 433.

² «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап, Алматы, 1960, 299—300-беттер.

табылады. Махаббат әндерінде «сұңқар» дегенді — қажырлы жастықтың символы есебінде алса, айтыста, мақтау өлеңдерде бұл сөз кейіпкердің даңқына, қоғамдағы атқаратын қызметінің мәніне қарай қолданылады. Эпоста қолданылатын символдың мәні бұдан гөрі кеңірек. Батырдың қажырлы жастығын, даңқын, ержүректік қайратын, арып-талмайтын жауынгерлік ерлігін көрсеткісі келгенде оны сұңқарға теңейді.

«Қобыландының», «Алпамыстың», «Қамбардың» толып жатқан нұсқаларында аттың шабысын дәлелдеу үшін де әсірелеулер және теңеулер қолданады. «Шу!» дегенде ұшқан құспен жарысады, оны басып озады, «тау суындай», «селдей» болып, «қолтығында бар қанатымен», «құйындай шауып», «жиырма күншілік жерді жеті күнге шақтайды».

Қазақ эпосында батырдың айналасындағы адамдар сан қырлы, сан қилы жағдайда көрінеді. Алайда соның бәрінде үнемі араласып жүретін ортақ кейіпкерлер де бар. Соның бірі — батырдың қысылтаяң, тар кезеңдегі жәрдемшісі, астындағы аты, тұлпары. Олар: «Тайбурыл», «Байшұбар», «Көкше тұлпар», «Желаяқ», «Бозқасқа», «Тарлан», «Қарақасқа», т. б. «Жазығы мал демесең, ал ақылы адамзаттан артық» болып келеді. Енді оның жүйріктігіне келсек:

Аршынды бурыл гуледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау мен тасты өрледі...
Көлденең жатқан көк тасты,
Тіктеп тиген тұяғы,
Саз балшықтай иледі...
Сеңгір-сеңгір таулардан,
Секіріп бурыл жөнелді,—

десе, түс кезінде Тайбурылдың жүрісі онан сайын үдеп кетеді:

Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қысылып,
Бес жүз құлаш жазылды...
Омырау тері көпірді,
Бурыл көкке секірді...
Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады,
Бір төбенің тозаңып,
Бір төбеге қосады...

Қажу, шаршауды білмеген Тайбурыл кешке қарай жүрісті бұрынғысынан да үдетіп жібереді. Сары садақтың оғындай зымырайды, жұлдыздай ағады:

Кешке таман Тайбурыл,
Жын қаққанға ұқсады,
Құлан мен құлжаның
Ұзатпай алдын тосады...
Көл жағалай отырған
Көкқұтан мен қарабай
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен кесе басады.

Көркемдік жағынан алғанда, өлеңнің әсірелеу түрінде жырланған, «Тайбурылдың шабысы» — қазақтарғы батырлар жырының аса сұлу, өте шебер суреттелген асқар шыңы деуге болады.

Мұнымен қатар, «Тайбурылдың шабысында» халықтың ой-арманы, қиялы жатқаны да байқалады. Одан сеңгір-сеңгір таулардан бір-ақ қарғып өтетін, алысты жақын ететін, қырық күншілік жерге бір күнде жететін көлік болуды аңсаған халық қиялы көрінеді. Ерте кезде Тайбурылдай алысты бір-ақ аттайтын тұлпарлар болмаса да, сондай көлік болуын халықтың арман еткендігі аңғарылады.

Екінші, «Тайбурылдың шабысынан» басқыншы жауға қарсы құйындатып бара жатқан халқы қаһары да, халықтың жауға деген ызасы мен кегі де көрінетін секілді. Халық намысын ту қылып көтерген Қобыланды басқыншы жаумен дереу кездесуді, оны тез талқандап жеңуді арман етеді. Ол «еліңе жау келе жатыр» дегенде немесе «еліңді жау шабуылдап кетті» деген хабарды естігенде қабағынан қар жауып, кірпігіне мұз қатады, тұла бойын ашулы кек пен ыза кернейді. Оны сол жауға дереу жеткізетін де Тайбурыл болмақ. Ендеше, халқы үшін кек алуға аттанған батырдың тасқындаған күші, найзағайдай жарқылдаған қаһарлы ызасы мен намысы «Тайбурылдың шабысы» арқылы да берілген сияқты¹.

Сөйтіп, батырлар жырларындағы әсіреленіп суреттелетін тұлпарлар ересен жүйріктігімен, батыл тапқырлығымен батырдың абыройын арттырып, оның шын мәніндегі батыр болуына жәрдем етеді.

Құртқа, Назым, Гүлбаршын, Қобыланды, Қамбар, Алпамысты бейнелеу үшін қолданылған суреттеу құралдары қазақтың басқа да батырлық эпосы мен тұрмыс-салт жырларындағы ұнамды кейіпкерлерді мүсіндеу үшін алынған көркемдік тәсілдерді еске түсіреді. Бұл қазақтың эпостық жырларында суреттеу құрал-

¹ М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов. Қазақ халқының батырлық жыры», Алматы, 1972, 245—247 беттер.

дары көбінесе дәстүрлік қалыпта болғандығын көрсетеді.

Ақын, жыршылар, сонымен, батырдың сүйген жарын тұрақты эпитет, теңеулер, символды сөздермен бере отырып, оның образы арқылы әйел қауымы осылай болу керек деген халық идеалы бейнеленген. Яғни, бұл — сүйген әйелдің еріне деген адалдығы, шын берілгендігі, нағыз махаббат жайындағы ертедегі елдің ойы.

Қазақ эпосында қатысушы адамдардың, әсіресе туған-туысқандардың ішкі дүниесін ашып көрсетудегі монологтар мен диалогтар негізгі композициялық форма болып табылады. Халық арасына кеңінен тараған «Қобыланды», «Қамбар», «Алпамыс» сияқты қазақтың атақты эпикалық жырларынан осы жағдайды айқын көреміз.

Мәселен, «Қобыланды батыр» жырында Қобыландының анасының айтқан мына сөзінде қанша қайғы жатқанын, оның мұңға қалай батқанын көреміз:

Төсімде қатқан қос тері,
Бұлақ болып ашылды.
Шырағым келіп емгендей,
Ерінім жөне тартады,
Он үш жасар шырақтың,
Ақ бетінен сүйгендей.
Жүрегім алып ұшады,
Кеткен қозым келгендей.
Жұмылған көзім ашылып,
Жалғызымды көргендей.

Эпикалық жырларда көп қолданылатын: қозы, құлын, бота, бал, жал, жая, қанат, тағы басқа жеке сөздер, «Қанатынан қайрылған, жалғзынан айрылған», «Қабырғамда қанатым», «ботадай боздап келеді», тағы басқа толып жатқан сөз тізбектері жағымды кейіпкерлерінің (Қобыландының, Қамбардың, Алпамыстың т. б. әке-шешелерінің, іні-қарындастарының) жан тебіренісін, басынан кешірген қайғы-қасіретті, ауыртпалықты суреттеу үшін дәстүрдегі эпикалық форманы пайдаланып ақындар мен жыршылардың жасаған творчестволық ісі екенін көрсетеді. Осымен байланысты қазақ эпосында айтылатын аттың түсін атап өту де, яғни: «мінген аты бөрте еді», «мінген аты құла-ды», «мінгенде атың қара кер» тәрізді ұқсас ұғымдар эпикалық жырлардың түрлі-түрлі нұсқасында әр түрлі болып айтылып отырады.

Қазақ эпосында екі түрлі өлеңнің құрылысы бар. Біріншісі — жеті-сегіз буынды болып келеді де, екінші-

сі — он бір буынды. Алғашқысы қысқа қайырылады және ол қазақ эпосында жиі кездесіп отыратын жағдай. Мәселен, «Алпамыс» жырында осының екі түрі де ұшырасып отырады. Ал, Байшұбар аттың шабысы, батырлардың жекпе-жек кездесулері, жырдың екінші бөліміндегі (қалмақ зынданынан шығып батырдың еліне қайтып келуі) сипаттаулар қазақ эпосына тән өлең құрылысында, яғни жеті-сегіз буынды өлең түрінде келіп отырады. Сонымен бірге эпоста өлең ылғи қара сөзбен алмасып, ауысып келеді. Бұл бұрыннан бар және кеңінен таралған құбылыс екендігі аян.

Батырлық жырлар көбіне шұбыртпалы ұйқас пен ерікті ұйқасқа құрылады да, олардың атқаратын қызметі әрқайсысыныңкі өз алдына.

Жыр көбіне жеті-сегіз буынды өлең түрінде келетіндіктен, дыбыс ұйқасының: ассонанс, аллитерация, ішкі рифманың қолданылуымен де жасала береді. «Эпоста жырдың мелодиясы онша бай болмаса да ритмасы (ырғағы) анық, речитативының (желдірмесінің) үні жоғары, көтеріңкі келеді, домбыраның сазы және соған байланысты өлең шумағының пафосы халақтың ерлік өмірінің тарихын көтеріңкі беруге қолданылады» («Қазақ әдебиетінің тарихы», бірінші том, бірінші кітап, Алматы, 160, 300-бет).

Сонымен, қазақ халқының эпикалық жырларының идеялық мазмұнын, сюжет желісін, образ жүйесін, композициялық құрылысын және оның стилистикасындағы ерекшелікті екшей, тексере келгенімізде мазмұны мен формасында дәстүрдегі бар жалпы элементтердің мол ұшырайтындығын көреміз.

Идеялық мазмұнын алып қарасақ, онда бірнешедеген ғасырлар бойындағы халықтың мұң-мүддесін көрсететін ортақ ойлар бар екендігін байқадық. Батырдың туған жеріне, өскен еліне деген сүйіспеншілігі, үй-ішіне деген адалдығы, қалың көпті шет жұрт жаулап алушылығынан табаңды түрде қорғауы да эпикалық жырдың идеялық мазмұнындағы негізгі жүйе саналатындығына көзімізді жеткіздік. Батыр, әдетте, рулар мен тайпалардың ыдыраушылығына қарсы күреседі. Ру, тайпа бірлігіне, рулар мен халықтардың ынтымақтас болуына жаны ащиды. Ел осы арқылы, яғни батырдың батылдығын суреттеумен, ерлік жолы мен әділеттік ісі қалай болады дегенге өз түсінігін білдірген. Сондықтан да батырлық жырдың басты кейіпкері адамның тыныштық өмірі үшін, жайлы көңілі үшін неше түрлі асу жолдардан өтіп, қиямет күндерді басынан кешіреді.

Эпоста ислам дінінің жекелеген қоспалары бола тұрғанмен, кейбір ескі көзқарастар некен-саяқ орын алғанмен батырлық жырдың идеялық мазмұнының халықтық («Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар», «Ер Тарғын») екендігін жоя алмайды.

Батырлық жырдың образ жүйесі де сюжеті тәрізді халықтық, қоғамдық ойларды, эпикалық, эстетикалық ұғымдар мен көзқарастарды байыптап қорытып, ақындық тілмен жеткізе айтып береді. Жырдағы қатысушы адамдардан — батыр мен оның төңірегінде жағымды бейнеде суреттелетін кейіпкерлер тамаша өмір үшін күресуші халық идеясының ұғымындағы қарапайым жандар. Олар қайратты да қажырлы, адал да аса әділ, адамгершілік қасиетті ту етіп ұстайтындар. Олардың образы арқылы үлкен достықтың, күшті сүйіспеншіліктің үлгісі көрсетілген.

Қазақ эпостарының бәрі бірдей тарихи жағдайлармен байланысты туды деп үзілді-кесілді қорытынды жасау қиын. Бұл оқиғалардан бұрын да осы тәрізді оқиғалар болуы, солармен байланысты тууы немесе соңғы тарихи жағдайларға байланысты өткен дәуірдегі ерліктер қайта жырлануы да мүмкін. Бұл тәрізді анахронизм ауыз әдебиетінде бола береді. Дәл осы жерде Н. А. Добролюбовтың орыс эпостарымен байланысты анахронизм туралы айтқан әйгілі пікірін еске түсіре кету артық емес. Орыстың героикалық эпостары ерте заманда, көп құдайға табынып жүрген кезде-ақ туған. Бергін келе олар ұмытыла бастаған. Бірақ орыс жеріне татар басқыншыларының шабуыл жасаған кезінде халық ертедегі батырлық жырларын, ерлік салтын еске ала отырып, сол жырларды қайтадан жөндеген. Ертедегі жырларды жаңаша жырлаған, оған соңғы кездегі оқиғаларын қосқан. Сөйтіп, осы негізде батырлық жырлар шығарған, бұл жырларда ертедегі және соңғы кезде болған оқиғалар араласып кетіп те отырады¹.

Ертеден ел есінен кетпей, аузынан түспей айтылып келе жатқан қандай да болсын эпикалық шығарманың толып жатқан нұсқалары болады. Олар, әсіресе, ХІХ—ХХ ғасырларда молырақ жасалынды. Ол заңды да. Майкөт, Марабай, Мергенбай, Сұлтанбек, Әбдірайым тәрізді ақын, жыршылар айтқан «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қобыланды» эпосын біреуден біреу есітіп, жаттап алып, әртүрлі творчестволық өзгеріске ұшыра-

¹ Н. А. Добролюбов. О степени участия народности в развитии русской литературы. Собрание сочинений, т. I, М., 1950, стр. 288—291.

тып жібергенімен, ол елдің ортақ, жалпы мәдени игілігі ретінде сақталып қала берген.

Қазақ халқының аузында жырланып келе жатқан эпостың версиялары мен нұсқалары бұдан ертеректе де айтылған. Алайда, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында олар баспа жүзі және ауызша айтылуы арқылы қалың жұртшылыққа кеңінен белгілі бола бастайды. Ал ақын, жыршылар болса олар елге ертеден белгілі эпостық шығармалармен бірге «Төрехан», «Құбығұл», «Өтеген» сияқты жаңа эпикалық жырларды да шығарған. Сондықтан да эпик ақындардың репертуары орасан бай болған. Ертеректе келтіргеніміздей, К. Еламановтың репертуарында онға тарта эпикалық жырлар болған¹.

Фольклор зерттеушісі Н. Смирнованың, тағы басқалардың байқауынша сол кездегі батырлар жырына кітаби тілдің әсері көбірек тиген. Бұл жөнінде, әсіресе дүркін-дүркін шығып тұрған «қиссалардың» белгілі әсері болған. Мәселен, Жүсіпбек Шейхулисламов Қазан қаласында «Алпамыс» жырын бастырып шығарды. Ол кейіннен өзгеріссіз бірнеше рет жарияланды. «Алпамысты» жер-жерге көбірек таратуға бұл, әрине, себепкер болды. Ал халық болса жалғыз Қазан баспасымен қанағаттана қоймады, Жүсіпбек «қиссасын» және тағы сол сияқталарды творчестволық жолмен қайта өңдеп, көбіне оны дамытып отырды. Сонымен бірге Жүсіпбек редакциясынан басқа, өз алдына дара, оған тәуелсіз саналған текстер де болды. «Қамбар», «Қобыланды», «Қыз Жібек» жырларының таралуынан да осыны айқын байқауға болады.

Қазақтың батырлық жырының барлық нұсқаларының идеялық мазмұны, сюжеті, образы мен көркемдік түріндегі ортақ элементтерді қарастырған жағдайда, әрине олардың текстілері бәрі бірдей, біріне-бірі ұқсас келіп отырмайды. Өмірге, ортаға, айналаға халық қалай қарады екен деген мәселе — жырлардың барлық нұсқаларына ортақ негізгі түйін болып табылады. Халық әрқашан жырдағы әр кейіпкердің жан-күйін, оның тағдырын айту арқылы өз түсінігін білдіріп отырады. Мәселен, батыр дүниеге келісімен өзіне қалыңдық тандайды, оған үйлену жолында қиын-қыстау шақтардан өтіп барып батыр атағын алады («Алпамыс», «Қобыланды»). Сол өзінің айттырған адамын

¹ «Оренбургский край», 1906, № 62; «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, Бірінші кітап, Алматы, 1960, 303-бет.

алу жолындағы айбарлы күрес халықтың береке-бірлігі жолындағы күреске ұласып кетеді («Ер Тарғын»). Елін, жерін басқыншы жаудан қорғаудағы ерлік күресі жырдың сюжет желісіндегі батырдың дүниеге келуімен байланысып, тарихи шындық көрінеді («Қамбар»).

Әр эпостың ортақ элементтерімен бірге оның қазақ халқының аузында айтылып келе жатқандығымен байланысты әр жыр нұсқаларының өзіндік, жеке ерекшеліктері бар. Ақын, жыршылар белгілі бір эпикалық шығарманы жадында сақтай отырып, эпостың қай жері тыңдаушыларға қатты ұнайтындығын ескеріп, олар творчестволық жолмен өз тұрғыларынан толықтырулар қосқан. Олар тыңдаушы қауымның жағдайымен, мөлшерімен байланысты жырды кейде көлемдірек етіп созып та, ал кейде шағынырақ түрде қысқартып та айтқан. Сондықтан да қазақ эпосының әр нұсқасында ақын, жыршының оны орындап отырғандағы творчестволық көңіл-күйі айқын көрінеді. Олар қай жерде, қандай ортада орындалсын, өзіндік беті, орындау қабілетіндегі қимыл-әрекеті сезіліп тұрады. Жыршылардың біреуі талантына, творчестволық икемділігіне байланысты эпосты көркем көмкерсе, енді біреуі онан сәл төмен түсіп жатады. Эпосты жырлаудағы сол ақындық ерекшелікті айқындау үшін әр нұсқаны өз алдына жеке-жеке алып, талдау жөн болады¹. «Ауыз әдебиеті шығармасының әрбір нұсқасына да мән беріп, оны көркем факті ретінде өз алдына арнайы қарау қажет. Ел аузынан белгілі бір шығарманы жазып алдық делік, мәселен, ертегіні-ақ алайық. Сюжеті мен тақырыбы ұқсас белгілі бір ертегіні екі ертектің аузынан жазып алғанымызда біз әр түрлі шығарманы оқып отырғандай боламыз»², — деп академик Ю. М. Соколов бір кезде орынды көрсеткен еді.

Сөйтіп, ақын, жыршылардың творчестволық еңбегі, орындау ерекшеліктері мен қабілеті жырдың идеялық мазмұнынан, сюжет желісінен, образдарынан, формасынан айқын көрінеді. Эпосты орындаушы ақын, жыр-

¹ Қазақ эпостары, негізінен алғанда, көп вариантты эпос. Бұрыны атап көрсеткеніміздей, қазақтың эпостық жырлары «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар» сияқты атақты эпикалық поэмалармен тынбайды, мұнан басқа да толып жатқан шығармалар бар. Мөлшермен алғанда, әрбір жырдың нұсқаларын қоса есептегенде (совет эпосы өз алдына бөлек) қазірде Қазақ ССР Ғылыми кітапханасының қоры мен Әдебиет және өнер институтының қолжазба, текстология бөлімінің қорында төрт жүзден астам эпостық жырлар бар.

² Ю. М. Соколов. Русский фольклор. М., 1941, стр. 13.

шылар, сол эпикалық шығарманың халықтық негізін, дәстүрлік элементтерін сақтай отырып, өздері үшін аса ардақты саналған жаңа өмірдің идеяларын қосып, ескі дәстүрді жалғастыра әңгімелейді.

Әрбір халық эпостан өзінің тарихын көреді, ата-баларының байыпты жайын біледі. Бірақ өткен-кеткендерді, бұрын айтылғандарды халық өз мезгілінің тұрғысынан қарап, бағалап, сарапқа салып отырды. Сондықтан да ақын, жыршылар эпостың ортақ идеялық, көркемдік, дәстүрлік негізін сақтап, бірінен-бірінің алшақ айырмашылығы бар нұсқаларын жасап шығарды. Сөйткендіктен де бір ақын жырдың оқиғасын кең баяндап, көптеген нақтылы жайлар енгізіп, кейіпкерлердің көңіл-күйін суреттеуге жете мән берсе, енді біреулері эпосты қысқа кайырып, дамытып суреттеуге онша көңіл қоймайды. Мұның бәрі, сөзсіз, ақын, жыршының шеберлік қабілетіне, айту мәнеріне, жырлау сиқына байланысты болады.

Осы тараудың о басында бастаған, ойымызды жалғастырғанымызда, батырлар жырының дәстүрін дамытуда ақындар мен жыршылардың алатын орны айырықша екен. Олар бір-бірінен үйренеді, осы арқылы әрбір жырдың нұсқасын жасайды. Әр эпоста көне дәуірден елес беретін эпизодтар, мотивтер, сюжеттік өрістер, қатысушы адамдардың іс-әрекетіндегі әр түрлі жайлар сақталып қалған. Ақын, жыршылар батыр жайындағы жырды біріне-бірі қалай болса солай бере салмай, творчестволық жолмен дамытып, сөйтіп барып ауысып отырған. Әрбір ақын, жыршы өзінің творчестволық бетін көрсетіп, тексті сан құбылтып, өзгертіп отырумен бірге халықтың жайсаң ойын, өміршең пікірін қосып жіберуді де ұмытпаған. Осыдан барып эпос нұсқаларының айырмашылықтары пайда болған¹.

Батырлар жырын зерттеуде кездесетін үлкен қиыншылықтың бірі — оның қай кез, қай дәуірде туған шығарма екендігін тап басып, дәл айту мүмкіншілігінің жоқтығы. Сондықтан ертеден жазылып қалған тарихы, жылнамасы болмаған елдерде фольклорды зерттеу мәселесі айырықша сақтықты керек етеді.

Әдетте, батырлар жырларында ел қорғау тақырыбы басты орын алады. Батырлық жырда басқыншы жауларға қарсы күрес, Отанды қорғаудағы ерлік істер суреттелінеді. Халықтық жырлар батырды ел қорғағаны

¹ М. Әуезов, З. Ахметов, М. Ғабдуллин, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Ә. Марғұлан, Н. Смирнова, тағы басқалардың қазақ эпосы жайында жазылған еңбектерін қараңыз.

алу жолындағы айбарлы күрес халықтың береке-бірлігі жолындағы күреске ұласып кетеді («Ер Тарғын»). Елін, жерін басқыншы жаудан қорғаудағы ерлік күресі жырдың сюжет желісіндегі батырдың дүниеге келуімен байланысып, тарихи шындық көрінеді («Қамбар»).

Әр эпостың ортақ элементтерімен бірге оның қазақ халқының аузында айтылып келе жатқандығымен байланысты әр жыр нұсқаларының өзіндік, жеке ерекшеліктері бар. Ақын, жыршылар белгілі бір эпикалық шығарманы жадында сақтай отырып, эпостың қай жері тыңдаушыларға қатты ұнайтындығын ескеріп, олар творчестволық жолмен өз тұрғыларынан толықтырулар қосқан. Олар тыңдаушы қауымның жағдайымен, мөлшерімен байланысты жырды кейде көлемдірек етіп созып та, ал кейде шағынырақ түрде қысқартып та айтқан. Сондықтан да қазақ эпосының әр нұсқасында ақын, жыршының оны орындап отырғандағы творчестволық көңіл-күйі айқын көрінеді. Олар қай жерде, қандай ортада орындалсын, өзіндік беті, орындау қабілетіндегі қимыл-әрекеті сезіліп тұрады. Жыршылардың біреуі талантына, творчестволық икемділігіне байланысты эпосты көркем көмкерсе, енді біреуі онан сәл төмен түсіп жатады. Эпосты жырлаудағы сол ақындық ерекшелікті айқындау үшін әр нұсқаны өз алдына жеке-жеке алып, талдау жөн болады¹. «Ауыз әдебиеті шығармасының әрбір нұсқасына да мән беріп, оны көркем факті ретінде өз алдына арнайы қарау қажет. Ел аузынан белгілі бір шығарманы жазып алдық делік, мәселен, ертегіні-ақ алайық. Сюжеті мен тақырыбы ұқсас белгілі бір ертегіні екі ертектің аузынан жазып алғанымызда біз әр түрлі шығарманы оқып отырғандай боламыз»²,— деп академик Ю. М. Соколов бір кезде орынды көрсеткен еді.

Сөйтіп, ақын, жыршылардың творчестволық еңбегі, орындау ерекшеліктері мен қабілеті жырдың идеялық мазмұнынан, сюжет желісінен, образдарынан, формасынан айқын көрінеді. Эпосты орындаушы ақын, жыр-

¹ Қазақ эпостары, негізінен алғанда, көп вариантты эпос. Бұрын атап көрсеткеніміздей, қазақтың эпостық жырлары «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар» сияқты атақты эпикалық поэмалармен тынбайды, мұнан басқа да толып жатқан шығармалар бар. Мөлшермен алғанда, әрбір жырдың нұсқаларын қоса есептегенде (совет эпосы өз алдына бөлек) қазірде Қазақ ССР Ғылыми кітапханасының қоры мен Әдебиет және өнер институтының қолжазба, текстология бөлімінің қорында төрт жүзден астам эпостық жырлар бар.

² Ю. М. Соколов. Русский фольклор. М., 1941, стр. 13.

шылар, сол эпикалық шығарманың халықтық негізін, дәстүрлік элементтерін сақтай отырып, өздері үшін аса ардақты саналған жаңа өмірдің идеяларын қосып, ескі дәстүрді жалғастыра әңгімелейді.

Әрбір халық эпостан өзінің тарихын көреді, ата-баларының байыпты жайын біледі. Бірақ өткен-кеткендерді, бұрын айтылғандарды халық өз мезгілінің тұрғысынан қарап, бағалап, сарапқа салып отырды. Сондықтан да ақын, жыршылар эпостың ортақ идеялық, көркемдік, дәстүрлік негізін сақтап, бірінен-бірінің алшақ айырмашылығы бар нұсқаларын жасап шығарды. Сөйткендіктен де бір ақын жырдың оқиғасын кең баяндап, көптеген нақтылы жайлар енгізіп, кейіпкерлердің көңіл-күйін суреттеуге жете мән берсе, енді біреулері эпосты қысқа кайырып, дамытып суреттеуге онша көңіл қоймайды. Мұның бәрі, сөзсіз, ақын, жыршының шеберлік қабілетіне, айту мәнеріне, жырлау сиқына байланысты болады.

Осы тараудың о басында бастаған, ойымызды жалғастырғанымызда, батырлар жырының дәстүрін дамытуда ақындар мен жыршылардың алатын орны айырықша екен. Олар бір-бірінен үйренеді, осы арқылы әрбір жырдың нұсқасын жасайды. Әр эпоста көне дәуірден елес беретін эпизодтар, мотивтер, сюжеттік өрістер, қатысушы адамдардың іс-әрекетіндегі әр түрлі жайлар сақталып қалған. Ақын, жыршылар батыр жайындағы жырды біріне-бірі қалай болса солай бере салмай, творчестволық жолмен дамытып, сөйтіп барып ауысып отырған. Әрбір ақын, жыршы өзінің творчестволық бетін көрсетіп, текстті сан құбылтып, өзгертіп отырумен бірге халықтың жайсаң ойын, өміршең пікірін қосып жіберуді де ұмытпаған. Осыдан барып эпос нұсқаларының айырмашылықтары пайда болған¹.

Батырлар жырын зерттеуде кездесетін үлкен қиыншылықтың бірі — оның қай кез, қай дәуірде туған шығарма екендігін тап басып, дәл айту мүмкіншілігінің жоқтығы. Сондықтан ертеден жазылып қалған тарихы, жылнамасы болмаған елдерде фольклорды зерттеу мәселесі айырықша сақтықты керек етеді.

Әдетте, батырлар жырларында ел қорғау тақырыбы басты орын алады. Батырлық жырда басқыншы жауларға қарсы күрес, Отанды қорғаудағы ерлік істер суреттелінеді. Халықтық жырлар батырды ел қорғағаны

¹ М. Әуезов, З. Ахметов, М. Ғабдуллин, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Ә. Марғұлан, Н. Смирнова, тағы басқалардың қазақ эпосы жайында жазылған еңбектерін қараңыз.

үшін, басқыншы жаулар мен қанаушыларға қарсы күресіп, ерлік көрсеткені үшін, сөйтіп, халыққа қамқор болғаны үшін ардақтайды. Халықтық жырлар ел талауды, басқа елдерге жорық жасауды, басқыншылықты дәріптемейді, қайта ондай әрекеттерді жиренішті түрде көрсетеді. Сондықтан да халықтық жырлар Отанды сүюді, халыққа қызмет етуді сүйсіне жырлап бейнелейді. Демек, эпос кейіпкерінің келешек жас ұрпақты патриотизм рухында тәрбиелеуде өнегелік жағы күшті деп білеміз.

«Эпоста суреттелетін халық батырын жырлаушылар адам үлгі тұтарлық, өнеге үйренерлік қалыпта кескіндейді, міне сондықтан да эпикалық шығарманың тәрбиелік мән-маңызы онан сәйін арта түседі»¹.

Қарап отырсақ, қазақ эпосының бірнеше ғасырлардан бері жасалып келе жатқандығы белгілі. Оның алғашқы пайда болу төркіні қазақ халқының шығу тарихымен байланысты². Қазақ халқы ескідегі батыс-түрік қағандар (V—VII ғасырлар), қыпшақ, оғыз рулары (VIII—X ғасырлар), Ақорда және ноғайлы ордасының жұртшылығы, өзбек хандарының тайпаларына (XIII—XVI ғасырлар) кірген рулардан таралады. Қазақтың батырлық жырларының ежелгі ескерткіштері осы тайпалар жөніндегі аңыз-әңгімелермен байланысты.

Қазақ эпосы және басқа да Орта Азия мен Сибирь халықтары эпосы, негізінде, ежелгі түркі халықтары эпосының дәстүрімен бір екендігін Орхон-енисей тасындағы ескі жазулардан көруге болады. Ол жазбалардың көпшілігінің стилі (Күлтегін т. б.) эпикалық шығармалардың стиліндей болып келеді... Өлеңдердің текстерінде: «алып», «ер», «ертұғын тұтық», «халықты қорғау», «арыслан» деген сияқты эпос стилінің элементтері бар. Дұшпанын жекпе-жекке шақыру, жекпе-жек күрестің өзінен соғыс майданы сияқты эпикалық шығармаларда кездесетін жағдайларды т. б. байқауға болады.

Сондай-ақ, қазақтың батырлық жырының өзінен де ежелгі дәуірдің тұрмыс-салт қалдықтарын тануға болады. Мысалы, Алпамыс туралы аңызда, неке қию тойындағы айтыста, патриархалдық қоғам құрылысының құлап, феодалдық қатынас үстем бола бастаған кездегі тұрмыс-салтқа тән жағдайлар кең суреттеледі.

¹ В. И. Чичеров. Вопросы изучения эпоса народов СССР. Сб. «Вопросы изучения эпоса народов СССР». М., 1958, стр. 10.

² Бұл жайында «Қазақ әдебиетінің тарихында» (бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960) тұжырымдар айтылған.

Қазақ батырлар жырынан оғұз аңыздарының ізін анық байқауға болады. Мысалы, «Алпамыс» жырында айтылатын қоңырат руы ерте құралған оғұз тайпаларының (IX—X ғасырларда) феодалдық мемлекетінің құрамына кіретін еді.

Оғұз тайпасына (VIII—IX ғасырлар) кіретін қыпшақ руының эпостық дәстүрі ноғайлы руларының арасында көбірек тарайды. Осыдан ноғайлы, қыпшақ руларына байланысты қазақ батырлар жырларының бірнешеуі шығады. Мысалы, «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қамбар», тағы басқалар. Бұл шығармалардың ең басты кейіпкерлері де, олардың төңірегіндегілері де Ноғайлы мен қыпшақ болып келеді...

Қазақ эпосы өзінің сәбилік кезеңінен біраз мотивтер мен тақырыптарды сақтаған. Сондықтан да батырдың үйленуі, оның өз үй-ішін қорғау үшін күресі, атаның мұрагері болуы — сол дәуірдегі эпостың тақырыптары болған және бұл тақырыптар кейінгі батырлар туралы эпостарда жырлана бастаған.

Кейінгі көшпелі тұрмыс пен патриархалдық-феодалдық қатынаста өмір сүрген қазақ халқының тарихи даму жолы эпоста үй-іші тақырыбын жырлауды қиындатып жібереді... Эпикалық аңыздарға қырғын соғыс, қылыш пен найза қарулары енеді. Қалмақ пен жоңғарлардың басқыншылық соғысына қарсы қазақ халқының күресі негізгі тақырып болып жырланады¹.

XIX—XX ғасырларда жазылып алынған «Алпамыс» сияқты жырлардың нұсқаларында өзара соғыстарды тоқтату мен қоңырат руының, тағы басқа рулардың ынтымағы, бірлігі жайындағы әңгіме кеңінен орын алады. Жырдағы бұл оқиға әлеуметтік мотивтердің көбейе түскенін көрсетеді. Сондықтан да батырлардың ерте кездегі әйел үшін таласы, ендігі жерде олардың қалмақтармен күресіне ауысады. Демек, эпостың ескі, көне мотивтері мен тақырыптары батырлық жырдың кейінгі кезде шыққан нұсқаларында жаулап алушылардың зорлық-зомбылық жасауына, олардың тонауына қарсы бағытталған халықтық ойлармен жалғасып, ұштасып кеткен.

Совет фольклористері эпостың шығу төркіні, оның тарихпен ара-қатынасы жайында бірқатар тың пікірлер айтқанына біз жоғарыда бірер жерде зерттеу мәселелерінің орайымен байланысты назар аударып, аз болса да аялдап өткенбіз. Осы ыңғайда сол ойымызды,

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960, 292—293-беттер.

күрделі міндет қоя сөйлеген ғалымдардың мына пікірі тағы да айқындай түссе керек. Орта Азия мен Қазақстан халықтары эпосының шығу төркіні, сондай-ақ оның даму ерекшеліктері жөніндегі мәселелер әлі де жеткілікті зерттелінбеген.

Эпостың шығу тегімен байланысты айтылған проблеманы шешу — осы халықтардың тарихы мен мәдениеті саласындағы әр түрлі мамандардың бірлесіп күш жұмсауын талап етеді.

Орта Азия мен Қазақстанның этникалық шығармаларының үлкен тобын «Қыпшақ эпосы» құрайды. Бұл эпоста XIII—XV ғасырлардағы тарихи жағдайлар мен оқиғалар суреттеледі¹.

Алайда, «Қыпшақ эпосының» алғашқы шығу тегі өте әрірек кездерге барып тірелетін болса керек. Қыпшақ эпосының жасалуы мен қалыптасуы ең алдымен «Шығыс жазба материалдарында «Дешті қыпшақ» деп аталатын Половец — қыпшақ даласының батыс бөлігінде деп есептеледі. Бұл топқа қазақтардың, қарақалпақтардың, сондай-ақ ноғайлылардың эпикалық шығармалары жатады.

Рас, бұл халықтарда XIII—XV ғасырлардағы Алтын Орда тарихымен байланысты туған «Ноғайлы циклі» құрайтын осы тектес эпостар да бар. Қазақта бұл цикл толығырақ сақталған. Мұнда батырлық эпостың жиырмадан астам нұсқасы белгілі. Олар: «Едіге батыр» мен оның ұрпақтары — Орақ пен Мамай, Қарасай мен Қазы, Шора батыр жайындағы поэма, әйгілі эпостардан: «Қобыланды батыр», «Ер Сайын», «Қамбар батыр» сияқтылар.

Қарақалпақтарда ноғайлы цикліндегі поэмалардың ауқымы тар: Едіге батыр жайындағы поэма оның ұрпақтарын қамтымайды да, Едіге батырдың өзімен аяқталады, ал оларға ноғайлы цикліне жататын батырлардың ішінен «Қобыланды батыр» ғана белгілі болған. Бұл поэмалар өзінің шығу төркіні жағынан Орта Азия мен Қазақстан тарихына байланысты, сол дәуірдің өмірін елестететін шығармалар. Өйткені ол кез қарақалпақтардың тарихи тағдыры сол дәуір халықтары өмірімен байланысты болған. Оның мысалы «Алламыс», «Қырық қыз» т. б.

Сонымен, осы кезде бір топ аңыз-әңгімелердің ішін-

¹А. Боровков. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана. Вопросы изучения эпоса народов СССР. М., 1958, стр. 66.

де «Қыпшақ эпосы» деп аталатын эпикалық шығармалар бар. Бұл шығармалардың пайда болуы Алтын Орда дәуірін елестететін ноғайлы циклімен тікелей байланысты. Себебі олар Орта Азия жерінде пайда болып, сол Орта Азия, Қазақстан халықтарының (тайпаларының) бастан кешірген өмірін көркемдеп береді¹.

XVIII ғасырдағы халық әдебиетін ғылыми тұрғыдан көбірек зерттеп, осы жайында қалам тербеген ғалымдардың бірі — фольклор зерттеушісі Н. С. Смирнова еді. Оның жазғандарына қарағанда, XVIII ғасырда қазақ халқының поэзиясындағы эпикалық жанрдың құрамы көп өзгеріске ұшырайды. Ертеде қалмақ хандығының шапқыншылығына қарсы күресіп, ерлік көрсеткен Қобыланды, Алпамыс, Тарғын, Қамбар сияқты батырлар туралы халық аузында әуелден-ақ айтылып келген аңыз-әңгімелер мен эпикалық жырлардан өзге жаңа, соны шығармалар туа бастайды. Бұл шығармалардың негізгі мазмұны — Галдан Церен мен Цеван-Рабтанның шабуылы және жоңғар феодалдарының басқыншылық әрекеттеріне қарсы қазақ халқының көрсеткен ерлік күресі туралы болады. Сондай-ақ феодалдардың өз ішіндегі қантөгіс, қақтығыстар мен «Ақтабан шұбырынды» жайлы да көп-көп шығармалар туады. Қысқасы, тарихи оқиғалар мен нақтылы, тарихи фактілерді, тарихта болған белгілі, жеке адамдарды көрсету XVIII ғасырдағы эпик ақындардың басты міндеттерінің бірі болды. Бірақ бұл кезде нақтылы тарихи оқиғалар мен тарихта болған белгілі адамдарды бұрынғы батырлық жырларға тән көркемдік құралдарымен бейнелеу мүмкін емес еді. Себебі батырлық эпоста әр дәуірдің, әр ғасырдың ішінде болған оқиғаларды бір-ақ сюжеттің бойына сыйғызып айта беретін әдет болған. Бұл ретте эпостың жаңа түрлері: қиял-ғажайып ертегілерінен басқа тарихи аңыз-әңгімелер; белгілі тарихи дәуірді, нақтылы оқиғаны баяндайтын және XVIII ғасырдың жеке адамдарын бейнелейтін эпикалық (тарихи) өлеңдер туады. Эпостың жаңа, соны түрлеріне жыр сарындары да жатады. Олар XVIII ғасырдың тарихын баяндайтын көркем әдебиет шығармасы секілді. Мұнда әр түрлі күрес, қарсылықтарда көзге түсіп, елден ерек ерлік көрсеткен батыр қолбасшылардың өмірі айтылады. Сөйтіп, жыр-сарындарының қамтитын оқиғалары XVIII ғасырдағы тарихи өлеңдер мен әңгіме-

¹ М. Богданова Об эпосе народов Советского Союза (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР), М., 1960, стр. 10—11.

лерден гөрі ауқымдырақ, көлемдірек болып келеді...

XVIII ғасырдағы тарихи эпостың негізін қалаушы жанрлар — ертедегі аңыз-әңгімелер мен батырлық жырлар болды. Сондықтан тарихта шын болған батырлардың ерлігін суреттейтін XVIII ғасырдағы аңыз-әңгімелер мен жыр-сарындарының бұл жанрлармен көп ұқсастығы бар. Мысалы, XVIII ғасырдағы Өтеген, Олжабай т. б. батырлардың жекпе-жек көрсеткен ерлігін, шабуылға шығар алдындағы әзірлік, аттаныстарын бейнелейтін суреттер Қобыланды, Алпамыс, Тарғынды және ноғайлы, қыпшақ, қоңырат елдерінің өзге батырларын еске салады. Алпамыс, Қобыланды сияқты бұрынғының батырларын бейнелейтін әсірелеу, көтермелеу әдістері XVIII ғасырдың ерлерін суреттеуге де қолданылады. Бұрынғы батырлық жырында бар машықты, дәстүрлі көркемдік үлгі өрнектерін жаңа тарихи эпикалық өлеңдерде, аңыз-әңгімелер мен жыр-сарындарында пайдалана бастайды. Бірақ бұл аңыз-әңгімелер мен жыр-сарындарының көбі, әлі де болса, таза тарихи жырлардың дәрежесіне жете қоймаған еді. Бұл әңгімелер мен жыр-сарындарында тарихи өлең, аңыздармен қатар бұрынғы батырлық жырлардың жанрлық белгілері де бар еді...

Көп жылғы монографиялық зерттеудің нәтижесінде¹ — деп онан әрі қарай жазады Н. Смирнова — сол кездегі саяси-әлеуметтік мәні бар тақырыптардың аз да болса беті ашылды. Мысалы, «Ақтабан шұбырынды» оқиғасын алайық.

Алғашқы тарихи өлеңдердің шағын түрлері түгелімен дерлік «Ақтабан шұбырынды» тақырыбына арналды. «Ақтабан шұбырынды» өлеңінде жоңғарлықтардың жан шошырлық шапқыншылығы суреттеліп, туған-туыс, елі-жұртынан айрылған қазақ халқының ауыр зары естіледі. Бұлар аса күшті, терең сезім толқынысынан туған лиро-эпикалық өлеңдер...

«Қаратаудың басынан көш келеді...» Әбден зығарданы қайнап, ағайын туыс адамдарының өлімі мен от басының бүліншілігіне төзудің мүмкін емес екендігін халықтың жылау-сықтау — монологында айтады. Халық тұлғасын былайша бейнелеу ертедегі эпикалық дәстүрдің ізін сақтамай, жаңаша суреттеу болып табылады. Ескі батырлық эпостағы батырлардың тұлғасы халықтың асыл мұрат, арманынан, жақсы сипат, бел-

¹ Н. Смирнова. XVIII ғасырдың тарихи өлең, аңыз-әңгімелер және жыр-сарындары. «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960, 579—600-беттерді қараңыз.

гілерінен жинақталып жасалатын. Батырлық жырда суреттелетін көп тұлғасы — белгілі тарихи дәуірмен ешбір байланысы жоқ, эпизодтық образдар ғана болатын. Енді тарихи өлеңдердің шағын түрлері нақтылы оқиғаларды суреттейтін болады. Халықтың күнделік өмірін, тұрмыс-тіршілігін тарихи тұрғыдан көрсетеді...

Батырлық жырларға қарағанда тарихи өлеңдердің көркемдік өрнек нақысы да өзгеше. Батырлық эпоста гипербола, эпитет, теңеу, салыстырулар көп. Ал тарихи өлеңнің шағын түрінде көркемдік өрнек нақыстардан гөрі оқиға желісін, геройлардың сезім, сырын тап басып, дәл сипаттаушылық басым. Бұл, әрине, жаңа, соны машық, мәнерден туған ойнақы, әсерлі көркемдік өрнек, нақыс деп түсіну қажет.

Өлеңнің құрылысы, жасалуы жағынан да біраз жаңалықтар бар. Батырлық эпоста, әдетте, көтеріңкі үнмен айтылған өлеңнің әрбір шумағы жеті-сегіз буынды, шұбыртпалы, еркін ұйқаспен келетін еді. Осы дәстүр XVIII ғасырдың оқиғаларын суреттейтін жыр сарындарында да бар екені рас. Бірақ тарихи өлеңдердің шағын түрлері көбіне төрт жолды, он бір буынды болып құрылған. Ұйқасы тұрақты, ааба түрінде болып келеді. Ал, мұндай өлеңдер қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі әлеуметтік-салт эпосы мен лирикалық жырларда жиі ұшырасады.

Қазақ халқының XVIII ғасырдағы ұлт-азаттық күресін жырлайтын өлең-жырлар, аңыз-әңгімелер көп. Мұнда суреттелетін геройларды екі түрлі топқа бөлуге болады. Бұлардың бір тобы — сол кездегі ел басқарушы, белгілі, ірі адамдар: Бөгенбай, Жәнібек батыр, Қазыбек би, Олжабай, Өтеген сияқты қолбасылар. Екінші тобы қазақтың қатардағы еңбек адамдары.

XVIII ғасырда туған тарихи эпоста баяндалатын оқиғалар, тарихи адамдар, бұрынғы батырлық жырдың дәстүрмен әңгімеленіп келді. Өлең, жырлар мен аңыз, әңгімелерде ерлік көрсетіп көзге түскен ерлерді, қолбасыларды дәріптейді. Ал кей реттерде болған оқиғаның, тарихи адамның өмірбаяны мен істеген ісінің тек ізін, сүрлеуін ғана алып, өзгесін өзінің қиял дүниесінен шығарады. Тарихи шындықты көркем шындыққа айналдырады...

Шынында, қазақ халқының аңыз-әңгімелерінде баяндалатын қарулы қақтығыс, барымталар тарихта шын болған оқиғалар. Мәселен, Абылай ханның жауыншысы, жалғыз-жарым ауылдарға жасаған шапқын-

шылығы. Абылай мен Нұралы ханның халыққа көрсеткен қиянаты елдің ашу-ызасын келтіреді. Міне, осындай тарихи оқиғалар мен тарихи адамдар туралы, әсіресе еңбекші халықтың хан зорлығына қарсы көтерілісі туралы бірсыпыра жыр, әңгімелер бар.

Осы дәуірде туған «Абылай мен Олжабай» атты жырда суреттелетін кейіпкерлердің барлығы да Абылай ханның қаныпезерлігін сынайды.

— Қорыта келгенде, — деп көрсетеді Н. Смирнова — бұл тақырыпқа арналған тарихи аңыз-әңгімелер мен өлеңдердің негізгі мақсаты — феодалдық қанауға қарсы көтерілген бұқара халықтың көтерілісін қолдап, Абылай мен Нұралы ханның содырлығын сынап, бүкіл қазақ халқының бірлігін, ерлігін жырлау болып табылады.

Сонымен, қазақ халқының эпикалық жырларында әр дәуірдің идеялары қосылып қалыптасқан. Жоғарыда айтылғандардан көретініміз, бағы заманда пайда болған ерлік жырлары дәстүрінің жүре бара жаңа сипатқа ие бола бастағанын аңғардық. Біз соңғы дәуірде жазылған зерттеулерді еске ала отырып, қазақтағы батырлар жырының шығуы, қалыптасуы, дамуы тарихын шартты түрде төрт кезеңге бөлеміз. Бірінші, патриархалдық-рулық құрылыс кезінде туған эпостық шығармалар. Екіншісі — XIV—XVIII ғасырлар арасында шығарылған эпос. Үшіншісі — XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде шыққан эпос. Төртіншісі — советтік замандағы қазақ эпосы, яғни дәстүрдің жалғасқан, жаңарған түрі¹.

Қазақ эпосының шығу, қалыптасу, даму тарихын шартты түрде болса да осы аталған төрт кезеңге бөлуде біз марксизм-ленинизм іліміне, орыс халқының атақты сыншы-демократтары — Н. А. Добролюбов, В. Г. Белинский еңбектеріне, советтік фольклористика ғылымына сүйенеміз. Қазақ эпосын әруақытта халқымыздың басынан кешірген тарихымен, өткендегі аңсаған арман, мұң-мүддесі, тұрмыс-салт тіршілігінің тарихымен байланысты қарастырамыз. Бұлай ету, әрине, фольклористикадағы «тарихи мектеп» деп аталған бағыттың принципі мен әдісі негізінде болмайды. Егер «тарихи мектептің» өкілдері әрбір жырдан тарихи адамдарды, тарихи оқиғаларды табуға тырысса және эпостық шы-

¹ Бұл жайындағы ой, пікір тұжырымдарын М. Ғабдуллин мен Т. Сыдықовтың «Қазақ халқының батырлық жыры» (Алматы, 1972) атты кітабының 10—36-беттерінен де қарауға болады.

ғармаларды тарихтың шежіресі, соның документі деп түсіндірсе, советтік фольклористика бұған мүлде қарама-қарсы келеді.

Советтік ғылым батырлар жыры халықтың ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, қоғамдық өмір құбылыстарын, әлеуметтік-таптық күрестерді жинақтай суреттейді, солардың сәулесін түсіреді деп қарайды. Оның үстіне, эпос, А. М. Горький сөзімен айтсақ, аса күрделі тарихи оқиғалар, айналада болып жатқан жағдайлар жайында халықтың көзқарасын, түсінігі мен тұжырымды түйінін білдіреді.

Қазақ эпосының ең көне түрі патриархалдық-рулық құрылыс кезінде шыға бастаған дейтін пікірді айтқанда, К. Маркстің мына бір қағидасына соқпай өте алмаймыз. К. Маркс өзінің «Саяси экономияның сынына кіріспе» деп аталатын еңбегінде көркем өнердің барлық түрі бірден қалыптасып ұлғайып кетпейтінін, оның «аса күрделі маңызы бар кейбір түрлері жалпы көркемөнер дамуының дәрежесі төменгі сатыда тұрған кезінде де болуы мүмкін»¹ екендігін айтады. Бұл жөнінде ол гректердің эпосын нысанаға ұстайды. Көркемөнердің ғажап бірден бір үлгісі сол тұстағы грек эпосы болғандығын баяндай отырып, ол мифологияға орайлас жасалғандығын көрсетеді. Мифологияны алсақ, оны Маркс «мифтік теорияны» дүниеге алып келген идеалистерше ұғындырмайды, керісінше материалистік тұрғыдан анықтама беріп, дәлелдейді. Сонымен бірге Маркс көне грек көркемөнерін, эпосын жоғары бағалап, ескі дәуірдегі пайда болған өнер атаулының маңызы айрықша, ол көп қауымға көркемдік әсер ететіндігін келтіреді.

Энгельс те халықтың ауыз әдебиетіне, оның ішінде эпосқа ерекше ден қойған. Эпостың шығу төркіні жайындағы Маркстің қағидасын барынша қолдай отырып, Энгельс те өзінің «Диалектика природы» тектес классикалық еңбектерінде тап болып қалыптасқан дәуірге дейінгі эпостың мазмұнына ғылыми-теориялық талдау жасап, эпостың бүтін бір коллективтің творчестволық жемісі екендігін айқындаған.

Халықтың ауыз әдебиеті, эпосы туралы және оның тарихтық, саяси-әлеуметтік мәні жөнінде В. И. Ленин тамаша пікірлер айтқан. В. Д. Бонч-Бруевич Лениннің ауыз әдебиетіне жете таныс екендігін, оны қай уақытта да құмартып оқып шығатындығы жайында мынаны

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Об искусстве. М., 1938, стр. 37.

келтіреді: «Әңгімеміз халық эпосы туралы болды да, мен Ленинге өзімнің кітапханамда батырлар жыры, халықтың өлеңдері мен ертегілерінен құралған жақсы жинақ барлығын айтқанымда ол солармен танысып шығуға болар ма екен деп сұрады. Мен оның бұл өтінішін зор қуанышпен орындадым» — дейді де, тап сол күннің кешінде-ақ Владимир Ильичтің бас алмай, сүйсініп отырғандығын көзіммен көрдім. Соңынан Ленин: «Мына кітаптарды жүгірте қарап шықтым. Тек осылардың бәрін талдап зерттеп, саяси-элеуметтік көзқараспен қорытып шықса, қандай жақсы болар еді. Осы материалдар бойынша халықтың мұң-шері, тілек-арманы жөнінде тамаша зерттеулер жазуға болар еді... Бұл қазіргі күнде халықтың мінез-құлқын, психологиясын зерттеп білуге өте қажетті, өте құнды материал»¹, — деген.

Жалпы алғанда фольклордың, соның ішінде батырлық эпостың халықтығы деген түбегейлі мәсселені алғаш айтқандар — В. Белинский, А. Добролюбов, Н. Чернышевскийлер екендігін білеміз. Осылар сияқты М. Горький де бұған айрықша маңыз берді. Ол Маркс пен Энгельстің ілімдерін негізге ала отырып, эпостың ең ескі түрлерінің өзін шаруа адамының күн көрісімен, еңбек ету процесімен байланысты туғандығын әлденше рет айтқан болатын. Горький: «Табиғатты алғаш рет жеңу адамға өзіне деген тәкаппарлық пен табандылықты сезінуге, жаңадан жетістіктерге қол жеткізуге ұмтылуға тырыстырды және халықтың өзі жөнінде баяндайтын батырлық жырларын тудыруға, өзіне-өзі талап қоя білуін оятуға талпындырды. Содан кейін шер мен жыр бірігіп, демек халық эпикалық жеке басты кейіпкерді жасай отырып, оны бүкіл коллективтік ақыл-ойдың қуатына айналдырды және оны құдайға қарсы немесе онымен тең етіп қойды»², деп жазды.

Осы жоғарыда біз атап өткен қағидаларға сүйенгенімізде қазақтың батырлық жырларының жекелеген элементтері рулық құрылыс кезеңінде жасалып, бүтіндей коллективтің творчествосы түрінде қалыптасқандығына болжам айтуға болады. Атам заманғы қазақ эпосының көне үлгілері біздің дәуірімізге жетпесс де, оның кейбіреулері ауызша шығарылған халық творчествосының басқа жанрларымен, атап айтқанда ертегілермен, аңыздармен қосылып, араласып кеткен.

¹ В. Д. Бонч-Бруевич. Ленин о поэзии. М., 1938. стр. 15.

² М. Горький. Собрание сочинений, т. 24, М., 1953, стр. 26.

Совет ғалымдарының (М. Әуезов, Н. Боровков, М. Ғабдуллин, В. Жирмунский, Ә. Марғұлан, Н. Смирнова т. б.) пікірлеріне, жазғандарына қарағанда, көне дәуірдегі аңыздардың негізінде «Құлармерген», «Ақ көбек», «Алпамыс» сияқты эпикалық шығармалар жасалған. Оларда ертедегі адамдардың ру тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі, тұрмыс-тіршілігі, күнкөрісі, шаруашылық жайлары, бақташылық-аңшылық кәсібі, дүние танудағы көзқарасы, наным-сенім ұғымдары, тағы басқалар суреттелген. Бұлардың көпшілігі мифтік-фантастикалық негізде әңгімеленеді. Мәселен, «Құламергенді» алайық. Ол көптеген дәуірді басынан кешіріп, ауыздан-ауызға таралуы арқылы алуан түрлі өзгеріс-өңдеулерден өткен шығарма. Осылай болғанымен бастағы фантастикалық негізгі шыңырау көзін «Құламерген» жоймаған.

Бұл шығарманың басты образдары нешеме таңғажайып оқиғаларға мәжбүр болып, жердің асты-үстін шарлап, алдына қойған мақсат-мүддесін іске асырудың жолын іздеп, сол үшін бар күшін сарп етеді. Құламерген мен Жоямерген арамдықпен алысып, зұлымдыққа қарсы тұрып, жарқын өмір үшін бел буып, күреске шығады. Мыстан мен хан қаншалықты айласын асырғысы келгендерімен соңынан жеңілуге мәжбүр болады, әділет өмір жолындағы алысқа түскен Құламерген соңынан барып көңілдегі көздегеніне жетеді, яғни дегені орындалады.

Аталған тұстың эпосында кездесетін Құбығұл, Айдос тәрізді батырлар да әрі күшті, сонымен бірге айлалы, оң қолдарынан өнері өрлеп тұрғандар. Олар қарапайым жанның бақыты, болашағы үшін алысады, енді бірде ру бірлестігі үшін, туған руларын шет жұрттық шапқыншылардан қорғау жолында ересен ерліктер жасайды. Сол образдардың осындай орасан батырлықтары ру арасында өлең-жырға, аңыз-әңгімеге айналады.

Қазақ елінің арасында ертеден айтылып келген жогарыда аталған жырларды, бір жағынан, «Батырлық ертегі» деуге де болады. Олай деуімізге себеп, басқа халықтардың эпикалық шығармалары тәрізді қазақтың да эпостық жыры туганнан-ақ қалыпқа келіп, о бастан өмірдің өзін суреттеуден және реалистік образды бейнелеуден өзінің бастауын алған емес. Ол байырғы дәуірдегі адамдардың өмірін әртүрлі мифтік ұғымдарға толтыра отырып, ертегілік сипатта жырлаудан басталды. Мұндай «батырлық ертегі» жырларда қазақ халқының

тарихында белгілі рулар мен тайпалардың (ертедегі батыс-түрік қағандары, қыпшақ, оғұз рулары, ноғайлы, өзбек халықтары, тағы басқалар) қоғамдық сипат, тұрмыс тіршілігі, сан салалы өмір көріністері суреттелген. Сөйтіп, бұл тектес жырлар көп заман бойына өңделіп, өзгеріске ұшырау үстінде болған. Бірте-бірте кейіннен ондай шығармалар бергі кездің әр түрлі қоғамдық жағдайларына, ой-сананың өсіп ұлғаюына байланысты жаңарып, жаңғырып отырған.

Еліміздің басқа халықтарының эпосы тәрізді қазақ халқының эпикалық жырлары да, сонымен, ертелі-кеш халқымыздың басынан өткізген тарихи-әлеуметтік жағдайының негізінде, тарихи болған адамдардың ерлік істерінің негізінде туған, елдің ерлік салтын, әдет-ғұрып, рухани күшін бейнелейтін құнды қазынаның бірі. Дәстүрлі эпостың мектептерде, жоғары оқу орындарында оқытылуы, кино экрандары мен театр сахналарынан жұртшылықтың көруі бұл мұраны халықтың қадірлейтінін көрсетеді. Сондықтан оны баспа бетінде бастырудың да, оны әр алуан қырынан алып ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе берудің де мәні үлкен.

Совет ақындарындағы эпос дәстүрі

Біз Оңтүстік Қазақстан өлкесіне ұйымдастырылған экспедициясының құрамында төрт-бес дүркін болып, қазақтың эпикалық шығармаларының, әсіресе «Алпамыс» жырының халық аузынан түспей, үзіліссіз, үзбей сүйіп жырланып келе жатқанын анықтадық. Сонымен бірге елге аты ертеден әйгілі ақындар мен жыршылардан (Сұлтанбек Аққожаев, Әбдірайым Байтұрсынов, Айнабек Нысанов т. б.) «Алпамыстың» қолжазбаларын тауып алып қайтып жүрдік.

Солардың ішінде Әбдірайым Байтұрсынов жыр сюжетіне жаңа эпизодтар қосады. Мәселен, Кейқуат Тайшық ханның жақынымен қақтығысып қалады да кейіннен Кейқуаттың қолынан ханның ол жақыны қаза табады. Осыдан кейін Алпамыс жатқан жерге ханның әмірімен Кейқуат зынданға түседі. Екі тұтқын осында жатып достасады. Зорлықшыл Тайшыққа деген өшпенділіктің уыты, сөйтіп, осы екеуінің достығы арқылы тағы да күшейеді.

Мұнда кедей Кейқуат пен Алпамыстың достығы тектес осындай тақырыптың кеңеюі арқасында жырдың әлеуметтік мазмұны тереңдей түскен. Ақын Алпамыстың батырлығын көрсетуде оны әлеуметтік жағынан сипаттай түсуге аса көңіл аударған.

Келімбет Серғазиев пен Айнабек Нысанов сияқты ақындар да өздері жырлайтын нұсқаларына жаңадан мотивтер қосып жіберген. Тайшық ханның зәбірлігін суреттейтін жерлерден ол көріністер анық сезіледі. Хан өзімен-өзі тыныш жатқан Байбөрінің ауылына кенеттен шапқыншылық жасайды. Сөйтіп, ол елдің малын, жанын жаулап алып, үстемдігін жүргізеді. Байбөрінің Алпамысқа дейін көрген тоғыз баласы осы ойран-жоса шабуыл кезінде қазаға ұшырайды. Бірнеше жыл өткен соң барып қана, Байбөрінің әбден қартайған шағында

кеңже ұлы — Алпамыс дүниеге келеді. Ол өшін алып, кегін қайтару үшін қалмақ еліне аттанады.

Ал осы жырдың Рахат ақын нұсқасында Байбөрі құдайға жалынып, жапан кезіп бала тілейді, Қоңырат руының 80 жастағы адамы қалмақ хандарының шабуылынан қорғайтын батыр дүниеге келетінін, ол Байбөрінің мұрагері, осы рудың басты тұлғасы болатындығын айтады. Бұл — осы Рахат нұсқасының негізгі идеясы.

Рахат Алпамыстың балалық шағын, әкенің балаға қамқорлығын кеңінен суреттейді. Байбөрі баласын тәрбиелей отырып, оны Қоңырат жерімен, халқымен таныстырады. Бұл, әрине, жыр үшін жаңадан алынған реалистік түрдегі мотив.

Сонымен қатар, Рахат нұсқасында қазақтың патриархалдық тұрмысы кеңінен көрсетіледі. Мысалы, Алпамыстың «нағашысына» баруы сияқты эпизодты алсақ та болады. Байбөрі баласы Алпамысты шақырып алып былай дейді: «Ей, қалқам, ер жігіттің үш жұрты болады. Біріншісі — өзінің туған елі, екіншісі — нағашы жұрты, үшіншісі — қайың жұрты». Сөйтіп батыр нағашы жұртына сапар шегеді.

Бұл эпизод қазақ халқының нұсқаларында ғана емес, жырдың өзбектегі, қарақалпақтағы нұсқаларында да ұшырамайды. Осы жай Рахат нұсқасының басқа нұсқалардан ерекшелігі санала отырып, текст жырлана бастаған сол кезеңді, яғни ХХ ғасырдың басындағы қазақ ауылында патриархалдық тұрмыстың қалыптасқан тұрақты күйін көрсетеді. Бүгінгі таңда қалың қауымға белгілі «Алпамыстың» қазақша версияларының ішіндегі Рахат нұсқасында қазақ халқының әдет-ғұрып, патриархалдық тұрмысы молырақ сипат алған.

Ал ақындар Майкөт Сандыбаев және осы жырды жаныңда жүріп онан жаттап алған Сұлтанбек Аққожаев эпостың дәстүрлі негізгі сюжетіне өзіндік жолмен келіп, оны анықтай түсетін эпизодтар мен көріністер енгізген.

«Алпамыс батырдың қиссасы» атты Сұлтанбек Аққожаевтың өз аузынан жазылып алынған осы бір текстте жырдың басқа нұсқаларында ұшыраспайтын, тұрмыс-салтпен байланысты енген қосымша мотивтер мен эпизодтардың мол екенін атап өткен жөн.

Солардың кейбіреуін ғана осы арада келтіріп өтсек. Гүлбаршын қалмақ елінің басшысы Қараманның

айтқан сөзіне көнбей, өзінің намысын, арын сақтап қалу үшін Байсын жеріне қайтуға бел байлайды. Бірақ бұл қолынан келмейтіндігіне көзі жеткен Гүлбаршын қалмақ еліндегі жағдайын айтып Алпамыстың келер жолына «тасқа қалам басып» хат жазып қалдырады. Осы көрініс пен эпизодтардан қандай түйін түйе бо- лар еді? Біріншіден, Гүлбаршынның әкесі Сарыбай (кейбір нұсқаларда Байсары — Т. С.) және оның тумалары қалмақ елінде отырып қалмақтардан жәбірлік көреді, оларға салық төлеп тұруға мәжбүр болады. Ақын, жыршылар осыған көптің көңілін қалайда көбірек аударады. Екіншіден, Майкөт пен Сұлтанбек қалмақ еліне көшіп келген қазақтардың зорлықшыл Қараманның қарауынан құтылуының жайын мәнді мәселе түрінде көтеріп, батылдық жасайды. Соңынан Сарыбайдың төңірегі ауыр салықтан құтқарылып, жайсыз тұрмыстан азат етіледі. Сарыбай қалмақ елінің ханы болады. Бұл жағдай жырдың басқа нұсқаларында кездеспейді. Мұның бәрі қалай болса солай алынып, сюжет желісіне жайдан-жай еніп отырған жоқ. Немесе сюжетті жасанды түрде өсіру үшін де алынбаған. Ақындар бұл толықтырулар арқылы күнделік бастан кешкен ертедегі ел өмірінің жайсаң жағын, кем-кетігін, әдет-ғұрпын, тұрмыс күйін, күн көрісін, жалпы өрісін толығырақ, анығырақ көрсету үшін әдейі осылай еткен. Мәселен, мына бір толықтыруға да көңіл аударайық.

Гүлбаршын сияқты, қалмақ ханы Тайшықтың қызы Қаракөзайымның да Алпамысқа деген сүйіспеншілігі де берік. Жырда осындай екі бірдей кейіпкердің Алпамысты сүйі ескі патриархалдық ұғымның әсер етуінен болған жағдай. Кейінгі уақыттарға дейін оның кейбір элементтері ислам дінінің үйлену турасындағы кодексі ретінде сақталған. «Алпамыс» жырындағы мұндай ұғым ескі тұрмыстың қалдығы ретінде сақталып отырған жоқ, бір кезде қоғамдық өмірдің нормасы ретінде есептеліп, оның тұрмыста шын мәнісінде кездескендігінен пайда болған.

«Алпамыс» жырындағы Қаракөзайымның пайда болуының екінші себебі, бірнеше дербес сюжет желісінің немесе бөлімдердің келіп жалғасуының салдарынан болып табылады. Бір кездерде оның әрқайсысы өз алдына эпикалық жыр (біреуінің кейіпкері — Гүлбаршын, екіншісінің кейіпкері — Қаракөзайым) болып саналуы мүмкін. Халық осылардың басын қосып, ерте

кезде үй-іші тұрмысында орын алған осы жайға Алпамыстың қатынасын көрсеткен.

Қаракөзайым Алпамысты сүюімен қатар, оған жан-тәнімен беріледі. Батырды әкесінен де қымбат санайды; ол өзінің байлығын, хан тұқымы екенін де есінен шығарады. Алпамысты құтқару жолында диуана болуға дейін барады. Жыр — өткен дәуірдің ескерткіші. Жырда суреттелген өмірді бүгінгі күннің тұрғысынан, яғни социалистік моральдің тұрғысынан қарамай, өткен замандардағы адамдардың көзқарасымен бағалап қарауға тура келеді. Сондықтан да «Алпамыс» жырының кейіпкерлері үшін бұл мін емес, сол өмірдің шындығы болса керек.

Ақын, жыршылар, сөйтіп, жырда батырдың жақтаушылары мен достарының қатарының өсу эволюциясын суреттеуді де ұмытпайды.

Бірақта бұл «Алпамыстың» қазіргі белгілі нұсқаларының бәріне ортақ тенденция, яғни өмірді көптеген қиыншылықтар мен күрестер арқылы көрсету, әлеуметтік шындықтың бастамасын нығайту, зорлық-зомбылық пен басынушылықты сынау — ақындар мен жыршылардың эпос жөніндегі түсініктері — әкелер мен аталардың тарихты әңгімелегеніндей етіп елестетулерінің қажет екендігі жөніндегі пікірлері — ұштасып жатады.

Демек, СССР халықтарының эпикалық мұрасын салыстыра, қатар алып қарастыра зерттеу үшін әр халықтың поэтикалық мәдениетінің ерекшелігін, алдымен ұлттық көлемде тексеріп біліп, ашып алу керек болады. Өйткені, әрбір халықтың батырлық жырында, оның творчествосында эпикалық сюжеттің бұрыннан келе жатқан дәстүрінен не бар, не жоқ екенін анықтамай, ашпай тұрып эпостарды қатар қойып, салыстыра зерттеуден ешбір нәтиже шықпайды. Сондықтан да «Алпамыс», «Алпамыш», «Алпамыша», «Алып Манаш», т. б. атты жыры бар әрбір елдің белгілі фольклорист-ғалымдары Алпамыш жайындағы сол жоғарыда айтып өткен республикааралық ғылыми кеңестің тұсында да, онан кейін де осы эпостың белгілі нұсқаларын өркім хал-қадырынша монографиялық тұрғыдан екшеп, тексерулі.

Алғашқы нұсқаны («Алпамыс батырдың қиссасы») XIX ғасырдың аяқ шенінде ақын Майкөт Сандыбаев жырлап жүрген. Майкөттен қолжазба бойынша жыршы Сұлтанбек Аққожаев жаттап алған. Сұлтанбек ұзақ

жылдар бойына Майкөттің қасына еріп, онымен бірге жүрген адам.

Баспа жүзін көрген Қазан нұсқасы мен Сандыбаев-Аққожаев нұсқасын салыстыру нәтижесінде мынадай пікірлер туады.

Біріншіден, Сандыбаев-Аққожаев нұсқасы өзінің негізін Қазан баспасынан алған болуы керек, өйткені көп жерде жыр текстері тура келеді. Бұл, әсіресе, Алпамыс пен Тайшық ханның соқтығысуы, Алпамыстың зынданда жатуы, оның еліне қайтып келіп, Ұлтан зәбірлігіне қарсы тұруына байланысты. Екіншіден, екі нұсқаның екеуі де негізін халық арасында таралған, Қазан баспасынан да ертеректе пайда болған қолжазбадан алулары ықтимал. Олай дейтініміз, Қазан баспасында жоқ, басқа халықтарда бар бірқатар эпизодтар мен сюжет желілері мұнда да ұшырасады. Бұл — Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі суреттелетін эпизод. Қазан баспасында бұл тек мынадай түрде аталып қана өтеді. «...Алпамыс мұны есітіп әскер жиып, күндіз-түні тынбай, аттан жерге қонбай, түн қатып, жанын сатып, су орнына қан жұтып, көп адамдарды қырып, қырық құл, қырық күңмен қатынын алып келді». Ал, Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында бұл айтып отырған эпизод жыр сюжетінің бестен бір бөлегін алады. Қарақалпақ бақсысы Жиёмұрат Бекмұхамедовтың нұсқасы да осы сюжетке құрылғанымен, текст жағынан бұл мүлдем өзгеше. «...Сен басқа елдің баласын қыра бергенше мықты болсаң Қытайға қашып кеткен қайын атаң Сарыбайдың қызы Гүлбаршын сұлу деген сенің жарың еді, соны барып алсаңшы», — дейді кемпір Алпамысқа.

Сол сияқты бұл екеуінің мазмұнында да, сюжет желісінде де, жалпы алғанда, оның құрамында да ұқсастық жоқ. Бұл жағынан қарағанда Сандыбаев-Аққожаев нұсқасының Жиёмұрат нұсқасынан басқа екендігін, сол сияқты Сандыбаев-Аққожаев үшін де, Жиёмұрат үшін де ертеректе басқа нұсқа болғандығын дәлелдейді.

Енді Сандыбаев-Аққожаев пен Жүсіпбек текстілерінің өзара тікелей айырмашылықтарына келейік. Алдымен ол айырмашылық сюжет желісінде екендігін көреміз. Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында батырдың қалыңдығына үйлену жайы кең түрде беріледі. Жырдың басқа нұсқаларымен салыстырып қарағанда мұнда жаңа эпизодтар мен көріністер бар: Алпамыс Гүлбаршын туралы ести салып, бірден қалмақ еліне сапар

шегеді. Осы кезде қалмақтар, оның ішінде сол елдің өкімі әм батыры Қараман Гүлбаршынға үйленбек дәмесі болып, құда түседі. Алпамысқа жанымен шын берілген Гүлбаршын қалмақтарға күйеуге шыққысы келмейді. Әкесі Сарыбайға басқа жақтан келген деп қалмақтар ауыр салық салады:

...Қалмақтарда бар екен,
Қараман деген бір батыр.
Әрқайсысы бір мыңнан,
Қызметінде көп батыр!
Он қарадан бір қара,
Зекеттеп алып жеп жатыр.
Гүлбаршын сұлу шонықты,
Бересін маған деп жатыр.
Көкбарын шауып күніге,
Қыз ойнағын қып жатыр.
Гүлбаршын тұр көнбестен,
Қыз ойнағын көрместен.

Мұнан кейін Гүлбаршынға бұрын көрмесе де өзінің сүйгені Алпамысқа түнде жасырын хат жазып, өз басының мұңын шағуға тура келеді. Хатты батыр келетін жолға тастайды. Хат батырдың қолына тие ме, жоқ па, Алпамыс оны іздеп келе ме, келмей ме, әйтеуір онан күдерін үзбейді:

...Осы жолмен жүрсе деп,
Алпамыс жалғыз келсе деп,
Жазған хатты көрсе деп,
Тасқа қалам басады.
Алпамыс деп ат жазып,
Өзінің атын қосады.
Көрген күнім осы деп,
Көзінің жасын шашады...

Гүлбаршын «әйелдің жолы жіңішке» екендігіне қатты қысылады да қынжылады. Қалай болғанда да Алпамыс пен Қоңыратқа шын берілгендігін дәлелдейді. Алпамыс жол-жөнекей хатты тауып алып, қалыңдығының хал-жағдайын есітіп, оған қатты назала-нады:

...Артында көмек жоқтығы,
Ойына ердің келеді.
Ата-анасын ойланып,
Жалғыздық түсіп басына,
Көзінің жасын төгеді...
Жалғыз бауырым Қарлығаш,
Тапсырдым алла өзіңе,—

деп аллага жалбарынады.

Батырдың іздеп келгеніне Сарыбай үй-ішінің қойны

қуанышқа толады. Бұл жайында Қараман батырға мынадай хабар жетеді:

..Ей, Қараман, Қараман!
Әкім болдың жасыңнан.
Айдай әлем қараған.
Шұбар атты бір бөле.
Кепті бүгін даладан.
Әскердің бәрі қырылды,
Сол келген жалғыз баладан...

Осы жайлы естігеннен кейін Қараман Алпамысты кенеттен кезіктіріп, жойып жібергісі келеді. Бірақ Байшұбар мұндай жаман пиғылды күні бұрын сезіп қояды. Алпамысты алып қашқан Байшұбар қашанғы қуса да Қараманға жеткізер емес. Солай болғандықтан қалмақ батыры:

..Ауырлап келе жатыр деп,
Сауыт-сайман жарағын,
Әр жерге қалмақ тастады.

Мұнан соң Қараманның қара тұлпары Байшұбарды бір сәтте қуып жетеді. Сөйтсе, Байшұбар әдейі кідірген екен. Батырлар салған жерден шайқасқа түседі. Алпамыс қалмақ батырын жеңіп шығып, оны Гүлбаршынның аяғының астына әкеліп тастайды. Батыр сүйгеніне қосылып, атасы Сарыбайды қалмақ елінің басқарушысы етіп тағайындайды.

Бұл көріністер мен эпизодтардан біз, біріншіден, шет жерге көшіп келген Сарыбайдың және онымен бірге келгендердің зорлық-зомбылыққа ұшырағандығын көреміз. Сарыбай қалмақ ханына ауыр салық төлеп тұруға мәжбүр болады. Екіншіден, Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында Сарыбайдың үй-ішін, халықты және оның жақындарын, тумаларын озбырлықтан қорғау мәселесі батыл қойылған. Алпамыс Гүлбаршынға үйленгеннен кейін Сарыбай қалмақ жерінің басқарушысы болады. Яғни Жүсіпбек нұсқасындағыдай Алпамыс пен Гүлбаршынның қосылуымен шектелмей, мұнда батырдың батыл жеңісі анығырақ та айқынырақ көрінген.

Үшіншіден, Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында Гүлбаршынның ішкі жан қимылын, әр алуан адамгершілік істерін көрсетуге көбірек көңіл бөлінген. Ол қайткенде де өзінің семьясын, жақын-жамағайындарын қалмақ езушілігінен тез азат етудің жолын тынбастан іздейді (Алпамысқа арналған хат т. б.).

Сандыбаев-Аққожаев текстін Қазан баспасымен са-

лыстыруда тағы бір еркін байқайтынымыз — Қазан баспасына қарағанда Сандыбаев-Аққожаев әрбір оқиғаның өрістеуін өте кең түрде баяндайды. Басқа нұсқаларда екі-үш сөзбен айтылған жайлар Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында толық түрде беріледі. Мәселен, Байбөрінің байлығын айтқанда әдеттегідей: «Жиделі Байсын жерінде, Байбөрі деген бар екен, Байбөрі малға бай екен» — деп келетін жерлер бұл нұсқада төмендегідей қалыпта айтылады:

...Қоңырат деген елінде,
Байбөрі деген бай шықты.
Тоқсан мың екен қорасы,
Мұрындық, жоқта тимеген,
Түйешілер мінбеген,
Сексен мың екен маясы,
Шұрқырап жатқан бір жылқы
Тоғай сайын мың жылқы,
Есебі жоқ көп жылқы,
Жиделі Байсын даласы...

Сөйтіп, Сандыбаев-Аққожаев сюжет желісіндегі көріністер мен эпизодтарды кең түрде дамытып баяндайды. Бұл ерекшелікті текстері екі нұсқаға бірдей келетін басқа эпизодтардың баяндалуы тұрғысынан да байқауға болады.

Егер, Қазан нұсқасында жағымсыз кейіпкер Байбөрінің жеке өз басына ғана тілін тигізсе, ал Сандыбаев-Аққожаевта кеңірек. Ұлтан Байбөріні емес, оның жалпы жақын-тумаларын, әсіресе Құлтайды қосып тілдейді:

...Байбөрі мен Құлтайды,
Алжыған қақпас дер еді,
Ер жеткен соң күніне-ай,
Малда, жанда нең бар деп,
Жолатпай қойды үйіне-ай.

Қазан баспасында Байбөрі жапан даланы жалғыз кезіп, жалбарынып құдайдан бала тілейді. Ал Сандыбаев-Аққожаевта Байбөрі жалғыз емес, әр қашан қасында бәйбішесі Аналық болады. Байбөріге Аналық былай дейді:

...Жасымыз болса кеп қалды,
Енді қандай қылалық...
Әзіреті сұлтанға,
Екеуімізде баралық,
Әулие қылса керемет,
Бола ма екен жаңалық,
Бермес құдай шәріе,
Далада өліп қалалық...

Аналық Байбөрімен бірге қырық күн жол жүріп, тоқсан күн далада түнейді. Байбөрі тәрізді ол да түс көреді. Түсінде Алпамыс атты ұлы, Қарлығаш атты қызы болатындығын айтып, аян береді. Аулына қайтар бетінде жол-жөнекей Аналық Байбөріге мына сөзді айтады:

...Тауып берсең Қабыланды,
Алады көңілім қаламай...

Аналықтың осы тілегінен кейін Байбөрі оған Қабыланды тауып береді. Бұл толықтырулардың бәрі сюжет желісін қалай болса солай кеңейте берушілік болып саналмайды. Қайта ол жырдағы кейіпкерлердің бейнесін айқынырақ, ширағырақ берудегі пайдалы іс тұрғысында қаралады.

Сонымен бірге Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында ел өмірі, халық тұрмысы кең баяндалады. Сарыбайдың қалмақ еліне қоныс аударып, көшіп кету мотиві мол айтылады. Ол мотив жырда екінші рет тағы да қайталаннады. Кемпір жас бала Алпамысқа мына жайды әңгімелейді:

...Күшің болса барсаңшы
Жесіріңді алсаңшы...
Намысыңды ойламай,
Қай жерден күлің келеді.

Қазан баспасында бұл эпизод қысқа түрде ғана айтылған. Онда да ұмытылып барып, қайтадан жаңарған тәрізді қарасөзбен келеді. Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында сюжет желісі көңілге қонымды болып дамығандығы сондай, тіпті Қазан баспасында қалыптан шығып, қарасөзбен берілген жерлер мұнда эпостың өлеңдік түрін өте әдемі сақтай отырып жырланған. Қазан баспасындағы сол ұмытылып қалған жайлардың бұл нұсқасы әбден сақталып, эпостың дәстүрлік негізіне сәйкес айтылып келгендігін көрсетеді.

Халық ұғымына сәйкес, сайма-сай келетін сол дәстүрлік сюжет желісіндегі эпикалық батыр өзін қалай ұстау керектігі жайын қалмақ тұтқынында қалған Алпамысты суреттейтін жердегі эпизодтан айқын аңғарамыз. Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында Алпамыстың қалмақ зынданында жатқандағы халі жырда былай делінген:

...Ұйқысы қанды жатқан соң,
Арақтың зары қайтқан соң,
Қарғып тұрды орнынан...
Шұбар ат жоқ астында,
Кетіпті жарақ қолынан,
Енді бала жылады.

Алпамыс осында отырып тебіреніспен, үлкен сүйіспеншілікпен ауылда қалған ата-анасын, ағайын-туыстарын ойлайды, қатты қамығып соларды сағынады. Амал ойлаған, айласын іске асырған мыстан кемпірге лағнат айтады. Батыр қиямет қамытын кигенмен жазықсыз жанын бермек емес. Жадап-жүдеген, аштықтың азабын тартқан Алпамысты «Ғайып ерен қырық шілтен» атынан арнайы келген мысық күнделікті азық беріп, тамақтандырын тұрады. Бұл да дәстүрлік шеңберде суреттелген.

Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында батырдың астындағы аты Байшұбар да кеңінен алынып, баяндалған. Ханның қызы Қаракөзайым әкесіне келіп мына сөзді айтады:

...Жүз серке ойнатып,
Сап қояйын қораға,
Бетіменен жойылсын...
Қырық қыз нөкер қосып бер,
Сурейін дәурен далада.
Тоғыз жылық біткен соң,
Келейін көшіп қалаға,
Арманың болып кетейін,
Беретін болсаң балаға.
Шөбіме түсе кетейін
Таз дегенмен бола ма?

Қаракөзайым әкесін әдейі алдап, Мыстанның таз баласын сырттай ғана жұбатып, бер жағынан күйеуге шыққысы ойы бар, ал ар жағынан, яғни іштей Алпамысты ұнатады. Соған тұрмысқа шығып, сонымен бірге өмір кешуді көксейді.

Қазан баспасында осы кеңейтілген, кең айтылған жайлар мына тәрізді қарасөзбен қысқа қайырылған: «...Онан кейін кемпір Алпамысты қырық құлаш зынданға салдырды. Шұбар атын темір үйге байлап қойдырды. Аптада бір нәр таттырып әбден арықтаған соң мінермін дейді... Сол жатқаннан Алпамыс жеті жыл жатты. Қаракөзайым 17 жасқа келді. Сол күнде қыздың он жеті қоңыраулы серкесі бар еді». Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында бұлар эпикалық тұрғыдан ғана кеңейтіліп қойылмаған, сонымен қатар Қаракөзайым мен Жерметүздің Алпамысқа деген сүйіспеншілігін, көңіл-күйін көрсету арқылы толықтырыла түскен.

Жүсіпбек дайындаған Қазан баспасының текстінде жоқ, ал осы нұсқада оқиғалардың даму барсында байқалатын жайлар бар. Жырға Тайшық ханмен қатар қосымша қалмақ батыры және оның баласы ендірілген. Сөйтіп Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында жау күші ба-

сымырақ болғанмен Алпамыс қайткенде оларды жеңіп шығады:

...Қалмақтар қадам баспады,
Тайшық хан енді жылады.
Қайғымен көзін бұлады.
Жүз мың өскер келсін деп,
Жан-жаққа мойнын бұрады...

Сөйтіп, Қазан баспасында қысқа қайырылатын жолдар, шағын айтылатын ойлар Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында әлдеқайда кең, әрбір оқиғаның байыбына барып, терең баяндалады. Мәселен, түс көріп, елін сағынған батыр тез арада ауылына аттанады. Ал, бұл мотив Қазан баспасында атымен жоқ.

Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында Алпамыстың қарындасы Қарлығаш ағасы қалмақ тұтқынынан босанып, еліне қайтып оралғанда мынадай әсерлі-әсерлі жүрек сөздерін айтады:

...Арыстан көке келдің де,
Жалғыз балаң Жәдігер,
Кісеңдеулі көрдің бе?
Қарағым деп қалқа етіп,
Алдыңа алып сүйдің бе?

Қазан баспасында мұндай таратылып айтылған жайлар жоқ, тек болмашы ғана қарасөзбен берілген: «...Ағасы мен Қарлығаш, ботадай боздап көрісті». Басы аяғы осы. Егерде Қазан баспасында Қаракөзайымның тағдыры немен аяқталатындығы жайында ештеңе делінбесе, мұнда:

...Алпамысқа тілектес,
Қаракөзайым баяғы,
Мұнан да күдер үзген жоқ
Бір жылда екі барады...

Яғни, Алпамыс оны есінен шығарып ұмытпаған, қайта жылына екі мәртәбе кездесіп, араласып тұратын болған.

Сонымен жоғарыда айтып өткендерден шығатын қорытынды мынада: біріншіден, Қазан баспасына қарағанда, Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында эпостың сюжет желісін құрайтын жекелеген эпизодтар кең түрде берілген. Екіншіден, жыршылар Сандыбаев-Аққожаев эпосқа жаңадан қосымша эпизодтар енгізген.

Қазан баспасы мен Сандыбаев-Аққожаев нұсқасының ортақ эпизодтарын салыстыру нәтижесінде, сол

сияқты Сандыбаев-Аққожаевтың көпшілік жағдайда эпостың өлеңдік түрін жақсы сақтағандығын, Қазан басапсына қарағанда оқиғаны әлдеқайда көркем етіп беретіндігін байқаймыз. Қазан баспасының Сандыбаев-Аққожаев нұсқасымен ортақ болып келетін эпизодтардың өңі көбіне жұтаң алғашқы нұсқасын жүре келе жоғалтып алғандығын, көркем етіп айтып берудің орнына қайта жырланғанда қысқарып қалғандығын көреміз. Ал Сандыбаев-Аққожаевта мұндай емес. Мұнда халық тұрмысының әр қыры, ел өмірінің әр жайы жете кескінделеді. Жырдағы қатысушы адамдардың көңіл-күйі, жан тебіренісі терең сипатталады. Оқиғаны баяндау барысында ертегінің, мақал-мәтелдің, үлгі-өнегені көрсететін ғибратты халық жырларының ықпалы, әсері мольнан көрініп тұр.

Сандыбаев-Аққожаев нұсқасын, Қазан баспасымен салыстыра түскенімізде жырдағы кейіпкерлердің бейнесін беруде де кейбір ерекшеліктер бар екендігіне көзіміз жетті. Көпшілік жағдайда, біріншіден, Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында образдардың халықтығы терең дәлелденгенін, екіншіден, Қазан баспасына қарағанда мұнда дәстүрлік элементтердің берік сақталғанын көреміз. Мысалы, Алпамыс образын алайық. Ол сырт жұрттың шабуылынан елін табанды түрде қорғау үшін дүниеге келген. Алпамыс тумай тұрып-ақ, әкесі мен шешесінің түсінде күні бұрын «бабай түкті-шашты әзиз» аян беріп, олардың баласы батыр болатындығын хабарлайды:

...Ей, бейшара, көзіңді аш,
Ұлыңның аты Алпамыс,
Қызыңның аты Қарлығаш,
Атса мылтық өтпейді,
Шапса қылыш кеспейді,
Қалмақтармен болар қас...

Жалпы жау атаулыдан қорғаушы батырдың дүниеге келуін ел болып күтіп, Қоңырат болып қуанады. Батырдың осындай мерейлі роліне, халықтың оған деген қалтқысыз қатынасына Қазан баспасында жете көңіл аударылмаған. Онда, Байбөрі бай шал болса да әулиелердің жәрдемімен бала көреді, бәйбішесі бір ұл, бір қыз туады деп қысқа айтылған.

Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында Алпамыстың батырлығына, асқан батылдығына өте-мөте ерекше мән берілген. Мәселен, Алпамыстың қалмақ батырларымен күш сынасып, кездескен жерлерін алып қаралық.

Майкөт пен Сұлтанбекте Алпамыстың қаһармандығын кесіндеуде Жүсіпбекке қарағанда әрі әрлілік, әрі күштілік сипаты күрделене, тереңдей түскен. Оны біз айтқан, осы екі нұсқада бар, Алпамыстың Тайшық әскерімен қалай тоқайласқандығын көрсететін жердегі эпизодты қатар алып қарастырсақ, байқаймыз.

Жүсіпбекте:

Айқай ұран салады,
Күркіреген дауысы,
Күншілік жерді алады.
Қаланың аузын қан қылды,
Қақпаның аузын шаң қылды,
Айдарлысын құл қылды.
Тұлымдысын тұл қылды,
Солқылдаған мырзасын,
Табанға салып жүн қылды.

Майкөт пен Сұлтанбекте:

Майданнан аққан қызыл қан,
Сарқырап ақты судай боп.
Ол уақта еш соғыс,
Өткен емес мұндай боп.
Рүстем Дастан бір майдан.
Өткен сөен сондай боп.
Өліктер төбе боп қалды,
Төскейден шапқан қырдай боп...
Жердің жүзі көкпеңбек,
Күннің де көзі шағылды,
Құбыладан соққан дауылдан,
Түрленіп бала қағынды.
Майданнан аққан қызыл қан,
Өзенге сыймай ағылды...

Сандыбаев-Аққожаев, сөйтіп батырдың батырлығын, оған сәйкес келген серіктерінің де іс-қимылын кеңінен толғап, көтере көрсеткен. Батырдың астындағы жан серігі — аты Байшұбар да қажымас, қайтпас көмекші.

Алпамыс зынданда жатқан кезінде қалмақтар Байшұбарды ұстап алғысы келеді, алайда оған әлдері келмейді:

...Қаншама көп болса да,
Шұбарға өлі келмеді.
Біріне-бірі соқтығып,
Қабырғасы күйреді.

Қазан баспасында осы әдемі суреттеулер қысқа ғана қарасөзбен қайырылған: «...Шұбар атты темір үйге байлатып қойдырды. Аптада бір нәр таттырып, әбден арықтаған соң мінермін дейді...»

Сонымен Алпамыстың тағдырына ұқсас Байшұбардың қызық қимылдары Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында кеңінен берілген. Аттың осылай түрде суреттелуі дәстүрлі шеңберге сыйып, заңды түрде жалғаса түскендігін көрсетеді. Ал Қазан баспасы мұндай байланысты жоғалтып алған.

Алпамыстың ерекше ерлігі дәстүрдегі бұрыннан бар «ұқсас жерлермен» біте қайнасып, бірігіп кеткен.

Ол жалғыздығын ойлап жалығады, ата-анасын, қарындасын ойлап қамығады. Жырда батырдың асқан күштілігін ашып көрсететін дәстүрлі суреттеу құралдары да байырғы толық қасиетін сақтап, қайта бұл нұсқада бұрынғысынан молыға түскен.

Қазан баспасына қарағанда Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында жоғарыда айтылған дәстүрлік қасиеттермен қатар Алпамыстың батырлығын дәріптеуде діни нанымдағы ұғымдар кеңінен қолданылған. Бұл жайлар Алпамыстың өз сөзінен айқын көрінеді.

Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында, сөйтіп, Қазан баспасымен салыстырғанда әдеттегі жайдан тыс алынған сырт күштердің ролі әжептәуір мол. Біздің ойымызша, бұл ескі дәуірден келе жатқан көне дәуірдің танымал таңбасы деп білеміз. Соған қарағанда Сандыбаев-Аққожаев нұсқасы шығар көзін, түп негізін Қазан баспасынан алмай, арырақ кезеңдегі басқа версиядан алған ба деген ой келеді.

Бұл екі нұсқаны қатар қойып қарастырғанда Гүлбаршын бейнесін беруде де екеуінің арасында зор айырмашылық бар. Оның бұлай болуы заңды да, өйткені Жүсіпбек редакциясында Гүлбаршынның образы толық сипат алмаған. Ол өз үйінде, ошақ қасында, от басында ерін сарғая күткен кәдімгі үй шаруасындағы әйел. Сандыбаев-Аққожаев нұсқасында Гүлбаршын өз сүйгенінің жолын, ар-намысын әруақыт қорғай білген, махаббатты кіршіксіз таза ұстаудың үлгісін тұтқан, ерін ерінбей еркін күте білген аяулы ару жар.

Қалмақ батыры Қараман оған үйленбек болып ой ұялатқанда, Гүлбаршын айласын асырып, амалын табады:

.. Бір күндері Гүлбаршын,
Үйінен түнде қашады.
Көңілін қайғы басады,
Ата-анаға көрінбей,
Еш адамға білінбей,
Кетуіне ерінбей,
Талай қырдан асады.
Енді таудан өте алмай
Жиделіге жете алмай...
Осы жолмен жүрсе деп,
Алпамыс жалғыз көрсе деп,
Тасқа қалам басады.
Алпамыс деп ат жазып,
Өзінің атын қосады.
Көрген күнім осы деп,
Көзінің жасын пашады.

Алпамыспен алғаш кездескен көріністе де Гүлбаршын ескі патриархалдық тұрмысқа өз ар-намысы үшін,

бақыты үшін күреске белсеніп, бел шешініп шығады. Алпамыс жау жеріне аяқ басқанда қалмақтардың қатты қарсылығына тап болады. Осы бір қиян-кескі кезеңнің тұсында батыр Гүлбаршын сынды жарына көңіл аударып, ой да бөлмейді. Бұған Гүлбаршын өкпе артқысы келгендей сыңай білдіреді. Бірақ, бұл өкпесінің орынсыз екенін сезген ол ақылға жеңдіріп, Алпамысын жау шоқпарынан қорғаштайды, қалмақтар жайлы хабарды жеткізеді:

...Алпамыстың қасына
Жетіп келді жүгіріп
Сол уақытта Алпамыс,
Қызға назар салмады,
Сәлем берсе алмады,
Қалмақты көріп құнтитып,
Ұрыспағын қамдады.
Көзінің жасы көл болып
Келді де сұлу зарлады.
Сен өлсең, егер, мен күйдім
Жазым боп тайса табаның.
Келеді қалмақ күркіреп,
Айтқалы келдім хабарын...

Гүлбаршын да батырдың өзі тәрізді ержүрек, батыл. Тек өзінің қарабасының қамын ойламайды, айналасында Қараманның билеп-төстеушілігінен құтқарудың шарасын іздейді.

Алпамыс сияқты оның ниеті адал болуымен бірге бет ажары да көрікті. Гүлбаршынның сұлулығы аймен, аққумен, жібекпен теңеледі. Күткен Алпамысы келіп, көңілі орнына түсіп жайланған кездегі оның қуанышын ақындар былай суреттейді:

...Шымылдық ішіне
Мамық төсек үстіне,
Шайы көрпе жайды енді,
Аққудай болып байпақтап,
Бәйге атындай қайқандап...

Жоғарғылар тәрізді әр кейіпкерге тән сиымды сипаттаулар, күнделікті тұрмыстың түрлі қырын, оның сырын біліп, түсініп кескіндеулер бұл нұсқада аяқ алып жүргісіз деп айтуға болады. Сондықтан да жыршылар Қаракөзайымның қараса көз тұндыратын жылы жүзі мен сұлу денесін былай суреттейді:

...Бақ қонарда жігітке,
Азы не сірө, көбі не?!
Керней-сырнай тарттырып,
Даңғырап дабыл қақтырып,

Барып түсті Алпамыс
Қаракөзайым үйіне,
Кер маралдай керіліп,
Басарына ерініп,
Ханның қызы Қаракөз,
Түсті шалқып күйіне...
Ортада отыр Қаракөз,
Он бесте туған айдай боп,
Қызылкүрең іреңі,
Құбылып отыр жындай боп,
Адамзаттың баласы,
Туады екен мұндай боп,
Оқтаудай бойы бұралып,
Тартып қойған сымдай боп.
Сөйлеген сөзі қырмызы,
Қамырдан тартқан қылдай боп,
Сүйкеніп өтсе денесі,
Тиеді жұмсақ ұндай боп.
Арманы бар ма жігіттің,
Қосылса жары сондай боп?!

Алпамыс жаулық жасаған, қастық ойлаған қалмақтарды жеңіп мерейі үстем болады. Оның сол жеңісіне халық болып қалтқысыз қуанады, той-томалақ таралғысы жасалады:

...Әр түрлі тағам үстіне,
Қазы, қарта, жал келді.
Түреген күйеу ізет қып,
Қыздарға төрден шай берді.

Сонымен, «Алпамыстағы» сюжет желісін өрістетуде, образдарды кескіндеуде дәстүрлік шеңберден тыс қары шыға отырып; Майкөт пен Сұлтанбек жалпы эпикалық дәстүрдің көркемдік құралдары мен тәсілдерін өздерінше орынды да еркін пайдаланады. Олар, өдеттегіше, басқа батырлық жырларда кездесе беретін тәрізді, эпоста суреттелетін кейіпкерлердің іс-қимылын сырттай ғана сипаттамайды, қалайда әрбір кейіпкерінің ішіне ене, оның ішкі жан дүниесін, сыр құбылысын еліте, оята отырып барып суреттеп беруді ұнатады. Мәселен, «қаны қашып бетінен, реңі жаман қуарды», «жылап-еңіреп, егіліп, арасында шеңгелдің, ботадай боздап келеді», «Ашуланып Алпамыс, құйрықтан алып лақтырды», «Буырқанып, бұрсанып, мұздай темір құрсанып, ашуы қысты денені» сияқты және тағы басқа толып жатқан әсерлі сөз орамдарын келтіре беруге болады. Сандыбаев-Аққожаев нұсқасы байсалдылықпен, эпикалық дәстүр шеңберінде жырланған. Ақындардың әуелдегі осы жырға негіз болған жыр нұсқасын творчестволықпен пайдалануы заңды құбылыс.

Сандыбаев-Аққожаевтың эпосты жырлауда өзіндік беті, өзіндік жырлау үлгісі бар. Олар эпостың өлеңдік түрін еркін сақтай отырып, баяндалатын оқиғалардың көлемін кеңейтіп, әдемі етіп беруге әуес. Әсірелеулер бұл ақындар үшін де сүйікті тәсілдің бірі секілді.

Бұған қарағанда көлемді әсірелеумен берілген сипаттаулар аталып отырған нұсқаның негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Бұл Алпамыстың алып күшін, Байшұбардың жүйріктігін, Гүлбаршынның, Қаракөзайымның, т. б. іс-әрекетін беретін жерлерде айқын көрінеді.

Соңғы айтарымыз, Сандыбаев-Аққожаев әр түрлі өлең жолдарының бас аяғын ұйқасқа құрып, олардың жиі қайталанып, кейде алмасып отырғанын қатты ұнатады.

...Бет алдына қараса,
Будақ-будақ шаң-көрді,
Бұл қалай деп таң көрді.
Шаң астына қараса,
Айшықты ала ту көрді.

Бұл сияқты қайталаулар, сөзсіз, өлеңге әр, көрік береді. Оның үстіне осы нұсқаның шебер қолдан шығып, шешен тілмен жырланғандығын тағы да айқындай түседі.

Ауызша айтылғанынан жазылып алынған екінші нұсқа Айнабек Нысановтікі. Осы нұсқада да ақынның өз тарапынан енгізген қосымшалары, өзгерістері бар. Бұл көбіне батырдың дүниеге келуімен, балалық шағымен және оның Гүлбаршынға үйленуімен байланысты болып келеді.

Байбөрі байдың баласы жоқ болып қайғыға батып жүреді. Осы кезде оған қоңсы Сартай деген адам бала көреді. Байбөрі Сартаймен келісіп, баланы Ұлтан деп атап, оны өзінің бауырына салып алады. Ұлтан ержетіп кісі болғанда Байбөрінің баласыздығын айтып, келеке етеді. Байбөрі осыдан кейін жапан кезіп, әулиелерден бала тілейді. Жырдың осы бөлімін айтуға келгенде Нысанов тексті Сандыбаев-Аққожаев текстімен жақындай түседі. Алайда ол екі нұсқаның тексті жағынан алғанда бірімен бірінің ұқсастығы жоқ.

Қазан баспасы мен Сандыбаев-Аққожаев нұсқасының текстерінде жоқ қатысушы адамдардың бейнесін кескіндеуде Нысанов нұсқасының өзіндік ерекшелігі бар. Олардың текстерінде Құлтай мен Байбөрі ағайын саналып келсе, Нысанов нұсқасында Құлтай Байбөрінің әкесі болып табылады. Байбөрі күндерде бір күн

бәйбішесі екі қабат жүрген кезінде қалмақ ханы Таймаспен құда болып қояды. Осы ағайындық байланысқа жыршы өз нұсқасында біраз мән берген: «Қалмақтың бір ханымен Байбөрі құда болып еді», «Қазақ пен қалмақ құда боп» т. б. делініп келеді. Қалмақтың қызына үйлену үшін Алпамыс қалмақ еліне жол тартады. Қалмақ қызы болса атастырған адамын күтіп, сағынышқа батып, сарғая түседі.

Жасында бесік кертпе атастырған,
Әуелі құда болған қазақ, қалмақ.
Бірталай қазақ деген ел емес пе,
Бір жігіт шықпады ма топтан таңдап,
Жарымды Алпамыс деп есітемін
Ол жігіт білмеді екен неғып аңлап.

Қалмақ батыры Қараман Алпамыстың келетінін біліп, оны жол үстінде күтеді. Екеуі күш сынасудан кейін дос болады. Гүлбаршынның әкесі — қалмақ ханы Таймас күйеу баласы мен қызына той жасап, қызын Қоңырат еліне шығарып салады.

Нысанов нұсқасында жырдың басқа нұсқаларына қарағанда қазақ пен қалмақ халықтарының достығы кеңінен көрсетілген. Ол, жоғарыда айтып өткеніміздей, Алпамыстың қалмақ қызы Гүлбаршынға үйленуі арқылы, Алпамыстың қалмақ батыры Қараманмен достасуы арқылы беріледі. Сонымен бірге осы аталып отырған нұсқада қалмақ ханы Тайшықтың қызы Қаракөзайымға Алпамыстың екінші рет үйленуі тәрізді дәстүрлік мотив те сақталған. Осы айтылған жайларды еске алғанымызда Сандыбаев-Аққожаев, Жүсіпбек нұсқалары сияқты бұл нұсқа да өзінің негізгі көзін ертеректегі байырғы, аналық нұсқадан алған болуы керек. Бұл нұсқа «Алпамыс» жыры нұсқаларының ішінде Серғазиев нұсқасына бір табан жақын келеді. Екі нұсқада да мына бір эпизодтың қатар болуы ерекше көңіл аударады. Ол — Байбөрінің тоғыз баласының жау қолынан қаза табуының жайы. Серғазиевте бұл қарасөзбен айтылса, Нысановта өлең түрінде берілген.

Нысанов нұсқасының кейінгі дәуірлерге жататындығының белгісін қатысушы адамдардың образының даму барысынан да байқаймыз. Мәселен, Мыстан кемпірдің бейнесі Серғазиев нұсқасындағыға жақындау. Нысановта да, Серғазиевта да өз жеке басының қамын ғана ойлайтындығы көрсетілмеген. Екі нұсқаның екеуінде де ол тек ашу-көктің символы ретінде ғана алынған.

Батырдың аты бұл нұсқада шабысымен, жүйріктігімен емес, сыртқы тұрпатының сұлулығымен ғана жұртты таң қалдырады. Сондықтан да аттың шабысы суреттелетін көрініс мұнда өрістей алмаған.

Басқа нұсқаларға қарағанда Нысанов нұсқасында эпикалық дәстүрден қол үзілмесе де «ұқсас жерлер» азырақ кездеседі. Ақын нұсқада дәстүрлі формаларды жеткілікті түрде сақтай білген. Нысанов Алпамыстың жас бала кезін суреттегенде: «біл тасындай», «ұшқан құстай», «туған айдай», «арыстандай», «ботаңыз», «қайтпайтын құрыш, болат қайсар болды», «Алатаудай айбатың, Рүстем Дастан порымды» сияқты теңеулерді қолданады, Гүлбаршынның сыртқы келбетін айтқанда тек: «сұлу», «қалмақтың өте сұлу қызы сәнді» т. б. шектелсді. Байшұбар бейнесі төмендегі тәрізді теңеулермен: «желден жүйрік», «күміс құйрық тұлпар» т. б. кескінделеді.

Бұл нұсқаның кейінгі дәуірге жататындығының белгісін кейіпкерлердің жасын нақты көрсетіп бергендігінен де байқаймыз.

Бала көрмей Байбөрі,
Көзінің жасы көл бопты.
Алпысқа келген жасында.

Немесе:

Әйелі болды Аналық,
Қартайған мұның да уағы,
Елуді ол да жағалап,
Елу бірге шығады...

Немесе:

Сегізге Ұлтан ілінді,
Алыптығы білінді...

Немесе:

Тоқсандағы Құлтайға... т. б.

Сонымен бірге ақын өз нұсқасында Алпамыс батырдың қызу қимыл үстінде, қызу күрес кезінде көрсетуге әуес:

...Қанжарменен қармасты,
Семсерменен серместі,
Қанжар қалды қайысып,
Семсер қалды майысып,
Ат тізесін бүгісті,
Бүге-бүге тұрысты,
Қарамап мен Алпамыс,
Төрт күп, төрт түн ұрысты... т. б.

Сөйтіп, Нысанов та бұл эпосты жырлауда басқа ақын, жыршылар тәрізді өзіне ғана тән сыр-сипат байқалады. Жырдың өлеңдік формасын сақтай отырып, ол Алпамыстың, Гүлбаршынның, Байшұбардың образдарын өзінше сипаттайды. Сандыбаев-Аққожаев нұсқасына қарағанда мұнда көлемді дәстүрлік сипаттаулар, кең портреттік суреттемелер аз. Оның ең сүйіп қолданатыны — санмен байланысты айтылатын әсірелеулер. Әсіресе, бұл Алпамыс образынан айқын байқалады. Он бір жыл ішіндегі Алпамыстың асыл қасиетін өнікті сөздермен орынды сыйдыра білген. Жырдың басқа нұсқаларында мұндай жағдай ұшырамайды.

Сол тәрізді өлең ұйқасын құруда да өз ерекшелігі бар. Алпамыстың сақау Бадамшасымен айтысатын жері бұл нұсқада он бір буынды өлеңмен берілген. Бұл «Алпамыстың» қалған нұсқаларына тағы да тән емес дүние. Нысанов өлең жолын белгілі бір сөздің ұйқасымен тиянақтауға құмар:

...Жиделі Байсын жер бопты.
Қоңырат деген ел бопты...

Немесе:

Алпамыс менің бегім ер бола ма,
Қу қайғы ішімдегі шер бола ма...

Сондай-ақ Нысанов нұсқасында дәстүрлі сөз тізбектері, әсіресе Алпамыстың атын «ботамен» байланыстырған үзінділер жиі кездеседі.

Ақын, жыршылардың Алпамыс эпосына жасаған творчестволық еңбегі Әбдірайым Байтұрсынов нұсқасынан да айқын сезіледі.

Ә. Байтұрсынов нұсқасының сюжет желісі, дегенмен, Сандыбаев-Аққожаев нұсқасына қарағанда бәсеңдеу дамиды.

Әбдірайым Байтұрсынов осыдан соң жырдың сюжетін кеңейтіп көрсетуге мән берген. Бұған мысал ретінде Байбөрінің әулиелердің мекенін кезіп жүрген жерін суреттейтін эпизодты алсақ та болады... Байбөрі осы бұлақтың басында ұйықтап кетеді. Әулиелері Байбөрінің түсінде аян беріп, оның бір ұлы, бір қызы болатындығын айтады. Ол осы қуанышты хабардан кейін еліне оралады.

Тағы бір мысал. Қазан баспасында Алпамыстың Гүлбаршынға¹ үйлену жайы бір абзацпен ғана айтыл-

¹ Гүлбаршын — Сарыбайдың қызы. Сарыбай бұл нұсқада қалмақ еліне кошпейді, Жүсіпбек редакциясындағы тәрізді Қытайға қоныс аударады.

са¹, Ә. Байтұрсыновта ол өз алдына арнайы эпизодқа айналып кеткен. Бұл оның үстіне өлең түрінде беріледі.

Немесе, Алпамыстың зынданнан құтылып шығу жайы Қазан баспасында бір ғана сөйлеммен айтылған. Ол мынау: «...Айтқанының бәрін даяр қылды. Онан кейін қыз аттың беліне қырық арқанды қабаттап байлап, зынданнан Алпамысты шығарып алып, қыз Алпамысқа ғашық болды». Байтұрсынов бұл көріністі әлдеқайда кең алып суреттейді:

...Төртінші түнде Кейқуат,
Ойланды зындан барарын.
Зынданға келіп айтты сөз,
Ал, тақсыр, арқан саламын.
Байшұбардың беліне
Бір ұшын байлап таңамын.
Беліңе байлап берік ұста,
Айрылып, тақсыр, қалмағын...
Айт, дегенде жануар,
Сырғытып тартып барады...
Шыға келді зынданнан
Батыр, палуан манаты...

Мұның бәрі, Қазан баспасының қарасөзбен берілген жерлері, Байтұрсынов та өлеңмен ауыстырылғанын дәлелдейді. Байтұрсынов нұсқасында ешқандай да қарасөзбен баяндалатын оқиға жоқ. Бұл — аталып отырған нұсқаның Жүсіпбек редакцияланған Қазан баспасындағы негізгі кейіпкерлердің іс-қимылын, өзара қатынасын суреттеуде де кейбір ерекшеліктер бар. Басқа нұсқалардағы тәрізді бұл нұсқада да Алпамыс халықты басқа елдің шабуылынан қорғау үшін дүниеге келеді. Ол — ру басқарушысы. Сондықтан да барлық қоңыраттықтар Алпамысты өз әкіміміз деп шаттанады. Батырға сондай көзқараспен қарау, әсіресе Алпамыстың қалмақ елінен қайтып келгенінен кейінгі шақта айқын сезіледі. Байбөрі өз руының атынан Алпамысқа деген ашық сүйіспеншілік сезімді былайша айтып береді:

...Сүйегіне қарасам,
Патшамеңен теңбісің,
Келбетіне қарасам,
Рүстемнен кембісің..

Алпамыстың асқан батырлығын сезінген халық оны өз әкіміміз деп жариялайды. Солай болғандықтан да батыр тексте былайша кескінделеді:

¹ Бұл жайында Сандыбаев-Аққожаев нұсқасын қарастырған тұста айтылды.

Байбәрі ұлы Алпамыс,
Елеулі елдің нары еді,
Үш арыс қазақ халқынан,
Асып туган жан еді.

Сөйтіп, жыршы Алпамыстың ерлігін суреттеумен байланысты тексте жаңадан жолдар қосқан.

Жалпы алғанда ол «Алпамыстың» дәстүрлі эпизодтары мен көріністерін сақтай отырып, оны өзінше суреттеуді, Байбәрінің жапан даланы кезіп, әулиелерден бала тілеп жүрген шағын Байтұрсынов төмендегіше келтіреді:

...Қолдағы темір асадан,
Тебендейі қалғанда,
Аяқта темір кебістен,
Теңгедейі қалғанда,

Немесе, Кейкуат зынданда жатқан кезінде Алпамыстың батырлық күшіне мойынсынып:

...Жүзінде жиһан жоқ шығар,
Мұнан күшті өткерер,
Қалмақтың жоқ ішінде,
Барабар бұған дөп келер...

дейді.

Кейкуаттың сол айтқан сөзі кейіннен шындыққа айналады. Батыр зынданнан босанып алысымен:

...Оттай көзі жанады,
Ұмтылды батыр ақырып,
Дауысы жерді жарады...
Күркіреген дауысы,
Күншілік жерді алады...
Жан-жақтан өскер жиналып,
Батырдың алдын тосады,
Тоқтата алмай тосқанмен,
Қалмақтар қатты сасады...

Осы айтылған айырмашылықтарды еске алғанымызда Қазан баспасына қарағанда Байтұрсынов нұсқасында оқиғалар желісі кең кескінделеді. Бұған қарап біз Байтұрсынов Қазан баспасын білмеді деп отырғанымыз жоқ. Жыршының өзі атап көрсеткендегідей «Мен бұл нұсқаны он екі жасымда үйренген едім. Менің Көшер деген ағам жыршы болған еді... Бір күні ол осы қолжазбаны алып келді, бірақ кімнің жазып шығарғанын білмейді. Өзі арабша сауаты болмағандықтан маған оқытып жүрді. Сөйтіп, мен өзім де жаттап алдым. Бұл нұсқа Жүсіпбектікі ме деп ойлап қал-

дым, өйткені қолжазбаның аяғында мынадай сөздер бар еді:

Шейхұлисламұғлы жожа мен Жүсіпбек,
Бөнде едім дүниеде бір кінәсі көп.
Кітапқа оның үшін атым салдым,
Бір дуа оқығандар қыла ма деп¹

Сөйтіп Байтұрсыновтың бұл нұсқасы Жүсіпбек редакциялаған Қазан баспасы негізінде барып туған. Олай деуімізге тағы бір себеп, Қазан баспасындағы сияқты, мұнда да ислам дінінің ықпалы баршылық. Әулиелердің аты аталады, кейіпкерлердің аузындағы құдай деген сөз жиі қайталанатын.

Тұтас алып, түйіп айтқанда Байтұрсынов эпос сюжетін толық сақтап, әрбір эпизодтары мен көріністерін өзінше дамытып жырлаған. Сондықтан да оның нұсқасы көлемі жағынан көбірек болып шыққан.

Байтұрсыновтың бұл жырды көпшілікке орындап, оны айтып беруде өзіндік ерекшелігі бар екендігін де ескерген жөн. Ол эпостың дәстүрлі «Ұқсас жерлерін» қосымшамен айтуға әдеттенген. Оны, мәселен, Байшұбардың шабысы суреттелетін жерлердегі сипаттаулардан байқаймыз.

...Тау, тас, өзен, орманмен,
Еңсеріп ең даланы.
Тұлпардың еті қызған соң,
Шын жүйрікке не сөз бар.
Тартылды жердің танабы...

Кейіпкерлерді кескіндеуде де өзіндік тәсіл қолданған. Алпамыс әр кезде де «саңлақ», «Байшұбар адамнан есті жануар», Гүлбаршын «перизаттай құбылып» болып айтылады.

Эпос бастан аяқ мына тәрізді тұрақты ұйқасқа құрылған: Егер белгілі бір ой арнаулы беттен «тамағын» деген ұйқасқа телінсе, әрі қарай көпке дейін «тамамын», «жараның», «талабын», «баланың», «қадамын», «амалым», «қабағын» деп созыла береді. Мұндай ұйқас бірнеше бет бойына жарыса, дамып отырады. Бұл да «Алпамыстың» басқа нұсқаларынан оның айырмашылығын көрсетеді.

Сонымен, жоғарыда біз тоқталып өткен үш нұсқадан, әсіресе Майкөт Сандыбаев-Сұлтанбек Аққожаев

¹ Байтұрсынов өмірбаяны. Қазақ ССР Ғылым академиясы, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қолжазба және текстология бөлімінің қорынан.

пен Әбдірайым Байтұрсынов нұсқаларынан қазақ халқының батырлық жыры — «Алпамыс» жайындағы эпикалық шығармасының қазіргі кездегі творчестволық жолмен өсіп, дамуының негізгі екі бағытын белгілеуге болады.

Ақын мен жыршылардың аузынан біздің дәуірімізде жазылып алынып, іске асырылғаны бар, оған қоса «Алпамыстың» ел ішінде біреуден біреу естіп, әлі күнге айтылуы арқылы халық арасына кеңінен таралғаны бар, бұл эпосты, демек, жұрттың құлақ құрышын қандырып, зәру болып тыңдайтындығын қатар ескеріп, бәрін есепке алсақ Алпамыс турасындағы эпикалық шығарманың күні бүгінге дейін қадырлы қазына қалпында сақталып отырғандығын айқын аңғарамыз. Сондықтан да ақын, жыршылардың шығарған редакцияларымен бірге ел аузында осы уақытта да айырымдары айқын байқалатын «Алпамыстың» көпшіліктік нұсқаларының бар екендігіне көзіміз жетеді. Мәселен, оған ертегілік сипаты бар нұсқаларды жатқызамыз. Ондайларды ертерек кезде Ә. Диваев та ел ішінен тауып, жазып алған болатын. Осы күні де бар екендігін білеміз.

Қарасөзбен жазылған сондай нұсқаның бірі — Әлі Оспанов нұсқасы¹. Бұл нұсқа эпос сюжетін тегіс қамтып тұрғанмен Алпамыстың қалыңдығына сапар шеккен саяхатын айтпайды. Жырдың барлық эпизодтары өте сараң баяндалған. Тек үш жерде ғана өлең шумақтары бар. Мәселен, Алпамыстың қалмақ зынданында жатып ханның қызы Қаракөзайымға айтқаны мынау:

Қаракөз көзің сүзілер,
Көкірегіңде жаның үзілер.
Сен кетсең көңілім бұзылар,
Ғаріп көңілімді сен аула.

Немесе, сақау Бадамша былай дейді:

Ешiк айды айуан,
Шылдиян өтедi кейуен.
Мойынымда тилле, майжан,
Мен бәйбіше, Гүлбайшын тоқал.

Бадамшаға арналған Алпамыстың жауабы да өлеңмен берілген:

Ине өткеннен жіп өтедi қылдырық,
Дабыл тисе жерге қонбас бұлдырық.

¹ Бұл нұсқа 1957 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданының тұрғыны, ақын Ә. Оспановтан жазылып алынды.

Атасыздың көрген күні құрысын,
Бір байталдық құлдан жедім жұдырық,
Құтты болсын, баба, қылған тойыңыз
Ұят тұр, тойды қойыңыз.

Жырға қатысушы кейіпкерлердің бейнесі де онша кең суреттелмеген. Аздап болса да Алпамыс образы мына түрде беріледі: «Ішін жараттым қара шойыннан, сыртын жараттым болат темірден, атса мылтық өтпейді, шапса қылыш кеспейді, суға салса батпайды, бұған қас қылған ешбір мұратқа жетпейді». Бұлай суреттеу осы нұсқа үшін ғана тән болып табылады.

Бұл нұсқадан, әрине, ақын, жыршының творчестволық еңбегі жете көрінбейді. Бір кезде жатталып, ауыздан-ауызға таралған эпос сюжетін ертегі түрінде тек қарасөзбен қайталап айтып берушілікті ғана байқаймыз.

Алайда, осындай нұсқаларға қарап Алпамыс жайындағы эпос әлдеқашан айтылудан, жырлаудан қалған, ол мүлдем ел жадынан шығып, ұмытылып біткен деп қарауымызға болмайды. Керісінше ақын, жыршылар эпосты бірінен-бірі жаттап немесе ұғынып ала отырып елге айтатын кезде, халық алдында орындайтын шақта өздерінің нұсқаларын жасаған. Жоғарыда талдап өткен «Алпамыс» нұсқалары біздің осы пікірімізді дәлелдей түскендей.

Бір сөзбен айтқанда Ә. Оспановтан жазылып алынған нұсқа өзінің о бастағы өлеңдік түрін жоғалтып қысқаша қарасөзбен айтылған эпос, қайта «Алпамыстың» халық арасында кеңінен тарағандығын, оған қалың жұртшылықтың қатты ынта қойып орындағандығын дәлелдесе керек. Ғасырлар бойына халық қазынасы саналып келе жатқан эпос көпшілікті қызықтырған, тыңдаушыларын өзіне баураған. Сондықтан да бұл ақындық қабілеті аз бола тұрса да, өлеңмен айтуға икемі келмесе де, оны екінші біреуге қарасөзбен жеткізуге тырыскандардың көп екендігін көрсетеді.

Демек, біз тоқталған «Алпамыстың» толық версиясының нұсқаларына қарағанда Қазақстанның Оңтүстік аймағында осы эпостың негізгі редакциясы ел аузында жиі айтылып, қалың жұртқа кең тарағандығын байқаймыз. Осыдан барып бұл жыр екі түрлі жолмен ел ішіне жайылған. Бірі — кітаби баспа арқылы да (Жүсіпбек редакциялаған Қазан баспасы), екіншісі сол кездегі ауызша айтылып жүрген Сандыбаев-Аққожаев нұсқасы арқылы тараған. Ол екі нұсқаның өзара айырмашылығы жырдың сюжет желісі мен кейіпкер-

лердің бейнесін беруде екендігін көрдік. Екіншіге қарағанда алғашқысында бірқатар эпизодтар мен сюжеттер, суреттер болмай шықты. Алайда, ауызша айтылатын нұсқамен салыстырғанда кітаби нұсқа елге көп тарайтындығы белгілі. Сол кітаби нұсқамен таныс ақын, жыршылар оны өздерінше өрістетіп, жырлайтындықтары тағы да ақиқат. Олар, көбіне, Қазан баспасының жетіспеген жақтарының (Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі жайлы эпизод) кемдігін толықтыруға күш жұмсағандығын көреміз. Бір ғана абзацпен аталып өткен сол оқиғаны ақын, жыршылар кеңінен алып, дамытып жырлаған. Ақын, жыршылар сонымен бірге эпостың сюжетіне жаңа эпизодтар мен тың көріністер қосып, жыр кейіпкерлерінің бейнесін белгілі жағдайда қайта қарап, әрқайсысы өз дәрежесінде творчестволық бетін көрсетті. Эпостың формасында олардың біреуі аз, біреуі көп мөлшерде өзгеріске ұшырап отырды.

Осы нұсқаларды бірімен-бірін өзара салыстыру нәтижесінде олардың кейінгі заманда шыққандығын байқадық. Ол нұсқаларда қалың қауымның ХІХ—ХХ ғасырлардағы өмірге көзқарасы, дүниетанымы бейнеленген. Сонымен бірге эпоста көне дәуірден елес беретін эпизодтар, мотивтер, сюжеттік өрістер, қатысушы адамдардың іс-әрекетіндегі әр түрлі жайлар сақталып қалған. Ақын, жыршылар батыр жайындағы жырды біріне-бірі қалай болса солай бере салмай, творчестволық жолмен дамытып, сөйтіп барып ауысып отырған. Әрине, көрік беретін дәстүр берік сақталған.

Жоғарыда тоқталып өткен, біздің дәуіріміздің ақын, жыршылары Сұлтанбек Аққожаевтың, Әбдірайым Байтұрсыновтың, Айнабек Нысановтың орындауындағы «Алпамыс» жырының мысалынан мына түйін, тұжырымдарды атап айтуға болады. Бұл ақындардың қай-қайсысы да Октябрь революциясына дейін ел ішінде айтылып жүрген эпикалық дәстүрді басқалардан қабылдап алып, оны өздерінше игеріп, әрі әкеткен эпикалық жырлардың шеберлері болып саналады. Әсіресе С. Аққожаев пен Ә. Байтұрсынов нұсқаларынан, бұрын да айтқанымыздай, осы жағдай айқын аңғарылады. Сол ақындар тәрізді осы заманның бірқатар ақындары да: Омар Шипин, Әбдіғали Сариев, Есдәулет Қандеков, Кенен Әзірбаев, Нұрхан Ахметбеков, Сәт Есенбаев, Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, тағы басқалар совет тұсында бұрыннан келе жатқан дәстүрлі эпикалық шығармалар: «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Арқалық», «Қарасай Қазы», «Төрехан»,

«Қамбарларды» көп алдында орындап, айтып отыруды қашанда ұмытпаған. «Алпамыс» жырынан көріп отырғанымыздай, қазақ халқының осы кездегі үлкенді, кішілі дәстүрлі қай эпикалық шығармасын алып қармайық, әрбір ақын, жыршы тұс-тұсынан өзіндік өңдеу, өзгерістерге ұшыратып, оларға әр жәйлардан толықтырулар енгізіп, дәстүрді жаңартып, жаңғыртып, байытып отырған, яғни, «Алпамыс» жырының кейбір нұсқаларын қатар алып қарастырғанда оның құрамынан байқалған өзгерістер басқа ақындардың репертуарларындағы жалпы өзгерістердей болып байланысты келетіндігі аңғарылады.

Бұл еңбекті жазу барысында қазақ халқының қазіргі кездегі эпикалық дәстүрін жасаушы аса ірі сөз шебері саңлақтарын, анығырақ айтқанда, Жамбыл, Иса, Омар т. б. осы күнгі белгілі ақындардың көпшілігінің репертуарларын жанр жағынан алып екшеп, тексеріп, саралап, салмақтап қарауға тура келді. Сондағы біздің байқағанымыз, олардың дені бұрынғы дәстүрлі батырлық жырларымен қатар дәл осы дәстүрлі эпостық тақырыпқа жаңадан да эпикалық шығармалар шығарады екен. Мәселен, Нұрхан Ахметбековтың «Жасауыл қырғыны», Қазанғап Байболовтың «Ер Есімі», Жамбыл Жабаевтың «Өтеген батыры», тағы басқалар осындай. Мұнан ақындардың ескі эпостың дәстүрлік түрінен қол үзіп, аулақтап кетпей, осы тақырыпты қалайда қалап жырлап отыратындығы көрінеді, яғни бұл қайта, оны өте-мөте ұнататындығын дәлелдейтін дәйекті факті. Сонымен бірге осы күнгі көптеген ақындар байырғы батырлар жырынан ерекшелігі бар Сұраншы, Саурық, Аманкелді т. б. жайында жаңадан поэмалар шығарады.

Біздің заманымызда фольклордың поэмалар секілді жанрларына әдебиет пен басапсөздің игі әсері тиді. Поэмалар ескі эпикалық дәстүрді дамыта тұрса да, сол арнада қалып қоймайды, оларда ақынның өзіндік «мені» көрініс беріп отырады. Өмірбаяндық аңыздар сюжетке молынан кірігіп жатады. Оқиғаның нақтылы тарихи суреттелу тәсілі «эпикалық уақыттың» созалаңқы күйін ауыстырғандай болады. Әрбір объект әлеуметтік кең көлемде суреттеліп отырады. Бұл бір қаһарманның басынан кешкен үлкенді-кішілі оқиғаларды жіпке тізгендей баяндап беретін, эпикалық көне дәстүрдің қарымы жетпейтін қоғамдық терең мәні бар құбылыс. Осылайша келіп, суырып салмалық өнер мен әдебиет формасының творчестволық жымдасқан жаңа

түрі поэма жанры пайда болады. Мұны жазба әдебиетке де, ескі эпикалық жырға да қоспайтын, фольклорлық жаңа жанр деп қабылдаған жөн¹. Міне, сондықтан да осы күнгі ақындардың эпикалық жанрдағы ең басты түрі поэма болып келетіндігі — табиғи да заңды құбылыс.

* * *

Совет дәуірінде қазақтың халық поэзиясы өзінің идеялық мазмұны мен көркемдік сапасы жағынан жаңа сатыға, жарқын белеске көтерілді. Октябрьден бұрын қазақ елінің көшпелі өмір тіршілігімен, тұрмысымен тікелей байланысты ғана болып келген халық творчествосы бұл тұста әлемге әйгілі ұлы өзгерістерді, келелі істерді күн тәртібіне қойып, оны ортақ тақырып етіп алды. Октябрь әкелген келешегі мол, соны жолмен келген орасан да күрделі жеңіс ауыз әдебиетінде сүбелі, негізгі деп айта қаларлық ортаң қолдай тақырып болды. Еліміздің салалы салмағымен жан-жақты даму кезеңіндегі, өмір процесіндегі сан алуан іс, байсалды жұмыс халық поэзиясында жаңа идеялы мазмұнымен соны тақырып түрінде қалыптасты.

Революциядан бұрынғы, ерте кездегі халық әдебиетінен қазақ-совет фольклорының айырмашылығы бар, айтарлығы мол. Совет шындығын, заман тынысын, дәуір үнін, бүгінгі таңның қызықты күнін, оның революциялық өсу жолын жан-жақты етіп пәрменді түрде көрсету тек біздің өміріміздегі халық поэзиясына ғана тән ерекшелік сипат болып табылады.

Ертеде елеусіз, қалтарыста қалып, көп көзіне түсіп көрінбеген халық арасынан шыққан ақын мен жыршы, жалпы алғанда, ауыз әдебиетінің сөз зергерлері бұл кезеңде заман үнін, дәуір тынысын өз шығармаларына арқау етті. «Біздің елімізде, — деп жазды «Правда» газеті, — халық таланттарының үздіксіз өсіп жетілуіне кең жол ашылып отыр. Совет елі халық таланттарын бағалап, қамқорлық жасап, жақсы көріп құрметтей біледі... Совет елі нығайып өскен сайын, оның кең байтақ жеріндегі халық творчествосы да нығайып дами береді. Біздің дәуіріміздегі халық творчествосына тән сипат өмір шаттығын, көтеріңкі көңіл-күйін, келешекке берік сенімді жырлау болып табылады»²

Ақындар болса халықпен, қалың бұқарамен қоян-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 52-бет.

² «Правда», 1938, 20 май.

колтық тығыз байланыста болып келеді. Олар өмірден алыстаған адамдар емес, қайта дәуірмен, өмірмен біте қайнасып, жіті араласып, соның қалың ортасында бірге ұласып, еңбекті ерекше сүйген қоғамшыл жандар. Сондықтан да ақындар өзгерген өңірді, көтеріңкі көңілді, яғни еліміздің алуан-алуан жетістіктерін, ғылымның, өндірістің жаңалықтарын, колхозды ауыл мен көрікті қаланың жаңа бейнесін, ғасыр тарихында тартымды, әрі беделді орын алатын осы күнгі алып бесжылдықтардың еңбек озаттарын, коммунистік еңбек бригадаларын, социалистік жарыста үздік шыққандарды, жалпы алғанда әр жылдың, әр күннің тартымды табысын байсалды түрде баянды суреттейді. Яғни мол өнім алған егінші, малшы, құрыш қорытқан кенші, еселеп өнім берген көмірші, өмірімізді, сан-салалы тұрмыс жайымызды адал еңбегімен құлпырта түскен жалпы еңбеккер қауым халық ақындары шығармаларының кейіпкерлері, негізгі өзегі болды. «Жамбыл сияқты майталман жыршылар Асан арманының біздің дәуірде орындалғанын өздерінің жыр-толғауларына қосты», деп жазды Мұхтар Әуезов.

Жүз жасаған Жамбыл бастаған толып жатқан кәрі тарлан ақындарымыз халық поэзиясының небір ден қоярлық, айта қаларлық тәуір үлгілерін берді. Сөйтіп, қазақ совет поэзиясын дамыту ісіне олар елеулі үлес қосты.

КПСС Орталық Комитеті мен Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары идеологиялық мәселелер жөніндегі қабылдаған қаулы-қарарлары халық әдебиетін зерттеушілерге де негізгі документ болып саналады.

Советтік Социалистік Республикалар Одағының елу жылдығы туралы КПСС Орталық Комитетінің Бас секретары Л. И. Брежнев жолдастың КПСС Орталық Комитетінің, СССР Жоғарғы Советінің және РСФСР Жоғарғы Советінің Кремльдің Съездер сарайындағы бірлескен салтанатты мәжілісінде 1972 жылғы 21 декабрьде жасаған баяндамасында: «СССР-дің өмір сүрген жарты ғасыры ішінде бізде өзінің рухы мен принциптік мазмұны жағынан біртұтас советтік социалистік мәдениет қалыптасып, гүлденді. Бұл мәдениет Отанымыз халықтарының әрқайсысының мәдениеті мен тұрмысының ең бағалы сипаттары мен дәстүрлерін өз бойына жинақтаған. Соның өзінде, советтік ұлттық мәдениеттердің қай-қайсысы болсын өз қайнарынан ғана емес, сондай-ақ басқа да туысқан халықтар-

дың рухани байлығынан нәр алады және өз тарапынан оларға игі ықпал жасайды, оларды байыта түседі»¹, деп айтқан еді.

Өскеген өмірімізде туып, кәдеге жарап отырған орасан мол сол халықтың творчествосы — ертеден ел есінде келе жатқан бай мұраларымыздың, алтын қазыналарымыздың қатарынан берік орын тебулі. Ұмытылмай, санамыздың саналуан қойнауларында сақтаулы халық поэзиясының іргелі жанрының бірі — қазақтың ежелгі эпикалық творчествосы саналса, оның осы дәуірде реалистік дәстүр, жаңа үлгі негізінде дамып, поэма түріне айналып отырғандығын көреміз.

Адамзат атаулының ақындық өнерге деген табиғи ләззаты, жан рақаты біздің дәуірімізде қоғамдық маңыз алып, сара жолға қойылды. Мұны біз Коммунистік партия мен Совет үкіметінің осы өнерді әуелден қаз тұрғызып, сонан бері дамытуды үнемі назардан тыс қалдырмай, оны өркендетуге қамқорлық жасап отырған ыстық ықыласынан анық көреміз.

Ұлы Горькийдің «Сөз өнері фольклордан басталады. Халық әдебиетін және оны тудырушыларды қадірлеңдер, олардың еңбегін пайдаланыңдар, одан үйреніңдер» — дегені әлі біздің жадымызда. Ол күні бүгінде маңызын жойған жоқ, күн тәртібінен ешуақытта түспек те емес.

«Қазақ әдебиетін алатын болсақ, оның ата қоры — ақындық. Роман, пьеса деген, сын деген кейін туған, әдебиетіміздің басы ақындықтан келеді ғой. Сол ақындары — халық ақындары»².

Екі заман өмірін басынан кешірген, өткен мен бүгінгі күннің куәгері ақындар эпикалық шығармалардың, аңыз, әңгіме, жырлардың жаңа нұсқаларын жасады, поэманың жаңа түрін шығарды.

Проф. Н. С. Смирнованың эпос жайында жазған ғылыми байлам, тұжырымдарын алып қарағанда³, ақын, жырышлар өздерінің репертуарын қалмақ пен жоңғарлардың басқыншыларына қарсы қазақ елінің азаттығы үшін болған күресін баяндайтын батырлар жырымен толықтырды. Сүйінбай ақын айтқан «Өтеген батыр» туралы аңызды Жамбыл, халық арасында көп тараған «Нарқыз», «Құбығұл» аңыздарын Нұрпейіс

¹ «Қазақстан коммунисті», 1973, № 1, 15-бет.

² «Ақындар жыры». Алматы, 1963, 130-бет. (Ғабит Мүсіреповтың сөзін қараңыз).

³ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, бірінші кітап. Алматы, 1960 303—306-беттер.

Байғанин дәстүрдегі қалмақ шабуылы тақырыбына байланысты алып, эпостың жаңа вариантын тудырды.

XVIII ғасырдағы қазақ пен жоңғарлардың Хун-Тайшысының күресіне байланысты қалың көпшілік арасында көп аңыздар туды. XIX—XX ғасырлардағы батырлар жөніндегі шығармалардың сюжеті осы аңыздардан алынған («Өтеген» т. б.). Кейбір ақындар дәстүрдегі тақырыпқа махаббат тақырыбын қосып жаңадан жырлады. Мысалы, «Құбығұл» эпосында қазақ батыры Құбығұл мен қалмақтың қызы Ақбілектің ғашықтығы; Ақбілектің ел-жұртын тастап Құбығұлмен қашқаны, қалмақтардың қуғаны, өз еркімен Ақбілектің кінәсін мойнына алған күннің жан қынжыларлық тағдыры әңгіме болады. Мұның бәрі эпостың ежелгі дәстүріне тән емес, жаңа тақырып.

Ақын, жыршылар халық мұраларының жаңа варианттарын жасауда жаңадан алған тарихи деректеріне, білімдеріне икемдеп жырлайтын болады. Мәселен, «Нарқызда» хан мен сұлтандардың өз үстемдігін жоғалтқандығы, феодалдық мемлекеттің әлсірегендігі, әлеуметтік қайшылықтар тереңірек сипатталады.

Нарқыз — батыр әйел.

Оның шешімі бойынша Мәмбет хан орнынан алынды:

Хан шықпасын төріңе,
Туған елім құлақ сал!
Билік айтқан жеріме,
Қара қазақ болсын да,
Қайтсын Мәмбет еліне,¹—

деген талап қояды Нарқыз.

Ақындар жаңадан шығарған эпосында XIX ғасырдың аяғындағы XX ғасырдың басындағы халықтың өмірін, оның ауыр тұрмысын, хандар, манаптар, сұлтандар, болыстар билеген кездегі правосыздығын көрсете жырлайды және социализм жеңген елдегі халықтың өмірін ескі өмірге қарама-қарсы қойып суреттейді:

Күрілдеген заводтар.
Қала, қала қырдағы.
Көр, жолдастар, қараңдар!
Көр, достарым, жарандар!
Қазақстан бақыттың,
Кені болды арналы,
Қорғасынды көрдің бе,
Аққан қара таудағы!

¹ Нұрпейіс Байғанин. Шығармалар жинағы. Алматы, 1956, 163-бет.

Алтын шығып Алтайдан,
Жарқырап күңдей жайнады.
Қарсақбайдан мыс ағып,
Бұлақтайын саулады,
Мақта көктеп Шымкенттен,
Күріш гүлдеп Жаркенттен,
Ақтөбенің егіні,
Өрге өрлеген өнімі,—

деп жырлайды Жамбыл ақын «Өтеген» жырында¹.

Совет дәуірінде жаңартылған ескі дәстүрлі батырлар жырларына жазба әдебиет түрінің де қатты әсері тиеді. Ақындар эпос аңыздарының мотивіне жазылған қазақ жазушыларының пьесалары, дастандарымен («Еңлік — Кебек» — М. Әуезов, «Сұлушаш» — С. Мұқанов) танысады. Осының бәрі эпос жанрының дәстүрін ақын-жазушылардың дастандарымен жақындата түседі. Көптеген ақындар (Иса Байзақов, Қуат Терібаев т. б.) эпосты — бұрынғыша домбыраға қосып айтпай, жазып шығаратын болады. Ақын, жыршылар жазба әдебиеттен үйренгендерін эпостың жаңадан шығарған варианттарына да пайдаланады.

Ақындардың жаңадан шығарылған сол эпикалық поэмаларында қазақ халқының байырғы батырлық жырларында ұшырасып отыратын алла, тәңрі жайындағы мұсылмандық ұғымдар, ескі наным, сенімдерге тағзім етіп, бас июшілік, мифтік құбылыс, ескі элементтері алынып тасталған. Ендігі жерде адамның жаңа сапасын суреттеу және осы дәуірдің тұрғысынан сипат бере отырып, оның моральдық қасиеттерінің ерекшеліктерін аша түсуге жәрдемдесу — қазіргі ақындардың эпикалық поэмаларының басты тақырыптары болып саналады.

Сонымен бірге ескі эпос пен жаңа эпикалық поэманың арасындағы айырымын айтуда, жанрлық ерекшеліктерін белгілеуде мына төменде келтірілетін пікір түзілістері де көңілге қонымды болып тұрады. Ертеден келе жатқан батырлық жырларда бас кейіпкер ойлаған ойына, алдына қойған мақсат, тілегіне жете алмаса мұң мен зар, жеке кейіпкердің қайғысы көп жырлар еді, оның үй-ішінің жоқтауы, арғында қалған жесір әйелінің тағдыры жырланар еді. Ал біздің дәуірімізде Жамбыл, Нұрпейіс т. б. жырлаған жаңа эпикалық поэмада сол басты кейіпкердің жеке өмірінің бәрін айтудың орнына сол өзі қатысқан сұрапыл

¹ *Жамбыл Жабаев*. Үш томдық шығармалар жинағы. I том, Алматы, 1955, 159-бет.

соғыс, тарихи оқиға немен тынғанына көбірек тоқталады. Мәселен, Нұрпейістің соғыс туралы шығарған поэмалары осы идеялық тұрғыдан жырланады.

Совет халқының ерлігі тақырыбына арналып шығарылған Нұрпейістің осы эпикалық поэмалары («Комиссар Пожарский», «Ер туралы жыр», «Жиырма бес» т. б.) қазақ совет поэзиясының тарихынан өзіндік орын алады. Ақын мұнда ертедегі эпостық жырлардан үлгі ала отырып, осы дәуірдің батырларының өміріне ерлік істерін сай етіп, бұрынғы жырларда кездесетін қиял, ертегілік сарындары жоқ, жаңа тақырыпқа, жаңа заман дәрежесіне сәйкес дәрежеде жыр төгеді. Оның өмір шындығын суреттеуінде эпостық және лирикалық әдіс ұштасып келетіндігі айқын сезіледі. Жалаң тартыс, әрекетті айта бермей, кейіпкердің сезім дүниесін суреттеушілік, психологиясын беруге тырысушылық бар. Поэмасының сюжеті ескі жырлар салтынша батырдың ата-тегі, туысы, балалық шағы — бар өмірбаянын айту негізіне құрылмай, ең маңызды, ең келелі кезеңдеріне тоқталып жырлауға негізделеді. Бұл — ақынның өзіне тән жаңа бір ерекшелігі деуге болады. Нұрпейіс поэмаларында оқиға желісінің негізгі кілті кейіпкерлерінің жеке бастарындағы драмалық жағдайлар емес, қоғамдық оқиға, Отан, ел мақсатына байланысты тарихи ұлы өзгерістер. Сюжеттік, идеялық негізгі кілт осылар болып отырады. Бұлар эпос жырының үлкен шебері Нұрпейістің халық поэзиясы арқылы қазақ совет әдебиетіне кірген елеулі жаңалықтар сықылды оның басқа халық ақындарынан ерекшелігі де, өзінің ақындық стиль ерекшелігі, жаңалығы да осында. Ол бұрынғы желілі батырлар жырын жүйелеп айтудан совет дәуірінің жаңа батырларын жырлауға келіп, жаңа батырлық эпос жырын тудыруда атсалысқандардың алғашқыларының бірі болды.

Бұрынғы ақындық дәстүр, ескі ақындық өнерді сақтау, қолдану жағына келгенде жаңа теңеу, жаңа метафоралар, жаңа ақындық сарын, күйлерді жаңа жолмен жасап, дамытуда Нұрпейіс көбінесе ескі эпос, мақал-мәтел үлгісіндегі тіл, ақындық өнерді жаңартып, өзгертіп пайдалану дәрежесінен аса алған жоқ, тек сол жолда іздеушілік қана барлығы байқалады¹.

Осымен қатар батырлықты, ерлікті эпикалық поэмаларда суреттеп көрсетудің тағы да басқа жолы бар.

¹ «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі». Алматы, 1949, 190-бет.

Ол — өмір фактісінен қорек алу, ертеректегі нақты жайға, болған дерекке сүйену. Яғни қазақ халқының басынан кешкен, тарихи куәгері саналған күрес-тартыстарды, өмірден өткен қызық жайлы оқиғаларды сол қалпында алып, өз поэмасына өзек ету. Осы дәлділік О. Шипин, С. Есенбаев тәрізді бірқатар ақындардың міні де, екінші жағынан — атап айтарлық халық поэзиясындағы табысы да.

Сол осалдығы мен оңды жағына тоқталар алдында мына жайға назар аударалық. Мәселен, О. Шипинді алатын болсақ, ол Аманкелді, Әліби жайында эпикалық поэмалар тудырған ақын. Ол шығармаларында Аманкелді мен Әлібидің өмірбаянын кен суретпен дамытып жырлау үстіне осы тарихи ерлердің өмір кешкен дәуірінің, ортасының қоғамдық, революциялық мән-маңызын ашық көрсетеді. Омар жырлауында Аманкелдінің де, Әлібидің де ататегі, өскен мекен, ру жайлары, олардың ер жетіп, есейген тұстарындағы сол кезде қазақ ауылында шиленісіп кең өріс алып, беталыс жасаған революциялық таптық күрестің бағыт-бағдары кескінделеді. Сонан кейін 1916 жылғы халық көтерілісінің әр кезеңдегі жай-жапсары: ел күткен үміт, аңсаған арман, асқан ерлік, алапат апат, бәр-бәріне қоса осы ғасырдың 17—20-жылдары арасындағы Торғай даласында болған халықтық, революциялық күрестің оқиғаларымен келіп жалғасады. Халық өз басынан кешірген Колчак пен алашордашылардың не түрлі лаңы мен әр қилы әрекет істері тұсында осындай дүрбелең кезде, яғни тарихтан айтулы орын алатын Аманкелді мен Әлібидің сол бір қаһармандық қимылдарына әр қырынан келіп ақын жырға қосқан.

Ақынның арнайы атап, тоқтап өтуге тұратын, тарихи тақырыпқа арналып шығарылған ендігі бір поэмасы — «Масаты қыз». Бұл жерде біз Омардың үш бірдей поэмасына оқушының көңілін аударып отырғанымыздың мынадай жөні бар. Осы үш поэманы қатар алып қарастырғанымызда олардың бірімен-бірінің заңды байланысы барлығы, бірін-бірі толықтырып тұратындығы айқын аңғарылады.

Ақын «Масаты қыз» поэмасын желі етіп осы ғасырдың басында болып өткен оқиғаны алған. Мұндағы негізгі идея адамның еркіндігі, бас бостандығы мәселесі. Октябрь революциясына дейінгі қазақ қыздарының бірі — Масатының басындағы теңсіздік халі суреттеледі. Жоқшылық тауқыметін тартқан әйел тұрады көз алдында.

Масаты қыз әуел баста Ауғанбай дегенге атастырылып азап шегеді. Кейіннен Еркіш, Бекіш сияқты шонжалардың қорлауына, солардың зорлауына тап болады. Тек Аманкелді бастаған 1916 жылғы халық көтерілісінің арқасында ғана Масаты өз теңіне тиіп, сүйгеніне қосылады. Сөйтіп, ол өз бостандығына қолы жетеді.

Бұл поэмада Аманкелдінің Торғайға шабуылы суреттелген. Осы шабуыл кезінде Аманкелді Нұрғали мен Масаты екеуіне ара түседі. Жазықсыз жазғырылып, түрмеге жабылған жандарды азат етіп, құтқарып алады. Масатының сүйіп шыққан жігіті Нұрғали мен Аманкелді тату дос болып қалады. «Бірге өсіп, бір жыл, бір күн туған төлдей болып жүреді». Аманкелді өлімінен кейін қалың қауымға Нұрғали басшылық етеді. Партизандарды паналатып, алаш адамдарымен аяусыз, қиян-кескі күрес жүргізеді. Осы жағынан алып қарағанда бұл туынды Аманкелді жайындағы поэма-ның жалғасы іспетті. Аманкелді мұнда батыр ер болумен бірге мұңлы, қайғылы адамдарға қарайласып, махаббат еркіндігіне де көңіл бөліп, сүйіскен жастардың берекелі, бесенелі өмір сүруіне көп жәрдемін тигізген адал жан ретінде көрінеді.

Ғабит Мүсрепов сөзімен айтсақ, «Аманкелді сияқты халқымыздың нағыз ерінің алдында кейінгі ұрпақтың парыз-қарызы барын тағы бір рет еске түсіріп, көңіл аудару мақсаты. Сондықтан, нағыз тарихшыларымыз, қоғамдық қайраткерлеріміз, журналистеріміз болып Аманкелді жайын жан-жақты зерттеп шындықты аша»¹ беру керек.

«Расында әр ақын революция, азамат соғысы тақырыбына арналған дастандарында, — деп жазады фольклор зерттеушілері Е. Ысмайылов пен Н. Төреқұлов өздерінің «Халықтық дастандар» атты еңбегінде, — бас қаһарманның өмірбаянын сатылап суреттеу арқылы дәуір шындығын елестетуге тырысқан. Дегенмен мұның ұтымды, ұтымсыз жақтары да бар. Ұтымды жағы — ақындар негізгі кейіпкерін нысанасынан шығармай, тарихи тартыстың ең күрделі, шиеленіскен майданына араластырады, олардың жанқиярлық ерлігін де, ізгі адамгершілік қасиетін де жан-жақты түйіндеп суреттеуге мүмкіндік алады. Ал, ұтымсыз жағы — ақындар өздері сезсін, сезбесін бірін-бірі қайталайтын белгілі бір қалыпқа ойысып отыратындығы. Тегі бұл соңғы кемшілік халық ақындарының жаңа дастанына ғана

¹ «Социалистік Қазақстан», 28 февраль, 1973.

емес, тарихи ерлер туралы жазба ақындардың поэмаларына да тән кемшілік болса керек. Басты қаһарманды үнемі өмірбаян арқылы суреттей бермей, кейде қосалқы сюжеттік өріс тудырып отыру әдісі Нұрлыбектің «Қанды жорық» поэмасында айқын сезіледі...»¹.

Міне, жоғарыда айтып өткендерді қоса есепке алғанда мына тәрізді түйінге келуге болады. Қазақтың атам заманнан бері келе жатқан батырлық жыры біздің дәуірімізде берік негізді бай дәстүрге сүйене отырып, эпикалық поэма жанры түрінде дамып, қалыптасып отыр. Ал, жанр жағынан алып, оны ішкі түріне таман жіктеп қарағанда, батырлық, ерлік жайындағы бұрынғы дәстүрлі жырлардың салтын ұстанғанымен, ақындар оны өзгертіп, осы күнгі ел ерлігін, халық қаһармандығын қосып жырлайтын болды. Екіншіден, біздің заманның жеке ерлері мен батырларын, яғни олардың бейбіт еңбек пен соғыс майданындағы жанқиярлық істерін өздерінше ізденіс жасап суреттейді. Үшіншіден, ақын өзінің көзі көрген іс-қимылдарын, өмір өткелдерін тізбектей отырып, өзінің тікелей қатысуымен болған өмірбаяндық-қаһармандық жырларын шығарады. Төртіншіден, жеке ерлердің өмірін баяндаған кезде, оған кірме сюжеттік өріс тауып, осы тәсілді қолдану арқылы барып ақын өз поэмасын дамытып, даңғыл жолға шығарады.

Біз мөлшермен жанрлық түрін осылай бірнеше салаға бөліп қарастырғанмен, оның шеңбері осымен шектеліп, ақындық репертуар аяқталды, ақындар алуандығы жете сараланып болды деп айтудан аулақпыз. Өйткені, фольклор зерттеушілерінің жазып жүргеніндей, «қазіргі фольклорымыздың даму барысында тағы да талай өнерпаздық өрістер танылады. Мысалы, басқа ел әдебиетінде, әсіресе орыс әдебиетінде бөлек бағаланған көркем туындыларды қазақтың халық ақындары қалайша қайта жырлады? Қазақ арасына мол тараған А. Пушкиннің «Евгений Онегин» романын Қуат та, Сапарғали да айта білетін. Нәзік жанды, пәк көңілді, майда мінезді орыс қызы Татьяна Абайдан кейін қыр еліне қайтып тағы оралды, өзіміздің Қыз Жібек, мұңлы Баян дегендей «Нұр Тәтіш» болып келісті көркімен, абзал адалдығымен, биік адамгершілік қасиетімен қазақша жырланды... Туысқан қырғыз халқының әлемге әйгілі эпосы «Манастың» Көкөтайдың асын көрсете-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 246-бет.

тін тарауын Кененнің қазақша қызық та көркем жырлауы назар аударарлық мәселе»¹. Осы тәрізді құбылыс, процестер ілгері кездерде де жалғаса беруі мүмкін.

Советтік заманда пайда болған, сол бір эпикалық поэмалардың ішінен, алайда, батырлықпен байланысты ерлікті дәріптеп жырлайтын ерлік-күрес туындыларының қай жағынан қарасақ та алатын орны алаба-тен. Мұның, біздіңше, бірнеше себептері бар сияқты.

Біріншіден, осы дәуірдегі ақындар ертеден келе жатқан батырлық жырларды жақсы біліп, оған қанық екендігімен қатар, қазақ халқының ХІХ ғасырдағы ұлт-азаттық, бостандық алу жолындағы патша үкіметінің отаршылдық саясаты мен хандық-феодалдық қанауға қарсы көтерілісін жақсы білген және оны жадында ұстаған. Оның үстіне сол кездерде шығарылған таптық-әлеуметтік сипаты айқын көрінген, азаттық идеясын дәріптеген өлең-жырларды ұмытпаған тәрізді. Соған қоса өткен ғасырдағы ұлт-азаттық көтерілістерінің заңды түрдегі жалғасы болып саналатын 1916 жылғы Аманкелді Иманов бастаған халық көтерілісі, 1917—1920 жылдардағы Октябрь революциясы жолындағы күрестердің бәр-бәрінің әсері, әсіресе ХХ ғасырдың басындағы ересен жауынгерлік істер мен орасан кимылдар ақын, жырлардың тіліне сөз үйіріп, көмейіне жыр күйған, көкейіне нәр, өздеріне пәрменді күш пен рух берген. Шығармасын шыңдауға, шеберлігін арттыра түсуге ол жайлар мол себін тигізген сияқты.

Екіншіден, ерте дәуірден бері қазақтың халық поэзиясы үшін батырлық, эпикалық дәстүр оның қанындағы қадырлы қасиеттің елеулісі саналған шыңыраудан шығарылған сол қазына кең түрде жырланып, ел ішінде сүйіп тыңдалуы арқылы төрден орын алып келе жатқандығынан деп те қарауға болады. Тіпті қиял-ғажайып ертегілерінің жағымды кейіпкерлері, әдетте, бақташы-малшылар, аңшы-мергендер болып жүретіндігі белгілі. Олар еңбек адамы болып суреттелуінің үстіне халық бұларды ертегіде асып, тасқан күшті, ақыл-айласы мол батыр кейпінде де бейнелеп береді («Ер Төстік» т. б.).

Ертегілерге тән болып келетін қиял-ғажайып деген сөзді бөліп алып, осы тұста оның астын сызып айтсақ та болады. Өйткені, «...Қиял-ғажайып ертегілерінде... «Мерген, ер батырларымыз» — берідегі эпоста, батыр-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 377-бет.

лар жырларында аталған батырлардан әрірек заманда туған, тарихтан бұрынғы дәуірлер тумалары. Алыс заман айғақтары болады. Оның айқын белгісі сол қиял-ғажайып ертегілеріне араласатын қиял тудырған неше алуан жан иелерінің қалпынан көрінеді... Жанды, жансыз, жақсы заттың бәрі де адамзаттың алыстан келе жатқан арманын танытады. Ертегінің ерін қиын-қиынға апаратын алып қарақұс, өзі ұшатын кілем, тұлпар ат — бәрі де қиял пырағы... Арман қиялы әкеп «алты айлықты алты аттайтын» тұлпарға, алып қарақұсқа сайған. Кейінірек заманда мұны батырлар, қаһармандық дастандарында Тайбурылдар, Тарландар, Қарақасқа аттар деп үзбей қиялдайды. Қиял ертегісі адамға тәлім айтқанда, қияға құлаш сермеп адам бол, дейді. Суырдай ін аузындағы жайылысыңды ғана танып, інде туып, інде өлме дейді. Қиял-ғажайып ертегілерінде халық өкілі — герой осы қатерлі жаумен алысады. Ал жау күштер аса қаскөй ерен қуатты болып отырады. Бойына біткен келбеті адам шамасынан сонағұрлым артық болу үстіне, олардың ажал жеңбейтін, оңайлықпен өлмейтін жансебілділігі басқаша келеді. Кейбір жалмауыз алыптардың жаны өз кеудесінде болмайды, не судағы балықтың ішінде немесе кең даланы кезген киіктің ішінде, сикыр сандық ішінде, көкала үйрек пішінінде болады. Бір жан емес, он жаны, қырық жаны болатындары да бар»¹ деп М. Әуезов, қиял-ғажайып ертегілерінің ерекшелігін көрсеткен еді.

Қазақ халқының батырлық жайындағы эпикалық поэмаларының біздің тұсымызда мол жырланып отырғандығын айқындайтын тағы бір факті — тарихи аңыз-өңгімелердің ел аузында көбірек айтылып, жұртқа кеңірек таралып келгендігінен деп қараған жөн сияқты. Өйткені, ерлік, елдік поэмаларын тудырған қай ақын болмасын еліміздің бай ауыз әдебиеті мұраларының ішіндегі өткен дәуірлерден, бірден-бірге ауысып келе жатқан тарихи аңыз-өңгімелерге, жыр сарындарына аңсары аумауы немесе білмеуі, яки естімеуі мүмкін емес. Бұл жайында Октябрьге дейінгі эпикалық дәстүрді қарастырған, алдыңғы тарауда арнайы тоқтап, айтқан болатынбыз.

Сөйтiп, Ұлы Октябрь таңы шапағын шашып, сәуле-сiн кең жайғаннан кейiнгi жерде жаңа жағдаймен байланысты қазақтың бұрыннан келе жатқан дәстүрлi

¹ М. Әуезов. Ертегілер. «Әдебиет және искусство», 1956, № 2.

батырлық жырлары бар хал-қадырынша байып, дамып, ерелі-өрелі өзгерістерге ұшырады.

Бұрынғы батырлар жыры қазір халықтың тарихи-фольклорлық мұрасы ретінде қаралады. Бұл жанр жойылған жоқ, қайта жаңару, даму процесінде жетіле түсті. Кейбір халық ақындарының қазіргі қаһармандарды, олардың еңбектегі, соғыстағы ерліктерін ертедегі батырлар жыры түрінде жырламақ болған талабы сәтсіздікке ұшырады. Алайда, бұл эпосты жоққа шығару емес. Эпос дәстүрі халықтың қазіргі қаһармандық поэзиясының қайнар көзі екені даусыз. Мұнда біз дәстүрді өзгеріссіз күйінде алуды емес, оны жаңартып, дамытып творчестволық жолмен пайдалануды айтып отырмыз¹.

Бұл жөнінде тағы бір тілге тиек етіп келтіретініміз халық таланттарының ауызша шығарылған, немесе жазбаша түрдегі осы эпикалық поэмалары тек республикамыздың көлемінде ғана емес ауыз әдебиетінің жаңарған жанры ретінде орысшаға және басқа тілдерге де аударылғандығы, сөйтіп, Одақ көлеміне де танылып, тиісті бағасын алғандығы. Бұл жайында Жамбылдың, Нұрпейістің, Исаның әр кезде шығарылған поэмалары айдан-ашық мысал бола алады. Тіпті қазақтың батырлық жырының озық үлгілері шет елдердің тілдерінде де аударылып, өнеге өрісіне айналып кетті. Герман Демократиялық Республикасында шыққан «Алтын Отау» деген жинақта «Ер Тарғын» эпосы мен «Қозы көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек» тәрізді қазақтың лиро-эпостары жарық көргендігі бұған дәлел болады.

Жұртшылық ойына ұялаған қазақтың батырлық, тұрмыс-салт жырлары: «Қарақыпшақ Қобыланды», «Еңлік — Кебек» пьесалары, «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Алпамыс» опералары, «Қамбар мен Назым» балеті түрінде театрларымыздың репертуарынан берік орын теуіп, көпшілік көңілінен шықты.

Бағы заманнан ел есінде, халық жадында сақталған сол батырлық сарынды, басымыздан кешкен тарихи істерді суреттеп көрсетумен бірге ақындар социалистік, коммунистік құрылыс жолында жан аямай, көзге түсіп еңбек еткен совет адамдарының патриоттық іс-қимылын, қызықты өмірін осы дәуірдегі эпикалық поэма-ның өзекті тақырыбы етіп алды.

Батырлық жырларды жалықпай жаттап жадына

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 94-бет.

сақтаған, оларды жұрт алдында ойдағыдай орындау үшін тілінен бал тамызып, көмейінен күй төккен ақын бұл заманда өткен өмірді есіне түсіреді. Ол ойға оралып қоймай, төңірегінде болып жатқан тың жаңалықтарды, күрт өзгерістерді енді өз көзімен көреді. Сөйтіп, олар өткен мен кеткеннің, келген мен келешектің куәгері ретінде сөйлеп, тарихи жағдайларды, шынайы шындықты, аңыз болып кеткен әсерлі әңгімені әуелі өлеңге, жүре келе көлемді эпикалық поэмаға айналдырады.

Осы жерде М. И. Калининнің совет эпосының туып, дамуы жайында айтқан мына бір сөзі еріксіз еске түседі: «Ал, шынында, советтік патриотизм біздің халықты ілгері дамытқан ата-бабалардың творчестволық ісінің мирасқоры... Демек, советтік патриотизм өзінің қайнар көзін халық эпосынан бастап, ежелгі заманнан алады; ол халық жасаған қазынаның ең таңдаулыларының бәрін өзінің бойына жинайды және барлық жетістіктерін ардақтап сақтауды ұлы абырой деп біледі. Енді, міне, бұрын капитализм жек көріп, тоқыратқан рухани өндірістің бір саласы — өткен заман мен бүгінгі замандағы халық творчествосының өрісін ұштастырған совет эпосы туды. Қоғамды қайта жасау негізінде дамыған социалистік процесс ұлы суретшілердің бейнелеуіне сай боларлық сан алуан мол қызықты тақырыптар туғызды. Халық қазірдің өзінде-ақ осы тақырыптардың ең таңдаулы дәндерін іріктеп алып, ұлы дәуір туралы және оның ұлы қаһармандары туралы эпикалық-қаһармандық поэмаларға қажетті жеке-жеке бейнелерді бірте-бірте жасап жатыр»¹. Советтік дәуірде шығарылған Жамбыл Жабаевтың «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Ворошилов туралы поэма», «Туған елім», Нұрпейіс Байғаниннің «Комиссар Пожарский», «Өрістеген өмір», «Нарқыз», «Жиырма бес», Иса Байзақовтың «Алтай аясында», «Ақбөпе», «Он бір күн, он бір түн», Омар Шипиннің «Аманкелдісі» сияқты эпикалық поэмалар осының айқын айғағы болып табылады. Мұнда ақындар көне дәуірде шығарылған батырлар жырындағы — реалистік дәстүрдің сипаттарын еркін пайдалана отырып, қазіргі жазба әдебиетіміздің идеялық творчестволық принциптерін игеріп алуға тырысты.

Филология ғылымының докторы Әбділда Тәжібаев:

¹ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании. М., 1951, стр. 113.

«Аспаннан аяғы салбырап ешкім де туа қалмайды. Қандай дарынды ақын болса да қоғамдық ортадан шығып, әдебиеттің белгілі традициясы арқылы жеттігетіні белгілі. Жамбыл да тарихи заңды жолмен шыққан ақын. Мәселе ақынның халықтық поэзияның ғасырлық традициясын барынша мол, еркін пайдалана отырып, сол традицияны жаңа дәуірге сай түрде сапа, мазмұн жағынан бүтіндей өзгерте дамытуында, жаңашылдығында... Толғауларындағы сыр, сөздік теңеулердің, тіпті композициялық жағынан алғанда да бәрімізге бірдей ұғымды традицияда туғаны ап-айқын. Сонымен қатар өзгеге ұқсамайтын жаңалығы да жарқырап көрініп тұрады.

Эпикалық дастандардағы күш-қуат, өрнек айшықтар Жәкеңе де бар, екпінді, лепті өлеңдер үлкен бір жорықтың шабуылындай мұнда да топанша ақтарылып, дауылдай бұрқырап, заман сипатын баяндап жатады.

Поэмаларындағы негізгі қозғаушы, қозғалушы күш халық күші екенін салғаннан танып, қанығып отырамыз. Ал мазмұны жағынан алғанда мүлде бөлек сапаға айналып шығады... Жамбыл дастандарының геройлары еңбекші бұқараның ұлдары»¹ деп, ақын ерекшелігін ашқан.

Көне дәуірден қатарласып қалмай келе жатқан ақындардың творчестволық әдісінің, дәстүрінің бірі — суырып салмалылық өнер десек, оның атақты шебері саналғандар да бар. Мәселен, Иса Байзақов осы типтегі ақын болып табылады. Есмағамбет Ысмайылов Иса-ның осы өнерге өте жетік екенін айтып, оның асқақ қабілетін былайша бағалайды: «...Ақындардың ішінде импровизация өнерінде Иса барлық ақыннан озық болды. Оның «Он бір күн, он бір түн» атты дастаны қазақ совет поэзиясының елеулі шығармаларынан саналады. Бұл дастанның тексін жазылған күйінде Иса толық жатқа білмейтін, бірақ оның есесіне ол, сюжеттік желісін сақтай отырып, кез келген мезгілде оны жаңа текспен үздіксіз суырып салып жатқа айтып шығатын.

Ақындық шабытына келген кезде Иса Байзақов қандай тақырыпқа болсын өлеңді бөгетсіз суырып салып айтып кететін, күшті келісті көркем поэзиялық сөз де, ішкі логикалық мазмұн, тапқыр ойлар да осы тұт-

¹ Ә. Тәжібаев. Өмір және поэзия. Алматы, 1960, 374—375-беттер.

қиыл жылдам шығарып айтқан өлең-жырдан толық табылатын. Жазушылар М. Әуезов пен Ә. Тәжібаев А. С. Пушкиннің «Египет түні» әңгімесін Исаның қалай жалғастырып, аяқтап шыққандығы жөнінде қызық әңгіме айтады. Жазушы, ақындардың басы қосылған бір мәжілісте Исаға Пушкин шығармасының мазмұны айтылып беріледі. Иса оны ести сала, дәл сол жерде поэма етіп қайта жырлап шығады. Оқиганың аяқталмаған түйінін өзінше шешіп Клеопатрға деген махаббаты үшін өз басын құрбан етуге дайын ерлер елі үшін де жанын ұида етеді, ұлы махаббат, ұлы адамгершілік сезімді, ұлы отаншылдық ар-намысты тудырады деген идеяны жырлайды.

1938 жылы республика жазушыларымен кездесу кезінде тағы да Исаға Мария Раскованың самолетпен Москвадан Қиыр Шығысқа дейін қонбай ұшқан сапары туралы тақырыпты жырлауды ұсынады. Сонымен Иса сол жерде-ақ, не бары 40 минуттың ішінде, өзінің «Он бір күн, он бір түн» атты дастанын қолма-қол шығарып айтып шығады. Кейін поэманы ақын жазып қағазға құсирді, ол басылып шықты. Исаның творчестволық мірінде өзі біліп көрмеген қызықты оқиғаларды табан аяуызда өлеңмен айтып беру сияқты факті жиі ұшырап отырады. Бұл фактілерден импровизация мен жазып шығару өнері Исаның бір өз бойында қатар қонғанын көреміз»¹. Ақынның осы бір шығармасы ғана емес, ол эпикалық поэмалардың ірі тұлғасы ретінде өз туындыларына аса мол да әдемі, айырықша көркемдік нақыш бере отырып халықтың поэтикалық творчествосындағы романтикалық элементтер мен реалистік жазба поэзияны қатар алып, оны шебер өрбітіп отыратындығы дұрыс айтылып жүр.

Дархан даламыздың дауылпаз да дарынды жыршысы хақында, өршіл өнері жайында толып жатқан өнегелі, кейінгі жастар тағылым алатын сөздер бар. Қайсыбірін келтіріп өтуді осы тұста жөн көрдік. «...Домбыраны қолға алғанында Исаның бүкіл денесі ішектермен бірге дірілдеп, билей жөнелді. Әрі-беріден соң саусақ ырғақтарымен бірге кейін домбыра шанағы ат тұяғынан тасырлаған тақырдай жаңғырығып, күмпілдеп, күңіреніп кетті. Енді бір қарасақ, сайын далада сағымға сүңгіген сайғақтай Исаның қос жанары ғана жалт-жұлт етеді. Бүкіл денесі сырлы сағымның

¹ Е. Ысмайылов. Жаңа белеске (Сын, зерттеу, мақалалар жинағы). Алматы, 1962, 129—130-беттер.

көліне күмп беріп түсіп, жоқ болып кеткендей... — Менің мұны неге айтқанымды білесіңдер ме? — деп сұрады. Біз тұнжырап төмен қарадық. Исаның көз оты жүзімізді тайдырып жіберді. — Осында, — деді ол, — біреулер мені Исаның ақындығы сарқылып, шабытының танабы тартылып қалыпты десіпті. Мен Ақбөпенің кіріспесін¹ сондай жалауыздарға жауап үшін жазғанмын. Мен көктей ақынмын, менің құлағанымды кім көріпті, мен күндей ақынмын, жұрттан қайыршылап өлең сұрағанымды кім көріпті? — деп Иса желпіне түсті...².

«...Сұңғыла ойлы Иса құйма құлақ алғыр еді. Ал біздің жастарымыздың қайсыбірі осындай білім құштарлық таныта ма! Жалғанда ой жалқаулығынан жаман нәрсе жоқ! — деп Мұқан (Мұхтар Әуезовты айтып отыр автор. — Т. С.) енді өзге бір хикаяға ойысты... Бір күні Исаға тұтқиылдан қасақана тиісіп, шүйілмесім бар ма?! «Осы сен өркөкіректеніп, өзеуреп, «мен!», «мен!» деп неге кеуде кересің? Неге бұлданасың, бәлденесің? Кәне, мықты болсаң көрейін сені! Айталық мен дүние салған екенмін. Сол турасында жоқтау айтшы, кәне, қолма-қол осы арада. Айтарыңның сөзі сазы да жаңа, соны болсын!» — дедім. Қаршыға бітім шағын денелі Иса шапшаңдыққа басты. Шыршық атып, алабұртты. Мойны келтелеу, жылдар ізінен қара қоңырланып жылтырланған кәрі серік домбырасы шанағының бет тақтайын ортаң қолмен тарс-тұрс ұрып жіберіп, шырқап кетті дейсің! Қара жер теңселіп, тұңғиық аспан төңкеріліп бара жатқандай. Жер үстінің наза-наласы соның ғана көкрегін кергендей. Азалау әуен, қара жамылған қам келіншектердей тірі сөздер. Төбе құйқам шымырлап кетті. Әттең өсем әні де, әдемі жыры да сол жерде қалды. О кезде қазіргідей магнитофон, диктофон бар ма еді?! — деп, ұлы жазушы мінбеде кілт кідіріпті»³.

Дарынды да арқалы ақын жайында айтылған өнегелі де өте ерелі сөздер бұлар. Мұны жалғастырып, созып, дамыта беруге болады. Өйткені, «Иса ақынның шапшаң тапқыр импровизаторлық өнері советтік әдебиетіміздің өзгеше құбылысы деуге болады. Оның

¹ Кім көрді көктің жерге құлағанын,
Кім көрді күннің жарық сұрағанын.

Кім көрді Ақбөледей ару жастың,
Шомылып қанды жасқа жылағанын...

² «Қазақ әдебиеті» газеті, 1972, 21 январь.

³ «Социалистік Қазақстан», 1971, 21 март.

суырып салма толғаулары, дастандары, ән текстері, арнау өлеңдері, түрлі жағдайда ағылтқан түйдек-түйдек жырлары ауызша шығарып айтқыштықтың классикалық үлгісі еді. Сонымен қатар ақын Иса жазба әдебиетінің өкілі ретінде де айта қалғандай іс тындырды, қазақ совет поэзиясының қорына бірнеше мәнді, көркем дастандар қосты. Иса Байзақовтың актерлік, артистік, әншілік, жыршылық еңбегі өз алдына бір төбе»¹,— деп, филология ғылымының докторы Р. Бердібаев ақынның бойындағы осы асыл қасиеттерін дұрыс көрсеткен екен.

Ұзақ болса да осы пікірлерді келтіру арқылы біз ақынның ақындық творчестволық ерекшелігін ашқан байымдауларға әдейі орын бердік. Біздің заманымызда шығарылған эпикалық поэмалардың жай-күйіне тоқталғанда, оның пайда болуы мен дамуын сөз еткенде Исаның өте-мөте алабетен шығарғыштық қасиетіне, жоғарыда келтірілген өзіндік ерекшеліктеріне көңіл аудармай өту мүмкін емес. Филология ғылымының докторы М. Хасеновтың Иса ақын творчествосын жиырма жылдан артық уақыт бойы қыр-қырынан алып зерттеп келе жатқандығын құптамасқа болмайды.

Қай дәуірде болмасын Иса типтес қайталанбас ақындар болған. Олар жырлаған, бізге жеткен батырлар жыры тек қана өмір кешкен жеке адамдардың көзге көрінген, елге естілген ерлік істерін ғана суреттеумен тынған жоқ, ол жеке образдар арқылы барша халықтың батырлық тұлғасын, кескін-кейпін, жанқиярлық ерлігін, сарқылып таусылмас күш-қуатын елестетеді, соларды бейнелі де кереметтей көркем сөздермен көмкеріп береді. Сонымен бірге халық қашанда батырлар жырын тәрбиелік мәні бар мәнерлі құралдың бірі есебінде пайдаланған. Батыр атаулының елін, жерін жаттан, жаудан қорғаудағы үлгі берерлік ерлік ісін жас ұрпаққа ұнамды өнеге, тағылым-тәрбие ретінде ұсынған. Яғни, эпосты жырлаған ақындар, жыршылар, батырлық, тұрмыстық-салттық жырларды пьессаға айналдырған жазушылар бағы заманда өткен батырлардың образын ерлік істің, асқан батырлықтың символы түрінде тыңдаушылары мен көрушілеріне тартады. Мұның бәрі біздің дәуірімізде қазақ эпосының қоғамдық санамызға берік еніп, тәрбиелік мәнінің

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964, 425-бет.

бұрынғыдан да жоғары екендігінің айқын айғағы болса керек.

Халықтың қайрат-қаһарын, батырлық іс-қимылдарын жырлау Жамбылдың творчествосында ерекше орын алады. Совет дәуіріндегі жаңа мазмұнды шығармаларында ол бұл тақырыпты Отан қорғау, бейбітшілік жолындағы күрес идеяларымен, ел қорғаудағы ерлік бейнелермен тығыз байланыстыра отырып жырлады. Соғысқа қарсылық сарыны, бейбітшілікті уағыздау ұраны Жамбылдың отызыншы жылдардағы творчествосында жиі ұшырасады. Осы тарапта айрықша бөліп, арнайы айтатын туындылары — Аманкелді мен Ворошилов жайындағысы.

Аманкелді болса халық бостандығы жолында қалың көпті азат етемін деп басын азапқа душар еткен айтулы ер. Елімізде Совет өкіметін орнатып, жерімізге құт, береке ұрығын себемін деген айбынды батыр. Со бір қаһармандық қимылдарына ақын қатты сүйінеді де сүйсінеді. Соітіп барып оның ерлік тұлғасын ашып, ерлік бейнесін жасайды.

Ардагер Аманкелді ердің ері,
Кең өріс, жалпақ дала туған жері,
Елі мен мекенінің туын ұстап,
Қол бастап қап майданда аққан тері —

деген шумақта батырға деген қаншалық қадірлі де сергекті сезім жатыр!..

Немесе, ақынның белгілі белеңде туған көп жазылып, көп айтылып жүрген «Ворошилов туралы поэмасындағы»: «Мен жырлаймын, көтерем көкке атын, Елім ері, халық сүйген большевикті» — деген өлең жолдары бірте-бірте өріліп, яғни, жас кезін, өскен өлкесін, өткен жолын, соңғы шағын суреттеп, ақын Клим батырдың халық үшін сіңірген батыл да ерлік істерін эпикалық жыр деңгейіне жеткізіп көркем көмкерген. «Ворошилов пен Аманкелдінің Жәкең жасаған тұлғасы советтік халық әдебиеті үшін зор жаңалық болды. Совет халқына, социалистік Отанға адал қызмет атқарған ер-азаматтардың істерін жырлау жөнінде халық ақындарына, яғни, өзінің замандастары мен шәкірттеріне үлгі, өнеге көрсеткен де Жәкең еді. Бұған мысал етіп Ұлы Отан соғысына дейін Иса мен Нұрпейістің, Нұрлыбек пен Нартайдың, Саядлі мен Есдәулеттің, Кенен мен Доскейдің, тағы басқа да халық ақындарының шығарған поэмалары мен жырларын еске алайық. Олардың бәрі де Жәкеңнен үлгі ала оты-

рып, совет адамдарының ерліктерін асқан шабытпен жырлаған еді¹.

Өмір өткелдері мен кезеңдерін еске түсіргенде белгілі белең болып саналатын 1916 жыл жайы қазақ тарихынан көрнекті орын алады. Қазақ халқының ержүрек ұлы Аманкелді сол халық бостандығы жолында 1916 жылы елден сарбаз жинап, қол құрғанда бұған біраз ақындар келіп қосылады. Осының бірі — атағы елге кейіннен белгілі болған О. Шипин еді.

Омар Шипин көтеріліс жасаушыларды азық-түлік, қару-жарақпен жабдықтап тұру жағын басқарады. Сонымен бірге ол көтерілісшілер штабының хатшысы жұмысын да атқарып жүреді. Көтеріліс басылғаннан кейін революциялық қозғалысқа белсенді қатысқаны үшін О. Шипин Семиречен уезіне жер аударылады. Айдаудан қайтып оралған соң Омар алашорда бандыларына қарсы Торғайдағы Қызыл партизандардың күресіне араласады. Сондықтан да Омар есімі әруақытта Аманкелдінің, қазақтың белгілі революционері Әліби Жанкелдиннің жақын серіктерінің, аяулы адамдардың қатарында бірге тұрады, солармен қоса аталып отырады. Өйткені, ол төңкерістің дабылшысы, батырдың жанашыр, жауынгер досы болғандығын өзінің аса тиянақты, адал ісімен әбден дәлелдеп көрсеткен адам.

Оның осындай қасиетін көрсететін мынадай бір мысал келтірейік. 1914 жылы округтік сот патша өкіметіне қарсы тұрдың деп Аманкелдіні жауапқа тартады. Батырды аман-есен құтқарып алу үшін дереу қолдан келген шараның бәрін пайдалану керек болған. Осындай жауапты жұмыс жаңадан ғана ақын деген атағы жайылып, елге белгілі бола бастаған Омар Шипинге жүктеледі. Омар істің дер шағында, жедел Қостанай қаласына барып, әр түрлі жолдарын қарастырып, амалын тауып Аманкелдіні пәле-жаладан босатып алады.²

Қазақ әдебиетінде Аманкелді атымен байланысты шығарылған толып жатқан өлеңдер мен жырлар, поэмалар мен дастандар бар екендігі рас. «... Ұлы Октябрь революциясы қарсаңында 1916 жылғы көтеріліске байланысты үгіт-насихаттық мәні бар мол поэзия жарық көрді. Аманкелді геройлық басты тұлғаға ай-

¹ М. Ғабдуллиннің «Жамбыл творчествосындағы қаһармандық сарындар» деген мақаласынан. «Вестник АН КазССР», 1972, № 7.

² «Ленинский путь», 8 август, 1959.

налды. Ол жөніндегі өлең, поэмалардың көпшілігі ба-
тырға деген халық махаббатының шексіздігін таныта-
ды»¹. Жазушы-академик Мұхтар Әуезовтың бұл сөзі
өбден орынды айтылған. Әдебиеттегі осы жайды сөз
еткенде Омар ақынның аты ерекше естіледі. Есімі ай-
рықша аталады.

1916 жылы ер, азамат, үлкен-кіші Аманкелдінің
басшылығымен патша өкіметіне қарсы сапқа тұрған-
да, Омар да туған халқының бостандығы мен тәуелсіз-
дігі үшін жауынгерлік жолға шығады. Өзі сарбаз
қатарына кірдім деп тынбай, онымен шектелмей көп
адамның көтеріліске белсенді қатысуына ұйтқы да бо-
лады, әсерін де тигізеді.

«...Қайдауыл болысының шағын бір ауылы бүгін
ара ұясындай у-шу. Аттылысы атты, жаяуы жаяу,
ауылдың кең қотанына жиылған. Найза, сойыл, құ-
рык, айыр, шокпар, шиті мылтық бәрі аралас, әр жер-
де шошаң-шошаң етеді. Ортада сәлделі біреу қызына
сөйлеп тұр. Ол: отанды қорғау, әскердің қара жұмы-
сына адам беру керек деп, аузы көпіре уағыз соғады.
«Миллят», «уәләят», «патша ағзамның ғұзыры» деген
шұбар ала сөздерді шұбыртып барады. Сол кезде
торы дөненін тебіне, тотыққан сақа жігіт топ ортасы-
на келді де: — Оу, шақша бас, қай отанды, қай қам-
қоршыңды айтып тұрсың?

Қанын сорған кедейдің,
Патшаңды ағзам демейміз.
Жегідей жесе жерімді,
Несіне оны жебейміз?
Николай отқа салсын деп,
Баламызды бермейміз.
«Бұратана, жалшы» деп,
Қорлады, оған ермейміз.
Жанында жалын оты бар.
Жігіттерді терейік.
Аманкелді батырдың,
Соңынан, қане ерейік,—

деп, жігіт шаршы топта жар салып, құйысқанды кере
түрегеліп, көпшілікті бір шолып өтті. Қалпе сөзі жай
қалды да, бәрі:

— Осы жігіттікі дұрыс! — Қашанға шыдаймыз? —
Ерейік батыр қолыңа! — деп дүр ете түсті. Бұл 1916
жылы болған уақиға еді. Ат үстіндегі айбарлы
жігіт — Омар болатын»².

¹ М. Әуезов. «Әр жылдар ойлары», Алматы, 1959, 472-бет.

² «Лениншіл жас», 9 август, 1959.

Жігіт ағасы Омар әділдік жолындағы күреске осылай бел шешініп, белсене араласып жорық жыршысы атанады. Көңіл көтерер жарасымды әзілімен сарбаздар қауымының әні мен сәні, сауығы мен салтанаты болады.

Аманкелді Иманов бастаған халық көтерілісі кезіндегі ересен жауынгерлік істер мен орасан қимылдар О. Шипиннің тіліне сөз үйіріп, көмейіне жыр құйған, көкейіне нәр, өзіне пәрменді күш пен рух берген. Шығармасын шыңдауға, шеберлігін арттыра түсуге кейіннен ол жайлар мол себін тигізген. Ақынның өлең, жырларынан, поэмаларынан бұл жағдаят айқын сезіліп тұрады.

Әсіресе отызыншы жылдардың тұсында ақын сол көтерілісті, оның жай-жапсарын, Аманкелдінің батырлығы мен батылдығын жырлауды онан әрі дамыта түсті. Ақын оны заманымызда туып жатқан орасан ерлік қимылдармен, қоғамдық мәні бар тамаша оқиғалармен байланыстыра, ұштастырып отырды. 1930 жылдардың аяқ шені мен 1940 жылдардың бас кезінде Омар Аманкелді жайында толып жатқан жыр, толғаулар туғызған¹. Аманкелді жайында о баста шығарған өлең, жырлары кейіннен кеңейе келіп, лиро-эпикалық сарында жазылған ұзақ-ұрғалы толғаулармен көлемді де көркем эпос, поэмаларға айналып кетті. Оның «Аманкелді», «Әли-дастан» секілді поэмалары осының айғағы болса керек-ті.

Омардың Аманкелді жайындағы ұзақ желілі «Аманкелді» поэмасы алғаш рет Ұлы Отан соғысының ауыр күндерінде, 1943 жылы жарық көрді. Мұндай туынды бірден шығарылған жоқ, оған ақын көп дайындықтан соң, ойланып толғанып келді. Ардагер Аманкелді қазаға ұшырағаннан кейін де Омар даңқты батырға арнап өлеңдер, толғаулар туғызған. Ол туындылары, әсіресе отызыншы жылдардың тұсы мен

¹ «Аманкелдінің ізімен», «Қазақ әдебиеті» газеті, 15 октябрь, 1937; «Аманкелдінің өскеріндегі жігер», Ә. Сәрсенбаев. «Оқу кітабы», II б., үлкендер мектебіне арналған, Алматы, 1941, 37—39-беттер; «Әдебиет майданы», 1938, 2, 58-6; «Батырдың ізімен», «Большевиктік жол», 10 сентябрь, 1937; Сонда, 18 январь, 1938; «Ердің есте қалған ісі», «Социалистік Қазақстан», 18 май, 1939; «Ердің тұлғасы» («Аманкелді» кинокартинасына шығарған өлең), «Социалистік Қазақстан», 28 январь, 1939; «Жолынан большевиктің адаспады», «Большевиктік жол», 3 февраль, 1938; «Петербургқа сапар»; Сонда, 14 июнь, 1944; «Торғайға шабуыл», «Әдебиет және искусство», 10—11, 11—12-беттер, 1940, т. 6.

қырқыншы жылдардың басы кезінде баспасөзде көбірек жарияланды деп жоғарыда айттық.

Аталған поэмада қазақ халқының батыр ұлы Аманкелді Имановтың өмір жолы мен ерлік күрестері суреттеледі. Көркем шығарылған, он төрт бөлімнен тұратын бұл туындының алғашқы нұсқасында идеялық жағынан кемшіліктері болды. Ақын онда Кенесары Қасымов бастаған қозғалысты дәріптеуге ұрынып, оның қиянатшыл, зорлықшыл жақтарын ашпады. Аманкелдінің ерлік қимылдарын Омар ата-баба тарапымен, Иманның батырлық жолымен, оның дәстүрімен байланыстыруының үстіне Кенесары қозғалысымен ұштастырған еді. Омар дер кезінде айтылған жұртшылық сынын еске ала отырып Аманкелдіге арнаған бұл поэмасын¹ қайта қарап, көп өңдеуден, әрлеуден өткізіп, 1961 жылы екінші рет шағын нұсқасын бастырып шығарды.

О. Шипин Торғай көтерілісінде қазақ халқының ардагер батыры Аманкелдінің жақын жолдасы, жанашыр досы, жалынды жыршысы болған дедік. Ақынның өзіне сөз берсек:

Жасынан батыр болды Аманкелді,
Ерлігін Аманкелді көзім көрді.
Өзім де сол батырдың жыршысы едім,
Жырлайтын сол ерімді кезім келді²—

деп әу бастағы арнау бөлімінде айтылған осы бір ауыз сөз кейіннен кеңейтіліп, бірте-бірте өрістей береді.

Батырдың жастық шағын, халық көтерілісі кезінде басынан кешірген ерекше ерлік күрестерін, ғажайып істерін суреттейді ақын. Аманкелдіден басқа да Омардың өзі бірге болып, қасында жүрген, көзі көрген ер-азаматтардың, көтеріліске белсене қатысқан батыр сарбаздардың өмірі, тағдыры, ерлік қимылы поэмада оқушының көз алдынан дараланып өтіп отырады. Осы жайлар, негізінен алғанда, поэмаға сюжеттік сарын болған.

1916 жылғы халық көтерілісі жайында, Аманкелді туралы кәрі тарлан ақындарымыз күні бүгінге дейін асқақ шабытпен тебіреніп жырлап келеді, олар осы тарихи оқиғаға арнап бірнеше поэмалар шығар-

¹ О. Шипин. Таңдамалы шығармалары, Алматы, 1961, 75—152-беттер.

² Сонда, 75-бет.

ды. Желілі жырлар циклын, батырлық эпостың дәстүрін сақтаған Сәт Есенбаев, Нұрқан Ахметбековтің «Аманкелдісі» сияқты О. Шипиннің поэмасы да батырдың өткен өмір жолын, оның қиян-кескі күрес күндеріндегі ерен-ерлік қимылдарын шынайы көрсетуге арналған. Поэmanın жаңа нұсқасы Аманкелдінің 1918 жылы февраль айында Орынборға барып, большевиктер отрядымен қосылып, жауды қырып, тасталқан қылып қаладан қуып шығуымен аяқталады.

Поэмадан сол кездегі ел өмірінен, сол өңірдің тарихынан көп мәлімет алу үстіне Аманкелдінің ерлік тұлғасы, батырлық бейнесі еркін көрінеді. Аманкелді жалаң қолбасшы емес, елін бостандық жолындағы ұлы қозғалысқа батыл бастаған, асқан қайырымды, қамқоршыл адам. Ақыл парасаты мол, ойлау, пішім тұлғасы кең бейне. Батырдың Совет өкіметін орнату жолындағы күресін, алашордашыл жаулармен оның аяусыз күрес жүргізгенін поэмада Омар нанымды етіп суреттеген.

«Поэмада қазақ халқының батыр ұлы Аманкелдінің тууы, оның жастық және жігіттік шағы, әлеуметтік қызметі, халықтың азаттығы, теңдігі үшін жүргізген күресі толық баяндалып, батырдың бейнесі шебер, жақсы жасалған. Көтеріліс жөніндегі басқа өлең-жырлардың кейіпкерлері сияқты, Аманкелді 1916 жылы кенет, әлде қалай шыққан адам емес, өмір сырын біліп, заман жайын көріп, жасынан халық жайын ойлап, әділетсіздікке қарғыс айтып өседі. Ер жетіп санасы ояна келе күрес жолына түседі»¹ деген елеулі пікірге қосылмасқа болмайды.

Ақын ертедегі дәстүрлік жырларда кездесетін, батырлардың жауымен жекпе-жекте күшінің басымдығын көрсету үшін қолданылатын тәсілдерді дәл осы поэмасында еркін қолданған. Мәселен, Омар Аманкелді батырдың Торғай қаласына шабуыл жасаған кезде оның жауға қалай ойран сап, ат ойнатып атой бергенін былайша көрсетеді:

Аманкелді жауларға
Лашын құстай түйілді...
Жаудың атқан оқтарын,
Бұршақ құрлы көрмеді.
Астына мінген шалқасқа
Талайын таптап жерледі,
Мыстан кемпір секілді

¹ Б. Кенжебаев, Ө. Есназаров. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1966, 259-бет.

Ұлтшылдар іші құнысқан,
Алауыздар әр жерден,
Қашып шықты ұрыстан
Қашқындарды қайырды
Аманкелді ақырып,
От тұтатып қылыштан¹.

Поэманың сюжет желісінде, композициялық құрылысында, әңгіме болатын оқиғаларды даралап, суреттеу тәсілінде ақынның өзіндік ерекшелігі, бояуы бар. Жағымсыз бейнелерді мықты мысқыл, сыйымды сықақ арқылы келістіре кескіндейді. Ақын батырлар жырына тән көркемдік нақыш, суреттеу тәсілдерін поэмада кең түрде, жан-жақты шебер қолданған.

Поэманың тілі көркем, оқушыны еліктіріп, өзіне тартып отырады. Әдемі көріністер мен салыстырмалы суреттеу мол кездеседі. Жалпы алғанда поэмада Аманкелдінің үлкен бейнесі жан-жақты көрсетілген. Сондықтан да ол халық поэзиясындағы көзге түсер елеулі шығарманың қатарынан орын алады.

Омардың «Әли дастаны» белгілі революционер Әліби Жанкелдиннің өмірі туралы хикая.

«Аманкелді батыры» сияқты бұл поэма да әсерлі, көркем тілмен жазылған. Поэма «Әкенің көрген азабы», «Егіз ұл», «Алғашқы сапар», «Жалбағай», «Арман», «Қуғын», «Отты жылдар», «Қайтқан кек», «Ел камқоры», «Ердің ісі өлмейді» секілді бөлімдерден тұрады. Осылай, бөлініп-бөлініп аталуының өзі де көп нәрсені аңғартқандай, оқушыға не жайында әңгіме айтылатындығы күні бұрын белгілі болып тұрғандай.

Поэмада ақын Әлібидің өмір жолын сонау бала-лық шағынан бастап бірте-бірте сатылып дәуір-дәуірге бөліп көрсетеді. Яғни, жастық кезі, Октябрьден бұрынғы реңсіз өмір, революцияның отты жылдарындағы қайтпас-қайсар қайрат, адымды істер, Совет өкіметінің алғаш дүниеге келген шағындағы Әлібидің кедей, кемтарларға жасаған көмегі, қалтқысыз қамқорлығы сипатталады. Ақын кейіпкерін жеке дара, жалаң суреттеумен тынбай, оның айнала төңірегін, өскен қауымын да қоса қамтиды. Ә. Жанкелдиннің революция ісіне жете беріліп, оның осы жолда не бір қиындық кездесе де қажымай-талмай ел үшін еңбек еткені поэмадан айқын көрініп тұрады.

Халық ақындарының негізгі творчестволық, ақын-

¹ О. Шипин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1961, 115—116-беттер.

дық беті ауыз әдебиеті мен өткендегі мұраны игеру арқылы қалыптасса, сонымен бірге олар сол мұраны жоғарыдан бағалап, өз дәуірімен байланысты елегінен өткенін ғана алып, қорытып отыратын жаңашылдар. Мәселен, халық ақыны Нұрхан Ахметбеков «Жасауыл қырғыны» поэмасын 1932 жылы жазып, оқиғасы өткен ғасырдағы хан Кенесары Қасымовтың зұлымдығын әшкерелеуге арналғанымен, сонан бергі мезгілде ол бірнеше түзетуден, өңдеуден өткізді. Соғыстан кейінгі жылдары басылып шыққан нұсқасы Қазақ ССР Министрлер Советінің бәйгесін алып, халық творчествосының қазынасына қосылған елеулі шығарма болды.

Ақынның тарихи негізге құрылған бұл поэмасында Кенесары, Наурызбайдың сол жорықтары, жосуылдарымен бірге қазақ елінің ерте дәуірдегі шаруашылық, мәдени жайдағы тұрмысы, әдет-ғұрпы, өнегесалты, өте-мөте көшпелі өмірдің мән жайын айтып, табиғат көрінісінің тартымды суреттелуі көңіл аударарлық¹. Сонымен бірге поэма мінсіз де емес. Поэмада суреттелетін жағымды кейіпкерлер: Алтынбай, Жанғабыл, Қарға — халық мұңын жақтаған адамдар. Алайда, жойқын күрестегі олардың батырлық ісі, ерлік қимылдары жете көрсетіліп, онша ашылмайды. Ат аталумен іс тынбайды, қаһармандар қатарында дараланып оқшауланып суреттелуі керек еді деп айтылған пікірлерді біз де қолдаймыз.

Сол сияқты, белгілі ақын, композитор К. Әзірбаевтың «Әли батыр» атты поэмасы қазақ халқының 1916 жылғы патша өкіметіне қарсы көтерілген ерлік күрестерінен алынып ертеректе жазылғанымен, ақын кейінгі уақытта әлсін-әлсін түзетуден өткізіп отырды. Мұнан біз ақын, жыршылардың белгілі бір шығармасының нұсқасымен тоқталып қалмай, мезгіл өткен сайын ол тақырыпқа қайта оралып, орынды толықтырып, жетілдіріп отыратындығын көреміз.

Жоғарыда кеңірек тоқталған жалғыз О. Шипин емес, Н. Баймұратовтың «Қанды жорық», С. Керімбековтың «Бес мылтық», К. Әзірбаевтың «Әли батыр» т. б. поэмалардың идеялық мазмұны мен сюжеттік желісі жеке батырлардың образын даралап көрсетумен қатар белгілі ортаға тән өмірдің қоғамдық сипатын сатылап суреттеуге арналған.

¹ Н. Ахметбеков. Жасауыл қырғыны. Алматы, 1952, 3—4-беттер.

Ақындар осындай белгілі сюжетпен тарихта атаулы, есімі айтулы батырлар мен ерлерді жырлай отырып, қалың көпшілікті де поэма, толғауларына кейіпкер етіп алады. Мәселен, мұны Жамбылдың «Замана ағымы», «Менің өмірім», Нұрпейістің «Заманым», Исаның «Ұлы Октябрь» атты эпикалық туындыларынан айқын көруге болады. Бұл жөнінде Жамбыл творчествосының өзі куә. Ақын халқымыздың бұрыннан келе жатқан эпикалық дәстүрін өз шығармаларында, әсіресе поэмаларда өңін түрлендіріп жаңаша мазмұн беріп қолданып отыратындығын байқаймыз. Оның «Менің өмірім» атты атақты поэмасындағы негізгі өрілген арқау — Отан мен халық.

Екі бөлімнен тұратын осы дастанның алғашқысында — еліміздің басынан кешкен кешегі өмірін, көңілсіз тұрмысты көз алдыға келтірсе, соңында еліміздің басқа халықтары тәріздес қазақ халқының совет дәуірінде басына орнаған бақытын ағыл-тегіл көпке жайып салады.

Проф. Смирнованың атап көрсеткеніндей, дәстүрлі эпоста Отан мен халық бір «эпикалық уақыт» мөлшерінде айтылатын болса «Менің өмірім» поэмасында бұл әр дәуірге шақталып суреттеледі. Жамбыл мұнда нақты тарихи жағдайды айтады. Бұл лиро-эпикалық сарындағы өмірбаяндық поэмаға жатады.

«Менің өмірім» дастанында тақырып екі лиро-эпикалық образ арқылы дамиды деу дұрыс. Бірі — халықтың, екіншісі — Жамбылдың, өзінің образдары. Лирикалық қаһарман — қазақтың дәстүрлі эпосында болмаған құбылыс. Мұнда Маяковскийдің «Жақсы» деген поэмасындағыдай лирикалық қаһарман шығарманың композициялық қазығы. Әңгіме Жамбылдың «Өтеген», «Сұраншы» сияқты дәстүрлі эпос түрінен жаңа түрге ауысқанында болып отыр. Ақын үлкен жанр түрлеріне түсіне келіп поэманың әдеби жазба типіне көшіп қана қойған жоқ, ертеректе шығарған «Сұраншы», «Өтеген» атты эпикалық дастандарын қайта қарап, оны жаңаша жырлап шықты. «Менің өмірім» — өмір көрінісін бейнелі суреттеген поэма. Жалғыз бұл ғана емес, Жамбылдың Совет тұсындағы шығармаларының көпшілігінде кездесетін метафоралар, әр түрлі пейзаждар, психологиялық сезімге толы эпитеттер ақынның әдебиетке етене жақындығын көрсетеді¹.

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964, 416-бет.

Ақындар поэмаларында революцияның жеңісі нәтижесінде қол жеткен жемісті, жаңалықты жырлау арқылы Коммунистік партия мен оның негізін салушы ұлы көсеміміз В. И. Лениннің бейнесіне соқпай өте алмайды. «Совет фольклорының тақырып жағынан жаңарып толығуында барлық халықтарға ортақ сипат сезіледі. Халық творчествосы революциядан бұрынғы ел тұрмысын, саяси жағдайды, мәдениетті және ғылымды қамтыды. Бұл екі жақты даму процесі болатын. Ол бір жағынан совет шындығын суреттесе, екінші жағынан қазіргі халық поэзиясы өкілдерінің өскендігін байқатады. Олар ғалымдар ашқан жаңалықтарды, мәдениет қайраткерлерінің өнерін, өнер тапқыштар мен жұмысшы, егіншілердің еңбектегі табысын, жауынгерлер ерлігін шабыттана жырлады. Сондықтан да совет фольклорының қамтитын тақырыбы әр алуан болып отырды. Халық поэзиясындағы бұрын жырланып келген... героикалық-эпостық батырлар жыры совет кезіндегі саяси лирика мен ғылыми-техникалық, қоғамдық-эстетикалық қасиеттермен жаңарып толықты. Тақырып жағынан алып қарағанда халық поэзиясындағы дәстүр осы тұрғыдан байып келді»¹.

Жас Совет өкіметін жаулардан төсін төсеп қорғау жолында көзге көрінген Чапаев, Фрунзе, Ворошилов сынды батыр, ерлерді дәріптеген эпикалық сарындағы өлең, жырлар арнасын кеңейтіп, қанатын жайды. Жамбыл жырлаған «Чапай» келе-келе кесек туындыларға айналды. Совет шекарасындағы жауынгерлік, ерлік қимылды көрсететін Н. Байганиннің «Комиссар Пожарский» тәрізді поэма, эпостар туды.

«Комиссар Пожарский» қазақтың ауыз әдебиетіндегі көлемді де күрделі туындылардың бірі. Жыр оқиғасы — Хасан көліндегі соғысқа қатысқан батыр Пожарскийді суреттеуге құрылған. Тарихи шындық оқушының көз алдында тұрады. Ақын Пожарскийдің бейнесін беру арқылы Совет Армиясының жеңімпаздық сипатын танытуға тырысқан. Үнемі соғыс оқиғаларын тізбектеумен тынбай, Нұрпейіс негізгі кейіпкердің өмір өткелдерін, табиғат суреттерін тамаша берген. Жадыраған жайма шуақ жаз бен көк жапырақ жамылған өңірді, күмістей жалтыраған Хасан көлін ақын былайша суреттейді:

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 125-бет.

Әдемі, жайлы жазында,
 Жердің көркөм назында,
 Хасан көл тұнып тұр еді,
 Шөп қозғалып жайқалмай,
 Көл толқындап шайқалмай,
 Жердің түрі маужырап,
 Майса құрақ балбырап
 Қара ағашта қарақат,
 Бұтақтан төмен салбырап,
 Орманда әсер жемісің,
 Толықсып піскен күн еді.
 Құштандырған көңілді,
 Бөлеген әнге өңірді,
 Сайраған бұлбұл үні еді...
 Жыныс нудың ішінде,
 Жерім бейне бүлістей,
 Көлім бейне күмістей,
 Айналасын көмкерген
 Жұпар ісі гүл еді¹.

Н. Байғанин поэмасында халық поэзиясындағы көне дәуірден келе жатқан сөз ормандарын, тіркестерін («Қылышын қанға малып жүр») кірістіргенімен Пожарскийді бұрынғының батырларынша әсірелеп әкетпеген. Нақтылы оқиғамен байланысты, яғни комиссардың шайқастағы ұрыс қимылдарын дұрыс қиындастырып оған реалистік сипат берген.

Ақындар, ұзақ толғау, поэмаларында ауыз әдебиеті шығармаларында ертеректегі ерлер мен батырларды мақтауға қолданатын көне теңеулерді жаңартып, оларға күшті, әсерлі мән, жаңаша мағына берді. Сөз асылдарын жүйелі түрде жинақтап, оны орынды қолданады. «Жолбасшымыз», «Жол нұсқаған әрбір сөзі», «Адамзаттың айы, күні», «Адамзаттың жүрегі», «Адамзаттың әкесі» тәрізді сөз тізбектері сәтті әсерімен көркем түрде қорытылып айтылады.

Лениннің бұқара халық үшін сіңірген сол зор еңбегін Жамбыл былайша сипаттайды:

Өсиетің сөнбес күн,
 Күш-қуаты миллион мың,
 Жауға қарсы шапқанда,
 Жігері қызып қайнаған
 Бастаушысы, тірегі
 Ақылы сенсің — Ленин!
 Біліміңмен мың жыққан,
 Нұрыңнан балқып күн шыққан,
 Миллионның жүрегі,
 Жақыны сенсің — Ленин!²

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы», Алматы, 1948, 411—412-беттер.

² Ж. Жабаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1946, 186-бет.

Поэмалардағы осындай «күн», «нұр», «жүрек» секілді символды сөздер арқылы ақындар Ленинге, партияға деген халық сүйіспеншілігін айқын ашып көрсетеді. Бұл тәрізді бейнелеу түрінде келетін кең ұғымдар ақын, жыршылар атынан Коммунистік партияға, оның көсемі Ленинге айрықша арналып, айтылады.

Ленин бейнесін эпикалық түйіндеу сатысына көтеріп жырлаған ақындардың әрқайсысы революция әкелген жаңалықты елестетіп отырады — дей келіп, Е. Ысмайылов пен Н. Төреқұлов «Халықтық дастандар» атты еңбегінде былайша жазады: Қырғыз ақыны Тоқтағұл қайғыда, езілуде жүрген «ақ қалпақ қырғыз еліне» Лениннің жер әпергендігін мақтан етеді. Ал, өзбектің белгілі шайыры Ергаш Жұман Бұлбұл өзінің «Ленин жолдас» атты дастанында Ленин барлық халыққа азаттық әперуші батырлардың батыры, түркменнің бахшысы Таушан Есеновтың «Ленин және шопан қызы туралы аңыз» атты дастанында Ленин бақыт құсы бейнесінде жырланады. Сибирь халықтарының аңыз түрінде айтылатын эпикалық жырында Ленинді оң қолында күн, сол қолында ай сәулесі бар алып бейнесінде, армянның «Ленин басшы» деп аталатын дастанында қалың қолды бастаған, қаптаған жаудан қашпаған батыр тұлғасында суреттеледі. Ойрат жырында Алтай тауын шыр айналып, бақыт іздеген мергенге аян беріп, жол көрсетуші Ленин болады. Ленинді осылайша эпикалық жыр, аңызға бөлеп, бейнелеу Совет Одағындағы бар елдің поэзиясына ортақ дәстүрге айналған. Мұндай бірлестікті якуттың атақты суырып салма жыршысы М. Тимофеев-Терешкиннің «Ленин туралы сибирліктердің сөзі», бурят-монғолдың ертекші ақыны А. Тореевтің «Ленин бақша» деген және басқа халықтардың жыр-дастандарынан да айқын көреміз. Бірақ Ленин туралы осы аталған жырлар шын мағынасындағы дастандар емес. Ол тек аңыз-қиял тұрғыдан айтылған ұзақ дастанның бір тарауы іспетті толғау-жыр ғана¹.

Совет дәуірінде туған поэма, эпостардың іргелі тақырыптарының бірі — әйел теңдігі мәселесі екендігі аян. Бұл турасында И. Байзақовтың «Құралай сұлу», «Ақбөпе», Н. Байғаниннің «Ақкенже», «Нарқыз», О. Шипиннің «Масаты қыз», Қ. Терібаевтың «Ай-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 251-бет.

жан — Жанша», Қ. Айнабековтың «Қолаң» тәрізді поэмаларын атай аламыз. Бұлардың негізгі идея — адамның еркіндік алуы, бас бостандығы мәселесі. Октябрь революциясына дейінгі қазақ әйелдерінің басындағы қаратүнек хал, теңсіздік жай суреттеледі. Жоқшылық тауқыметін тартқан әйел тұрады көз алдында. Олардың біреуі басқа жанға атастырылып азап шексе, енді біреулері шонжарлардың қорлауына, солардың зорлауына тап болады. Ру аралық оңай олжаға айналып, ескі шірік салттың дағдысынан шыға алмай Құралай, Ақбөпе, Ақкенже, Нарқыз, Масыаты тәрізді ер намысты әйел, қыздардың басы қатады. Сүйіскен жастардың қосылуындағы арпалыста ара түскен, жау кесірінің қиямет қылығынан азап шеккен жазықсыз жандар да нанымды суреттеліп отырады.

«Қолаң» — ерте дәуірдегі қазақ аулындағы тап тартысын, әйел теңсіздігін келістіре суреттейтін сюжетті поэма. Мұнда Қолаң атты қыздың ескі ғұрып, салт-сана шырмауынан шыға алмай сүйген, өзінің, ойлаған жігітіне қосыла алмай өмір зардабын көріп, михнатын тартып соңында қайғылы қазаға ұшырауы шығармаға негізгі арқау болған. Ақын Қ. Айнабеков ертегі емес, ертеде ел басынан өткен тұрмысты оқушысына жыр күйінде тартқан.

Поэмада суреттелетін жайлардың ара қатысы кейде үзіліп қалады, Қолаң образы толық шықпаған, соған карағанда аяқталмаған, қайта қарауды керек ететін еді деген пікірге біз де қосыламыз. Дегенмен поэмада қазақ елінің бастан кешірген азапты өмірі, тұрмыс ауыртпалығы шынайы суреттелген. Тартымды көріністер көп. Мәселен, ақын бай-феодалдар мен жалшы-кедейлердің тіршілік күйін салыстыру тұсында, олардың жайын былай сипаттайды:

Өзендермен ел қонды айдын колге,
Көк орай бие баулы шалғын жерге,
Ақ ордада байларға күн тимейді,
Қандай шыжып тұрса да ыстық шілде,
Қысқы аяз, күзгі жауын, жазғы ыстықтың
Азабы жалшы, малшы кедейлерде.
Тезек теріп, от жағып, құрт қайнатып,
Кедей атты дамыл жоқ әйел, ерде.
Күндіз бейнет мойнында, түнде күзет,
Басыбайлы байларға кедей мүлде...

«Бұл саладағы дастандардың көпшілігі белгілі бір тақырыптық жүйемен алынуы, сюжеттік, композициялық бүтіндігі, қаһармандардың даралық сыр-сипатын

ашуы жағынан дәуір шындығын жарқын елестеткен реалистік шығармалар болып табылады... Бұл дастандардағы оқиғаның неден басталып, немен тынары, жалын атқан махаббаттың, ыза кекке толы күрестің көріністері оқушыға қатты әсер етеді.

Мұндай дастандардың осыншалық әсерлі жырлануы, әрине, оның жазба поэзияға тән ерекшелігінен¹.

Ал енді ескілік атаулыдан мүлдем азат, бақытты өмірге қолы жетіп отырған совет әйелдерін жырлаған поэмаларында ақындар совет әйелдерінің ерлермен тең, еңбек майданында ат салысып, белсене араласып жүргендігін көрсетеді. Исаның «Он бір күн, он бір түн», Ғ. Игенсартовтың «Кек алған жар» тәрізді поэмалары осыған орай жауап берерлік дүниеліктер. Ендігі жерде тек қана әйелдердің өз еркі, бас бостандығын алуы емес, олардың ерлік қимылдары мен елі үшін сіңірген еңбектері баяндалады.

Ақындардың бірқатар поэмаларында ерте замандағы қанаушы тап өкілдерінің озбырлығы, олардың сан алуан іс-әрекеттері, мінез-құлықтары тартымды да татымды суреттеледі. Қой бағып жүрген қойшы жігіт² барымта кезінде хан қолына түсіп тұтқын болады. Оңаша кезде ол көңілге ұялаған қайғысын, ішіндегі мұң шерін сыбызғы күйін тарту арқылы шығарады. Осының әсерінен хан қызының түнгі ұйқысы бұзылады, тыныштығы кетеді. Жас қойшының қолындағы сыбызғысын тартып алып, хан қызы оның өзін әдейі зынданға салдырады.

...Мұңды баяу сыбызғы үні,
Құлағына жақпайды оның,
Шаттық жыры... болмаса тек,
Жаны жайды таппайды оның,
Алтын тақта ханның қызы,
Не қылсын ол... қайғы, зарды.
Көрсін бе ол, білсін бе ол,
Сыңсығанды... жылағанды³,—

деп ақын поэмада хан қызының такаппарлығын, кеуде көтерген мен-мендігін тартымды көрсетеді. Шығарма түйінінің шешілуі шебер, сыбызғы үні соңынан еркіндікке шығып саңқылдайды, асуды асып аса бір асқақтайды.

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап. Алматы, 1964, 252-бет.

² Біз бұл жерде О. Шипиннің «Сыбызғы үні» атты поэмасын айтып отырмыз.

³ О. Шилин. Туған жер. Алматы, 1955, 106—107-беттер.

Академик-жазушы, Социалистік Еңбек Ері Ғабит Мүсіреповтың сөзімен пікірімізді әрі қарата ширата түссек, қазақ халқының бай эпосы елдің әр кездегі үміт-тілегіне байланыса туған, сондықтан ол өмірлік шындықтың, ел басынан кешкен күндердің дұрыс айнасы. Оның үстіне, біздің эпосымыздың құрылысын, адамгершілік тілек өрістеулерін, тартыс байланыстарын жете тексеріп қарасаңыз, әдебиеттің жөн-жосығына түгел бағына бермей, жазба поэзиямен жақын шектесіп жатады.

Бұл айтқанымыз, әсіресе, қазақ халқының батырлыққа, ғашықтыққа арналған жырларында айқынырақ байқалады. Мысалы, сол жырлардағы батырлардың басынан кешетін қиын, қыстаулар, немесе ерліктер әрдайым қазақ халқының өз басынан кешкен тарихи жағдайлармен, қазақ халқының әрбір тарихи кезеңдегі өз ерліктерімен тұрғылас келіп отырады, ұлан-байтақ кең жерді жайлаған, сондықтан әр кезде ұйқысы сергек, құлағы түрік болуға тиісті ел ұл-қызын, елінің бостандығын, туған жерін жан аямай қорғау рухында тәрбиелеген. Осындай жағдайдағы қазақ елі сала-сала болып келетін батырлық жырын жасаған. Ол жыр аналар үшін бесік жыры, аталар үшін баласына арналған тілек — бата сияқты болып елдің салтына енген.

Жақынырақ тапыссаңыз, қазақ халқының ғашықтық жайындағы жырларының өзінде толып жатқан батырлық астар бар. Батырлар жырларындағы Құртқа, Назым, Ақжүністерді былай қоя тұрып, Баян сұлу, Қыз Жібектерді алып қарасақ та, елдің аяулы қыздарына қолың жету үшін толып жатқан қауіп-қатерден, ерлік көрінер сындардан өтуің керек. Көркем қыздар байлық пен ақсүйектікті құрметтейді. Ғашықтық деген үлкен сезім үшін отқа, суға түсе алар қажыр-қайратын сынға салады. Сонымен қазақ халқының батырлық жайындағы жырлары былай тұрсын, ғашықтық жайындағы жырларының өзі жас буынның бойына ерлік қасиеттерін бере тәрбиелейді¹.

Оқушы жұртшылық, сөйтіп, совет дәуіріндегі ақындардың денін тек өлең, жырлардың авторы ретінде ғана емес, эпикалық жанрға да еңбек сіңірген, өздерінің қалыптасқан жолы бар эпик ақын ретінде де білуіне тура келеді.

Қай ақын болмасын өзінің шығарған эпикалық

¹ Ғабит Мүсірепов. Суреткер парызы. Алматы, 1970, 196-бет.

поэмаларында қазіргі дәуірдің әр кезеңіндегі айтса ауыз толарлық игі де ірі істерге қайта-қайта оралып отырған. Ондай поэмалар мейлі революциялық жалынды күресті көрсетсін, яки Ұлы Отан соғысының қаһарлы күндерін көзге елестетсін, өткен тарихымыздың белеңді кезеңдерін айтсын, ел аңсары ауған аңыз-әңгімелердің сюжетіне құрылсын — бәр-бәрінде де ақындар осы заманымызда туып жатқан іс-қимылдармен, ересен ерліктермен, қоғамдық мәні зор тамаша-тамаша оқиғалармен байланыстыра жырлап отырады. Октябрь революциясының алғашқы кезеңінде пайда болған өлең, жыр арнасы келе-келе кенересі толысқан ұзақ жыр, көлемді поэма, эпостарға ауысады. Бұл процесті біз, әсіресе, осы ғасырдың отызыншы жылдарының орта кезінен бергі жерде айқын байқаймыз. Сонан кейінгі уақытта әр кезде, әр тұста пайда болған, өріліп өскен эпикалық шығармалардың саны да баршылық, екі жүзден асады екен. Әрине, оның бәрі бірдей жарияланып, жарық көріп оқушы жұртшылықтың кәдесіне жарап, кеңінен мәлім бола да қойған жоқ, қолжазба күйінде ғана дүние мүлік болып сақталып келе жатқандары бар.

Сонымен, отызыншы жылдардың орта тұсынан бастап эпикалық поэмалар пайда болып, кең арналы жолға түсе бастайды дедік. Бұлай деуіміздің, біздіңше, бірнеше себебі бар сияқты.

М. Горький баяндама жасаған жазушылардың Бүкілодақтық I съезі халық творчествосына, оның талантты сөз зергерлеріне айрықша көңіл бөліп, ден қойды. Сондықтан да болар Горькийдің: «Сүлейман Стальский сияқты поэзияның асылын жасай алатын адамдарды сақтандар»,— деген сөзі халық поэзиясының өкілдеріне ұлағатты ұран түрінде естіледі. Міне, осы кезден басталып орыс халқының Марфа Крюкова, дағыстанның Сүлейман Стальский, мордваның Фекла Беззубова, қазақтың Жамбыл Жабаев тәрізді сөз саңлақтары тұңғыықтан тұныққа шығып, шыңырауда жатқан шығармаларын шыңдады. Олардың үні енді күндіз-түні естіліп, дауысы дамылсыз шартарапқа жайылды. Бұл — жалпы халық өнерінің өрге басуына, қайнар көзінің ашылуына өрелі де іргелі жағдай болды. Ақын, жыршылар жайында әр тарапқа соны сөздер, жылы лебіздер, құптау пікірлер айтылуына толық мүмкіндіктер туды. «Съезден кейін әдебиетте, әсіресе, поэзия көп іздену, өсу жолдарында келе жатқан жанр. Сюжетті ірі поэмалар мен қазіргі терең бай

өмірге сүңгіп, әлеуметтік үлкен мәні бар тақырыптарды таңдап алып, асыл, өткір, ұшқыр жырлар, өлеңдер жазу — поэзияның ең құрметті міндетінен саналады. Жамбылдан бастап біздің ақындарымыздың, жазушы ақындарымыздың көпшілігі осы өсу жолында. Халықтың ұлы көсемі Ленин туралы, заманның манифесі Советтік Конституция туралы және елдің атақты ерлері, большевиктері Чапаев, Фурманов, Ворошилов, Киров, Орджоникидзе, ұшқыштар мен теңізшілер, стахановшылар мен Қызыл Армия жауынгерлеріне арналған жалынды өлең, жырлармен қабат, халық дұшпандары туралы уытты, ызалы өлеңдер түрінің тууы поэзияның жақсылық көріністері»¹, дейді М. Қаратаев.

Отызыншы жылдардың аяғына таман жазылғанымен М. Әуезовтың т. б. жарық көрген мақаларының маңызы да зор болды. Оның «Джамбул и казахские акыны» деп аталатын мақаласында² дәстүр мәселесі қарастырылып, ақындық репертуар, орындаушылық қабілет, поэтика жайында ойлы пікірлер айтылып, байламдар келтірілген. Сондықтан да ол мақала, бұрынырақта айтып өткеніміздей, тың тұжырымдарға бай зерттеу еңбек саналып, «барлық ақындардың творчествосын, сол арқылы бүкіл совет фольклорын зерттеуге жол-жоба көрсеткен программалық мақала» ретінде осы кезге дейін мән-маңызын жойған жоқ. Өйткені, М. Әуезовтың: «Совет фольклоры... бұқараға көркемдік-тәрбиелік пәрменді ықпал жасайтын құрал»³ деп айқын айтқан өнегелі сөзі бүгінгі күні де өктем естіледі.

Қарап отырсақ, отызыншы жылдары көптеген көңіл аударар мәдени оқиғалар өтіпті. Қазақ әдебиеті мен өнерінің алғашқы онкүндігі, Жамбыл творчествосының 75 жылдық мерекесі, халық өнерпаздарына арналған мәнді мәжілістер, маңызды басқосулар, олимпиадалар, слеттерде сөйлеген сөздер, жасалған баяндамалар, жарық көрген мақалалар т. б. сөзсіз ақын, жыршыларымыздың творчестволық жағынан жан-жақты ілгері жылжуына аса үлкен мүмкіндіктер жасады. Жамбылдың атақты «Туған елім» атты поэмасы да осы тұста (1936) жазылды. «Сұраншы батыр» мен «Өтеген батырын» да сол бір кезеңде ақын қайта-

¹ М. Қаратаев. Туған әдебиет туралы ойлар. Алматы, 1958, 57 бет.

² «Литературный Казахстан», 1938, № 6.

³ Сонда.

дан жырлап шығып, елге әйгі етті. Міне, мұнан біз партия мен үкіметіміздің қамқорлығын, оның халықтың талантын тануын көреміз. Ал халық таланты болса патриархалдық-феодалдық дәстүрді, ана сүтімен сүйекке сіңісіп кеткен ескі өдет-дағдыны басынан кешіре отырып, жаңа дәуірдің сән-салтанатын, елдің ырысы мен тынысын өз шығармасының айнымас өзегіне айналдырды.

Жалпы алғанда халық творчествосының, оның ішінде эпикалық жанрдың қаулап өсуі, көптің көңілін өте-мөте өзіне алғаш аударуы да осы отызыншы жылдардың тұсы. Мұндай құбылысты басқа халықтар фольклорының даму процесінен де байқауға болады. Елуінші жылдардың басында басылып шыққан коллективтік зерттеулердің бірінде мәселен былай деп жазылыпты:

«...Орыс фольклорында жыраулар творчествосының айқын дамуы, советтік қаһармандық эпостың, әр түрлі өлеңмен айтылатын жырлардың халық жыраулары мен ертекшілерінің ат салысуы арқылы қалыптасуы дәл осы дәуірге жатады»¹.

Қалайда мұнан қазақ ақындарына да қатысы бар жайды айқып аңғарамыз. Октябрьге дейінгі және онан кейінгі ақындар өткен өткелді, творчестволық жолды, эпикалық дәстүрді, олардың бұрынғы, қазіргі тағдырын, тағылымын көңілмен ойлайық. «Қазақтар,— деп жазады белгілі әдебиетші З. Кедрина,— өздерінің тарихи дамудың ерекшелігінен туған материалдық мәдениетінің төмен дәрежесінде өзгеше бір жоғары рухани мәдениетке ис болған. Халық өмірінің бай тәжірибесі мен XIX ғасырдың қуатты лебінен, әсіресе орыстың алпысыншы жылдардағы қайраткерлері мен француз революциясынан және марксизмнің пайда болуынан рух алған қанатты ой сауатсыздықтың бұғауында азаппен шарқ ұрып жүріп ақыры көркем туындылардан жол тапты. Бұл туындылар мұнан басқа тарихи жағдайларда дүние жүзі мәдениетінің қазынасына енген болар еді. Ол өзі өткір, терең және әсерлі ой, қазақтың халық творчествосы дәстүріне қанат бітірген ой»².

¹ «Русское народное поэтическое творчество». М.-Л., 1952, стр. 48.

² «Социалистический реализм в литературах народов СССР». М., 1962, стр. 289—290. (Бұл үзінді М. Қаратаевтың «Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы» атты кітабынан алынды. Алматы, 1965, 96-бет.)

Халық творчествосының жаппай Ұлы Отан соғысы жылдарының алдында биік белеске көтерілуі, демек, еліміздегі әртүрлі ұлттар фольклорының жалпы дамуының барысында елеулі оқиға болып саналады. Әрбір халықтың ауыз әдебиетіндегі Одақ бойынша өсіп, дамыған осы заңдылық құбылыс белестегі елес болып қалмай, біріне-бірі ізгі ықпал жасап, игі өсер етті. Жанр жағынан жалғасқан ежелгі ел мұралары сан асулардан асып, тар жол, тайғақ кешулерден өтіп, аңсаған арманына жетіп, енді оны арналы ортақ тақырып ретінде алады. Фольклордағы сол тақырып, идея бірлігі қалайда ендігі жерде еліміздегі бауырмал халықтардың туыстығын осы тарапта да айқын аңғартқандай еді. Тілі әр түрлі болғанымен, мәдени мұрасы ұлттық бір сипат алып халықтар творчествосының белгілі арнасымен осу заңдылығын байқатты. Әрбір ұлт республикасының ақын, жыршылары — Сүлейман Стальский, Фазыл Юлдаш, Атасалиқ, Әлімқұл, Жамбыл т. б. фольклорлық дәстүрдің тар шеңберінен шығып, жаңа дәуір үніне сәйкес өз шығармаларына соны идеялық мазмұн тапты. Осы қатарда дәстүрлі батырлық жырдың заңды жалғасы — жаңарған жанр — эпикалық поэмалардың алатын орны зор.

Өткен өңсіз, өкінішті өмір мен қазіргі шалқыған дәулетті, шаттық дәуірді қатар қойып, қарама-қарсы алып бейнелеу осы замандағы халық ақындарының шығармасында бар дәстүрлі қасиет екендігі белгілі. Ақындар өткен дәуірден осы заманның ақиқат артықшылығын айтады.

1917 жылы Октябрь таңы атты, ол бостандық, азаттық таңын әкелді халыққа. Бүкіл еліміздің бауырлас терезесі тең халықтары тәрізді қазақ еңбекшілері де осы заманда теңдікке, еркіндікке қолы жетті, құлдықтан, езушіліктен, мешеуліктен мүлде құтылды. Келмеске кеткен күннің ауыр тепкісін арқалаған олар жаңа заманның идеясымен рухтанды. Осындай салыстырулар Жамбылдың «Туған елім», Нұрпейістің «Заманым», Төлеудің «Қазақстан» сияқты толғау-поэмаларынан анық байқалып отыр.

Ауыз әдебиетінің сол бір шеберлері өнерлі де өркен жайған еліміздің, тамаша дәуіріміздің әр кезеңін эпикалық поэмаларының арқауы етті.

Ұлы істер жасап отырған социалистік қоғамның, советтік мемлекеттің жеңімпаз күші, халқымыздың қаһармандық ерлігі Ұлы Отан соғысы жылдарында ерекше айқын көрінді.

Елімізге опасыздықпен шабуыл жасаған фашист басқыншыларға қарсы жүргізілген Ұлы Отан соғысы бір мақсатты, көп ұлтты совет халықтары үшін үлкен сын болды. «Бар салмағымен төнген, кешегі өткен дүние көрмеген обыр соғыс совет халықтарының бірлік достығына, елдіктің негізіне, Ұлы Отанға кіретін әрбір халықтарға ерекше қатал сын болды. Сонымен бірге соғыс — әрбір совет адамының сегіз қырлы, бір сырлы өнерпаздығына, қайрат, жігеріне де үлкен сын болды. Соғыс әуедегі, жердегі, судағы соғыс құралдарының инженерлеріне қандай сын болса, адам жанының инженерлері — жазушылар мен ақындарға да сондай сын болды. Өйткені, Совет Отанын қорғайтын құралдардың бар түрі сынға түсті»¹.

Осы жағдаймен байланысты совет әдебиетінің алдында да зор және жауапты міндеттер тұрды. Әдебиетіміздің Ұлы Отан соғысы кезіндегі таңдаулы шығармалары халқымыздың тарихта теңдесі жоқ ерлік істерінің шежіресі есепті болды, бұл шығармалар совет халқын жеңуге рухтандырып, жігер беріп отырды.

Қазақ совет фольклорында мол қамтылған, кеңінен жырланған тақырыптың бірі — халқымыздың Ұлы Отан соғысы тұсындағы орасан ерлігі мен алып қимылдары болды. Совет халқының тамаша жеңісімен аяқталған соғыс социалистік қоғамымыздың қуаттылығын көрсетіп қана қойған жоқ, сонымен қатар сол қоғамның, жаңа дүниенің жаршысы болып табылатын совет әдебиетінің де творчестволық, тәрбиелеушілік күшін айқын танытты. Соғыс жылдарында да, одан кейін де біздің әдебиетімізде Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған көптеген шығармалар туды. Олар газет, журналдарда, жеке жинақтарда жарияланып, халық арасына кең таралған үлгілер еді, сондықтан осы ауыр күндердегі ауыз әдебиетінің үлгілері қай кезеңде болсын көпшілік назарынан тыс қалған емес. Совет адамдарының тамаша ерлік қимылдарына толы сол бір жылдардың героикасы мен ғажайып оқиғалары жазушыларымыз бен ақындарымыздың назарын болашақта да аудары бермек.

Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған эпикалық шығармалардың барлығына бірдей тоқталып өту мүмкін емес. Қазақ совет поэзиясының алыбы, екі дәуірдің куәгері, заманымыздың ұлы ақыны Жамбылдың осы тақырыпқа шығарылған, жауды жеңуге дем бер-

¹ *Ғабит Мүсірепов*. Суреткер парызы. Алматы, 1970, 197-бет.

ген, «әр жүрекке ем болған, әр іске сеп болған» жыр-толғауларының өзін арнайы әңгіме етсе, жеке зерттеле берсе қандай қадірлі болар еді. Бірақ, бұл — біздің осы жолғы нысана міндетімізге жатпайды.

Отанды, елді, халықты қорғау жолында жүргізілген батырлықты көрсететін ерлік күрестерді жырлау поэзиямызда ертеден келе жатқан даңқты дәстүр екенін жақсы білеміз. Айтайық деп отырғанымыз, сол дәстүрді дамытуда Жамбыл айрықша еңбек етіп, соғыс тақырыбына арнайы эпикалық поэма шығармаса да әлемдік әдебиетке үлкен үлес қосты.

Қолына қияқты найза алып, ел тыныштығын қорғауда көзге түскен батырларды ақын бұрын да жыр еткен. Кешегі күні Жамбыл бұрынғы өткен батырларды естуі арқылы жырына қосса, бүгін ол көзімен көргенін айтады. Сондықтан да қарт жыраудың Сұраншы, Өтеген сияқты батырларды жырлауы мен Совет Армиясының қолбасшысы, командирлерін жырлауының арасында айырма бар. Өз дәуірі мен шыққан ортасына байланысты суреттелетін Сұраншы, Саурық батырлардың «белінде садағы», «қолында қылышы», тасқа сүйреткен найзасы» болып келеді. Ал біздің Армиямыздың жиырма бес жастағы бейнесін ақын басқаша суреттейді. Бүгінгі батырдың бітім-тұлғасы тіпті өтемете өзгеше беріледі. Оның абыройын арттырып, даңқын жаю үшін: «Тұрпатынан сом біткен», «тас болатша түйілген» деген тәріздегі осындай теңеу, салыстырмаларды барынша кең қолданады. Совет жауынгері — қанға сіңген батырлық дәстүрді заңды түрде жалғастырушы, дамытушы. Сондықтан да оның арыстандай айбат шеккен қаһарлы күшіне ешкім қарсы тұра алмайды. Ел қорғаны болып отырған ер, совет дәуірінің айбынды батырлары Жамбыл жырлауында: «Боранды қыстай бұрсанған, болат пен темір құрсанған» бейнесінде суреттеледі.

Совет Одағы халықтарының ұлы достығы, құрыш-тай бірлігі Ұлы Отан соғысы кезінде бұрынғыдан да айқындала түсті. «Қобыландыны», «Алпамысты», «Құбағұлды», т. б. жырлаушылар енді осы тұста атағы шыққан Панфилов, Төлеген, Нарсұтбай, Мұсабек сияқты толып жатқан Ұлы Отан соғысы батырларының ерлік істерін әлемге паш ете, көпке таныта жырлайтын болды. Соның нәтижесінде Н. Байғаниннің «Ер туралы жыр», «Жиырма бесі», Н. Баймұратовтың «Ер туралы жыр», «Жиырма бесі», Н. Баймұратовтың Қ. Жапсарбаевтің «Сеңгірбас Мұсабегі», Ә. Сариев-

тің «Капитан Гастеллосы» сияқты бірқатар туындылар дүниеге келді. Бұлардың бір ерекшелігі — ертедегі ерлердің қимылындай, қиыннан қиыстырылған қиялдың кейінгі қатарға шығуында. Советтің ондаған батырлары өз шеңберінде нанымды суреттеледі. Бұрынғы батырлар өзінің тұлпарына мініп, жауына қарсы аттанысқа, жортуылға шықса, енді оның орнын жүйткіп тұрған жүйрік поезд ауыстырған. Нарсұтбай (Н. Байғаниннің «Ер туралы жыры») дәл осылай етеді. Яғни ақындардың осы кездегі эпикалық поэмаларында суреттелетін батыр аңыздағыдай жиһангер бейнесінде алынбай реалистік үлгіде қалыптанады.

«Сеңгірбаев Мұсабек» поэмасына да арнаулы өзек болған арқау — Ұлы Отан соғысы кезінің оқиғасы. Мұсабек — ақынның өз жерлесі, әлемге аты жайылған 28 панфиловшының бірі, атақты батыр. Ол неміс-фашист басқыншыларына қарсы шайқаста Отанымыздың жүрегі, сүйікті астанамыз Москваны қорғау жолында ерлікпен қазаға ұшыраған. Қалқа сол батырдың отаншылдығын, жан аямайтын жалынды жүректілігін, шынайы адамгершілігін тебірене жырлайды. Ақын бұл поэмасында Мұсабектің дүниеге келгенін, ақырғы демі біткеніне дейінгі өмір кезеңдерін келісті көрсеткен. Мұсабектің балалық шағын, соғыста ауыр жаралы болып жатқан кезінде, тылдағы туған-туысқандарын, Төлеухан атты сәбиін сағынғандығын Қалқа тартымды етіп берген. Жауынгерлер достығын сипаттауы да көңілге қонымды. Поэма Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарын суреттейтін халық ақындарының тәуір шығармаларының қатарынан орын алатын еңбек.

Осы Мұсабек болсын, сол Төлеген суреттелсін, кешегі Мәлік мәлімделсін бәр-бәрінде де олар — қарапайым жандар, совет адамдары. Оқ өтпейтін, отқа жанбайтын қылыш кеспейтін, суға батпайтын ерекшеліктерден ада. Адал, от ортасында, күрес үстінде шынығып, жауын жыққандар. Сын сағатта жарғақ құлағы жастыққа тимей, күн демей, түн демей, кернелген кеудеден ыза-кекті шашқандар. Алып техниканың алғырлығымен дұшпанын шапқандар, тізе бүктіргендер. Айналып келгенде сол бір ерлердің ерлігі көпке өнеге, жас ұрпаққа жақсы тағылым, ғибрат. Халқымыздың ұнамды бейнесі үлкен пафоспен жырлануымен қатар жаудың ұнамсыз образы да шынайы суреттеліп отырады.

Тілегі бір совет елі халықтарының ынтымақтасты-

ғын, қатарының беріктігін көрсету үшін ақын, жыршылар дәстүрлі эпитеттерді (Ел күшін «асқар тауға», ер тұлғасын «құйған құрышқа» теңеу) мол да шебер қолданады. Дәстүрімізде ежелден бар «сұңқар», «арыстан», «жолбарыс», «тұлпар», «ақиық» тәрізді батырлық кескінді айқындайтын эпикалық теңеулерді, батыр-ердің жеке өз басындағы мінездерін көрсету үшін емес, енді оны жалпы совет адамының батырлығын, батылдығын ашып беруге қолданатын болды. Жаңа дәуірге сай келетін жаңа заман батырларының ісқимылдарын суреттеу жолында қазақтың поэтикалық творчествосынан сусындап, нәр алды. Халықтың жауға деген өшпенділігін оятып, олардан кек алуға үндей отырып, дәстүрлік тәсілдер мен образдарды кең де шебер пайдаланды. Мәселен, Нұрпейіс өзінің «Жиырма бес» атты поэмасында Төлегеннің майданға аттанар алдындағы сипатын былайша береді:

Қазақтың батыр жас ұлы,
Тоқтарұлы Төлеген,
Жиырма беске толғанда...
Жеріне жау шапқанда,
Оқ жауғанда төбеден,
Аясынан Алтайдық,
Ақиықтай түлеген...
Буырқанып, бұрсанып,
Мұздай темір құрсаып,
Жау тиді елге дегенде,
Хош бола тұр азам,— деп,
Айтқанынша балаң,— деп
Жауымнан кек алам,— деп
Жолбарыстай жон асып,
Жөнөді, батыр, жөнөді¹.

Бұл айтылғандардан алдыңғы қатарлы совет адамына ғана тән абзал қасиет пен жоғары сапалы парасаттылықты көреміз.

Ақындар сол дәстүрлік тәсілдер мен образдарды дайын күйінде ала салмай жаңа мән береді. Жаудың озбырлығын, әділетсіздігін суреттеу үшін «жалмауызға», «сұмырайға» теңейді. Жеріне жете өшкерелеу үшін оны халық ұғымында жек көрінішті көрінетін нәрселерге, құритын күні алыс емес өлім дүниесіне өдей балайды. Фашистердің өмірі «қаусаған кәрі өмір» деп Жамбыл айтқандай-ақ, жаудың ұзамай азып-тозатындығын айтса, әділеттік жолдағы біздің жас өміріміз көркейіп өсетін ұзақ өмір екендігіне толық сендіре-

¹ Н. Байғанин. Шығармаларының жинағы. Алматы, 1956, 497-бет.

ді. Сөзсіз жеңетімізге, сөйтіп, берік сенім білдірумен бірге ақын, жыршылар халықты сол жеңіске жету жолында, көркею жолында көп және ерінбей еңбек етуге үндейді. Жауға деген оқушылардың қаһарын, кегі мен уытын арттырады.

Сол тұстағы қай ақынды алмайық, олар ел даңқын, Отан қуатын арттыра түсу үшін жоғарғыдай тәрізді дәстүрлі теңеу, бейнелі баламаларды кеңінен қолданады. Халық поэзиясында отызыншы жылдары пайда бола бастаған, жаңа дәуірдің тегеурініне сай айтылған «поезд», «самолет», «танк», «паровоз» секілді техникалық атауларға соңғы «ракета», «космос», «космодром» келіп қосылды. Ал, дәстүрде бұрыннан бар «найза», «қылыш», «семсер» секілді сөздерді ақындар солармен бірге орынды да, оралымды жарыстыра сөйлете түседі.

Сонымен бірге реті келгенде айтайық, олардың сөз образдарында, бейнелеу тәсілдерінде байырғы батырлар жырының өсері де жоқ емес. «Буырқанып, бұрсанып», «мұздай темір құрсанып» деген эпостағы ортақ жайлар, «Кешегі жүрген Төлеген, қай батырдан кем еді» сияқты толғау орамдар ертегі эпостан келе жатқан өлеңдік, жырлық құрылыстағы алабөтен ерекшелік болып саналады. Фольклорды зерттеуші кейбір ғалымдардың айтуларына қарағанда, «Кешегі жүрген Төлеген» дегенде бір жағынан батырдың ерлігін ардақтау болса, екінші жағынан сондай ердің арамыздан кеткеніне өкініп, жоқтау сарынын айтады — дейді.

Ия, осы жоқтау ғана емес, эпостық жырларда «естірту», «қоштасу» сарыны да бар. Мәселен, Төлеген батырды жырлап отырған ірі эпик ақынымыз Нұрпейіс Байғанин батырлық жырдың осы дәстүрлік салтын ұмытпай, жадында сақтаған, сөйтіп оны жаңа дәуірдегі эпикалық поэмасында да қолданған.

Демек, «батыр жорыққа аттанғанда айтылатын «қоштасу» жыры, ол қалыңдық әкелгенде айтылатын үйлену — салт-жыры, ол өлгенде жанкүйерлері жылап-сықтап айтатын «жоқтау» жыры сол батыр жайындағы эпостық жырдың негізін құрамауы мүмкін емес... «Қобыланды» батыр жырындағы Қобыландының жауға аттанар алдындағы үй-ішімен қоштасуы, Алшағыр шауып әкеткеннен кейін бұғауға түскен ата-анасының батырды жоқтауы, «Ер Тарғын» жырындағы Тарғынның ел-жұртымен қоштасуы осындай. Ал, «Қыз Жібек» дастанында «қоштасу» да, «жоқтау» да, «естірту» де бар.

«Қозы көрпеш — Баян сұлу» дастанын алсақ, онда тек «жоқтау», «қоштасу», «естірту», «көңіл айту», «жар-жар», «сыңсу» ғана емес, эпоста аса сирек ұшырасатын «сүйінші» жыры да, яғни тұрмыс-салт жырларының түр-түрінің бәрі бар. Халық творчествосының кіші формаларының ірі формаға ауысуын, ұлан-ғайыр эпос қалай туатындығын қазақтың ең көне, ең ескі осы дастанынан анық көреміз»¹, — деп айтқан академик Әуезовтың бұл сөзі, іргелі пікірі барша жұртқа аян. Біздің мұны келтіріп отырғанымыз, қазақтың байырғы қай эпосын болмасын, ақын-жыршылар бүгінгі заманда да дәстүрді дамыту тұрғысынан әр кім өзінше пайдаланып, оны туындысына арқау еткен. Оның әр түрлі дәрежеде меңгеріліп, игерілуі де заңды. Мұнан, әрине, со тұста шығарылған эпикалық поэмаларда ескі сарын жеңіп жатады деген ұғым тұмасқа керек.

«Ер басына күн туып, етігімен су кешкен» со бір кезеңде ақындар елдің ер, азаматын қажырлы ерлік күреске шақырды. Тылдағы өрендерді жеңіс күнін жақындата түсу үшін ерекше қарқынмен еңбек етуге үндеді. «Шынында да біздің армиямыздың ерлігіне, еліміздің басына түскен ең ауыр сәттерде бүкіл халқымыздың істеген орасан зор еңбегіне, советтік Отанына жан-тәнімен берілгендігіне тәнті болмау мүмкін емес.

Біздің жұмысшы табымыз соғыс кезінің қиыншылықтарын жеңуде жанқиярлықтың жоғарғы үлгісін, мамандық үйренуде қайтпас қажырлығын танытты, саналы еңбекте соншалық ұйымшылдық көрсетті... Біздің армиямыз тұрмыс жайынан болсын, қоғамдық жағынан болсын сан алуан арқау арқылы халықпен байланысты болды»,² — деді М. И. Калинин.

Ұлы Отан соғысы қаһармандарының ерлігі жайындағы жоғарыда аталып өткен сол бір поэмалардан адамды дәстүрлі батырлар жырындағыдай ескі эпикалық сарында емес, нақты өмір шындығының аясында суреттеу басым екендігін көреміз.

Жамбылдың ізімен Н. Байғанин да, Қ. Жапсарбаев та өздерінің қаһармандарын эпикалық батыр тәрізді жалпы эпикалық кезең мен әрекет үстінде көрсетпей, аты-жөнін, өмірбаянын, жауынгерлік эпизодтарын

¹ М. Әуезов. Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962, 64—65-беттер.

² М. И. Калинин. Коммунистік тәрбие туралы. Алматы, 1949, 137-бет.

нақтылап дәлдікпен жырлайды. Олардың бейнелеп отырған кейіпкерлері Отанға, халыққа сіңірген еңбегінің маңыздылығы арқасында ғана эпикалық тұлғаға айналады. Нұрпейіс поэмаларындағы капитан Гастелло, Мұсабек Сеңгірбаев, Щедрин, Панфилов, Ключков бейнелері осындай. Поэмадағы эпикалық әрекет бірсыпыра жырға қарағанда тарихи кезеңге, нақты жағдайға байланысты суреттеледі. Мұнда эпикалық баяндау жинақты оқиғаға құрылады. Ақындар дәстүрлі дастандағыдай қаһарман жайында ұзақсонар аңыз айтып жатпайды, бірден оның нақты іс-әрекетін көрсетеді.

Ақындар эпос жанрында дәуір рухына сәйкес психологиялық мінездеу, эпилוג сияқты жаңа тәсілдерді іздестіру жолында, жазба ақындарға, әдебиетке жуықтай түседі. Алайда, әдебиеттің әдіс-тәсілдеріне толық жетілмеген, тақырыпты жете меңгерген халық ақындары поэзияның дәстүрлі шеңберінен көп шыға алмайды... Майданға аттануын, қоштасуын, аттың шабысын — осының бәрін де дәстүрлі батырлар жырының сарынымен суреттейді¹.

Ұлы Отан соғысы тақырыбына шығарылған ақындардың эпикалық поэмаларына тоқталу тұсында айрықша айтарымыз: жалпы әдебиетіміздегі ерлік, елдік жырлар әдеби процес ретінде бүгінгі күннің даму қарқынынан қалмай қайта-қайта екшеліп, терең тексеріле беруі керек. Жас буынды, болашақ ұрпақты коммунистік рухта, ұлы ұран салтында тәрбиелеуде, яғни оның патриоттық сезімін оятуда ерлік пен елдік жырларының мәнін сезінудің орасан маңызы зор екендігін ұмытпағанымыз мақұл. Сөйтіп, Ұлы Отан соғысының халқымыздың тарихындағы алатын орнын барынша бағалаумен байланысты көркем творчествоның алдына да көп міндеттер жүктеледі. Тек қана қарайлап қарауды, жалпы барлауды емес, қадірлі тақырыпты қастерлеп талдауды талап етеді. Соғыс өрті — адамның дерті, оны қайталамау, болдырмау болашақтың, баршаның төл ісі.

Ауыз әдебиетінде поэма, эпос жанры, қайталап айтсақ, молшылық. Аңыз-әңгіме негізінде жырланған тарихи тақырыпқа шығарылған поэмалар өз алдына кең салалы, ел ішіне еркін тарап сіңісіп кеткен дүниелер. Олардың біразы Октябрьден бұрынғы жерде үзінді түрінде айтылып келген, кейіннен ақындар қайта-

¹ «Қазақ әдебиетінің тарихы». Бірінші том, екінші кітап, Алматы, 1964, 94—95-беттер.

дан қарап жыр үлгісін әрі көркем еткен, әрі дамытып жаңа идеялық мазмұнға көтерген (Сұраншы батыр», «Өтеген батыр» т. б.).

Өтеген Өтеғұлұлы туралы Жетісуда аңыз, жырлар көп. Ол жайында Сүйінбай, Майкөт ақындардан кейін де көптеген аңыз, жыр тараған. Жамбылдың жырлауы шама бойынша өткен ғасырдың 80-90 жылдары. Аңыз бойынша Өтеген ұлы жүздегі Дулат руының Жаныс атты атасынан шыққан. Оны Жамбыл поэмасында:

Өтегеннің тууы,
Жетісу еді мәулеті,
Сырымбет еді әулеті,
Дулат еді руы,—

деп дәлелдейді.

Ел әңгімесі бойынша Өтеген XVIII ғасырда Жоңғарға қарсы соғыстарға қатысып, ерлік көрсеткен. Жамбыл жырлаған Өтеген Уақ руынан шыққан. Абай атап өтетін Өтегеннен басқа, Жетісудағы аңыз, жырларда Өтеген Абылай және басқа хан, сұлтандарға қарсы қойылып, халық үшін бақыт іздеген кісі ретінде айтылады. Көкорай шалғын жер, жер жәннаты — «Жер ұйықты» аңсайды.

Жамбыл жырлаған поэма тарихи шындықтың негізіне құрылуымен қатар, халықтың бақытты жер іздеу туралы аңызы мен түрлі ертегі, мифтерінің әсері басым.

Жырдың осындай фантастикалық оқиғаларға байланысты алынуы, негізгі кейіпкерді жеті басты әбжылан мен жалғыз көзді дөуге қарсы шығаруы, олармен алыстыруы қазақтың басқа да эпикалық шығармаларында ұшырасатын жай. Бұл — басқа елдердің де батырлық жырларында бар мотив саналса, ол қазақ елінің ерлік жырларында дәстүрге айналып кеткен. Осыған орай айтылатын мән-жайлар толып жатыр. Мәселен, Қарабек, Қамбар турасындағы қаһармандық жырлардың қайсы бір эпизодтарын елестетіп, еске түсірсек-ші... Жамбыл Өтеген батырды баяндап жырлау арқылы халық әдебиетінде қалыптасқан дәстүрді түрлентіп шешендікпен шебер пайдаланған.

Поэманы ақынның әдеби хатшысы Тайыр Жароков 1934 жылы жазып алған. Жамбыл қайта жырлағанда поэманың кіріспе және қорытынды бөлімін совет шындығына байланыстырған. Советтік Қазақстанның татымды табысын таразыға тартады.

Ақын «Сұраншы батыр» атты поэмасын өткен ғасырдың 80-90 жылдарында жырлаған. Поэманы Жамбылдың айтуынан 1938 жылы жазып алған әдеби хатшысы — Қалмақан Әбдіқадыров.

Сұраншы Хакімбекұлы — Шапырашты руының Есқожа атасынан тараған. Жетісуда Қоқан басқыншыларына қарсы күрескен. Архив деректерінде ол 1847 жылдан орыс әскері қызметінде, ал 1859 жылы 15 январьдан офицерлік прапорщик чинінде екені жазылған.

Ол Жетісудағы қазақ рулары және қырғыздың Сарыбағыш, Бұғы, Солты, тағы басқа руларын Россияға қосылуға үгіттеуде көптеген еңбек еткен. Қазіргі Алматы облысы Жамбыл ауданының Қарақастектегі гарнизонға көп көмектескен. Шоқан Уәлиханов Гутовскийге жазған бір хатында — Сұраншының Қоқан хандығына қарсы күрескендігін айтады. Сұраншы 1864 жылы орыс әскерімен бірге Қоқан хандығынан Қазақстанның оңтүстігін азат ету жорығына белсене қатысып, сол жылы Сайрам қорғанында болған соғыста қаза тапқан. Поэmanın совет тұсында жырланған нұсқасына ақын кіріспе және қорытынды бөлім қосқан. Ақын қазіргі дәуірдегі ел игілігіне айналған байлықты, айтса ауыз толарлық, сара жолымыздағы жонымыздан байқалатын жомарттығымызды дәлелді дәріптеген.

Дәстүр дәлдігін осы «Сұраншы батырдан» да байқаймыз. Тыныш жатқан елге шапқыншылар кенеттен шабуыл жасайды. Елін езіп, ерін найза ұшымен шаншып, қызын қылыштың жүзімен тіледі. Оған қатты назаланған халық жаппай қарсы тұрады. Тұрлаулы ерлер осы тұста сынға түседі:

Қабағын түйген қанды жау,
Ұру, шабу, найзалалу,
Үйірлеп елді айдады...
Дымын қоймай жау шапты,
Жаңғараш пен Жантайдың,
Шырылдатты сәбігін,
Енкілдетті көрісін...
Қоқаннан келген көп әскер,
Жер қайысып сыймайды,
Мал мен басты шулатып,
Қойша иіріп жинады.
Тас қотанның сазына,
Ақ шатыр мен көк шатыр,
Қатарланып тігілді...
Түйеге мінген жас өйел,
Бетін жыртып анқылдап,

Жас өспірім сұлу қыз,
Жүрегі ұшып қалшылдап...
Ел тарылса ежелден,
Батыр түсер есіне...
Арыстан жүрек Сұраншы...
Ұлы жүздік қазақтың,
Ық жағында қорадай,
Жел жағына панадай...
Ашу қысып Сұраншы,
Ақ семсерін суырды,—

деп Жамбыл, еңіреген ел пышақ үстінде, қылып қырында тұрған кезде Сұраншыны майданға араластырады. «Халық үшін мен ылақ» — деген Сұраншы жорық жосусылында, сөйтіп, жауын жеңеді.

Көріп отырмыз, эпикалық жырды өрбітетін кәдімгі дәстүрлі сюжет. Алайда аталып, айтылып жүргендей, Жамбыл жырға творчестволықпен, тың тынысты тыңғылықпен келеді, дәстүрді мейлінше меңгеріп, өзінше игереді. Оны біз ақынның жыр сюжетін дамытуда халықтар достығы тақырыбына ден қоюнан, сонымен бірге елге қырғидай тиген сол жауға таптық көзқарас тұрғысынан келуінен көреміз. Жыр эпикалық шеңберде жырланғанымен екі бірдей мәңгілік те мәнді мәселені күн тәртібіне қойып, қадірлі дәстүрді дәммен жаңаша мағынада шешті.

Ақын елге бақыт әкелген, көпке берекелі ырыс берген Октябрьді, жаңа ауыл мен көркем қаланың бейнесін, қарқынды еңбек пен техникалық алуан жаңалықты эпикалық поэмаларында мадақтайды. Совет адамының бойындағы ең асыл қасиетті — күшті адамгершілік сезімді шығармасына арқау етеді. Қысқасы, ақын қаламына Ұлы Октябрь социалистік революциясы алып келген тарихи жеңістер оралады, қайраты мен күш-жігерін осыларды жырлауға арнайды, соларды дәріптеуге бағыштайды.

Біздің өмірімізде ақын жүрегін тебірентетін, татымды шығарма болуға лайықты талай-талай тақырыптар бар, оны осы өмірдің қай саласынан іздесек те табылатындығы ақиқат, шындық бұл. Әр ақын оны өзінше айтып береді, әркім өзінше өмірден нәр алады. Жазбақ нысананы тілге тиек, ойға оралған оқиғаны көзбен көріп, оның ішкі сырын жете, жіті ұғынса туынды да мәнді болмақ.

Поэмаларда бүгінгі күннің тақырыптарын, әсіресе еңбек процесін жырлау да өзекті мәселеге айналған. Ғ. Игенсартовтың «Лавадағы өмірі», Қ. Айнабековтың «Алып туралы ертегі» т. б. тәрізді сәтті туындылардан

совет қоғамының құрылысына сәйкес еңбегімен көп көзіне түсіп, ерекше танылған еңбек ерлерінің сомдалған жағымды образдарын елестетеміз.

Кейбірі, мәселен, өздері істеген өндірісін, тікелей араласқан колхозын, мекен-жайын шығармасына арналы арқау етіп алады. Мәселен, Ғабдіман Игенсартов Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарында Қарағанды шахтасында бірнеше жыл бойы істеген. Шахтер ақын өзінің жер астындағы еңбек өмірін, өзімен балғалас, қайлалас серіктерінің, жастардың жалынды өмірін «Лавадағы өмір» атты атақты туындысында баяндап берген.

Ал Омар Шипиннің «Қойшы Күлен» атты шағын поэмасы Қостанай облысы Аманкелді ауданы Чкалов атындағы колхоздың қарт шопаны Бұзаубақов Күленге арналған. Күленнің қыстың қаһарлы айында үш күн қатарынан соққан боранға мойымай, өз отарын қалай аман алып қалғандығы айтылады. Поэмада осы бастан кешкен оқиғаны нақты суреттеу арқылы ақын бүгінгі еңбек адамының асыл қасиетін айқын ашып көрсеткен.

Немесе Қ. Айнабековтың көлемі шағын «Алып туралы ертегі» деген поэмасын алып көрелік. Бұл шығарма еліміздің атақты көмір алыбы — Қарағанды туралы. Қайып қаланың өткен өмірі мен бүгінгісін айтып, шеңдестіре суреттейді. Ертеде ағылшын обырлары бұл кен орнын өз отарындай иеленгендігін ақын ашына жырлайды. Ағашқа арқан орап, қолмен бұрап шыңыраудан шелекпен көмір шығарған, кейде барабанмен көлік жегіп сүйреткен кеншілердің аянышты халін бейнелейді. Ақын сол бір өткен, алысқа кеткен дүниені ел дәулетімен, ел еңсесін көтерген, талай құрыш білек, болат саусақ еңбек ерлерінің осы замандағы дарқан табысымен салыстырады. Бүгінгі күннің ерен артықшылығын, Қарағанды молшылығын Қайып ақынның суреттеуімен айтсақ:

Ерекше ерлерім көп елге риза,
Табысым кешегіден бүгін үдеп.
Сан тілде айтты халық мақтанышпен,
Алыптың қазынасын қара алтын деп,
Осы алып — Қарағанды ойлағанда,
Ойына тереңірек бойлағанда,
Күрделі көмір жыры көкке шықты,
Жұртшылық жеңіс күйін ойнағанда¹,—

деген тәрізді салыстырмалар ұзақ ұшыраса береді.

¹ Қ. Айнабеков. Шығармалар. Алматы. 1955, 186-бет.

Қазақ совет фольклорындағы эпикалық жанрда жалғыз осы айтылғандар емес, сол бір «еңбек сүйген шебер адамдар» өміріміздің әр саласында да, әр кезеңінде де ерекше, жан-жақты көзге көрініп, сипат алып отырады. Темір жолдар мен гидростанциялар салу, канал қазу, аяқ баспаған, жан жүрмеген тың жерлерді игеру совет ғылымы мен техникасын озат, алдыңғы қатарлы тәжірибесіне еркін сүйене отырып, табиғаттың не бір терең, таңғажайып сырларын, космос кеңістігін ашуда да біз осы тектес жайларды айқын байқаймыз. Ақындар бұл жолда да халық поэзиясының бұрыннан бар дәстүрлі көркемдік нақыштарын, кестелі, өрнекті сөздерін орынды пайдаланады, әсерлі теңеу, жан жібітер сұлу салыстырмаларды ұтымды қолданып отырады.

Ақындар совет адамдарының қоғам өміріндегі, еңбектегі істерінен коммунизм нышандарын көріп, еңбеккердің қастерлі қасиетін жинақтап көрсетуге сөз кестелерін аяибай төгіп, оны еркін қолданды. Мәселен, коммунистік қоғамға аяқ басқан кезде сәулетті де дәулетті болашақты өз қолдарымен құрушылардың белгілері тек жоғарыда келтірілгендей ұлттық тілдің құрамындағы «ер», «батыр», «шолпан», «ұлы көш», «тұлпар» секілді сөздермен көрінбей, Ұлы Отан соғысы кезінде қазақ поэзиясына еніп орын тепкен «герой», «геройлар», «геройларша» және соңғы уақытта қолданылып жүрген «спутник», «ракета», «космос», «космодром» деген сөздерімен де мағынасы терең жымдасып, әбден кірігіп кетті.

Қалай болғанда да халық сол бір эпикалық поэмалардан өзінің өткен өмірін, басынан кешкен тарихын біліп отырады. Ақын мейлі ертедегі ескі тақырыпты әңгіме етсін, мейлі Отан жайында айтсын, Советтік Қазақстан жөнінде тебіренсін, бәр-бәрінде де социалистік құрылыс жеңген елдің даңқын зор шабытпен шалқыта толғайды. Қысқасы, Жамбыл бастаған халық творчествосының шеберлері бүкіл Отан үшін үлкен мәні бар оқиғаларды, еліміздің келелі кезеңдеріндегі шұрайлы жайларды эпикалық поэмаларының айнымас тақырыбы етіп отырады.

Сөйтіп, бүгінде қазақтың дәстүрлі батырлық жырының үлгілері де ауыз әдебиетінің белгілі жанры ретінде, яғни эпикалық поэма, эпос түрінде дамып, өркен жайып отыр.

Соңғы сөз

Бұл еңбек қазақ совет ақындарының өз халқының эпикалық дәстүріне қосқан үлесін зерттеуге арналды.

Ақындар тудырған нұсқалардағы эпикалық дәстүрдің сан алуан элементтерін олардың қалай пайдаланғаны, сондай-ақ әр түрлі көркемдік формалар мен әдіс-тәсілдерді қалай бағалағаны, қалай жинастырғаны әңгіме болды. Яғни еңбек өзінің алдына сол нұсқалардағы жаңадан қосылған жолдар мен элементтерді ашу міндетін қойды. Мұны ақындардың осы заманғы көркем творчествоға үн қосуы деп те атауға болады. Сол үн қосу біздің дәуіріміздегі тақырыптарды жете зерттеуге көмектесетін дәстүрлі эпикалық шығармалардың басталуы мен аяқталуына байланысты алынған тақырыптарға ғана емес, сонымен қатар эпикалық текстерге сюжеттік желілер, сюжеттік жағдайлар (ситуациялар), кейіпкерлердің басындағы толып жатқан мінез-құлық ерекшеліктері, сол тәрізді көркемдік тіл формалары жатады, бұлардың бәрін біздің қазіргі дәуіріміз тудырып отыр деуге болады. Басқаша айтқанда, ақындар эпикалық дәстүрді жаңартады, өзгертеді екен.

Осы айтып отырғанымызбен бірге бұл жұмыстың бірде талдау, бірде жинақтау өзгешелігі бар (еңбектің бірінші тарауын қараңыз) мұнысыз осы заманғы эпикалық дәстүрдің зерттелуінің жай-күйін білу, анықтау мүмкін емес еді.

Қандай болсын ғылыми зерттеу жұмысы, егер де автор өзінен бұрынғыларды жинақтау, қорыта отырып, өз жаңалығын қосса ғана, оның еңбек болып жазылуға да, жарық көріп басылып шығуына да еркі бар деп айта аламыз. Демек, бұл зерттеу еңбекте жоғарыда айтылған ой-пікірлерге жататындары төмендегілер:

Алдымен қазақтың эпикалық дәстүрі туралы ғылымның даму тарихы жан-жақты толығырақ түрде

қарастырылды. Октябрь революциясына дейінгі жай-күйінің байланысы сөз болғанда біздің дәуіріміздегі эпикалық дәстүр екі кезеңге бөлініп алынды. Бірінші кезең — отызыншы жылдардың аяғына дейінгі мерзім, екінші кезең — қырқыншы жылдардың басынан кейінгі жылдар. Неге осылай қарастыру қажет болғандығы жайында жұмыста дәйекті дәлелдемелер баршылық.

Осы екі кезеңге бөлу арқылы белең-белеңде көрінген эпикалық жыр жайындағы белгілі еңбектерді тұтас алып, топтай отырып, әр дәуірдегі ғылыми талап деңгейінен оларға өз ойымызды, өз пікірімізді білдіруге тырыстық. Сөйтіп, эпикалық дәстүрдің зерттелуін кеңірек те тереңірек шеңберде алып қарап, алдымызда оны сарапқа салу міндеті тұрды.

Мұнан кейінгі зерттеу саласының жалғасы Қазақстандағы революцияға дейінгі эпикалық дәстүрдің мән-маңызы, жай-жапсары болды да, сол дәстүрді дамытудағы ақындардың ролі сипатталды. Ақындардың репертуары соны фактілермен дәлелделініп, олардың творчестволық қабілетіне, өзара ерекшеліктеріне тың тұжырымдар жасалынды, зерттеушінің аңғарған ғылыми байламдары баяндалды.

Қазақ халқының эпикалық жырының даму тарихына байланысты әрбір дәуірде эпосқа дәстүрден не қосылды деген мәселелерге нақты мысалдар келтіріле топшыланады.

Бұл жұмыстың соңғы тарауында байырғы эпикалық дәстүрдің біздің уақытымызда реалистік дәстүрге ауысып, жаңа үлгіде дамып, поэма түріне айналып отырғандығын айқынырақ ашып қарастыруға бел байладық.

Жанрдың жалғастырылып, тұтас алынып қаралуы — осы зерттеудің маңызды мақсаттарының бірі қалпында көкейтесті проблема ретінде көрініп, оған алғашқылар қатарында пішім жасап, пікір айту біздің үлесімізге тиіп отыр.

Еңбекте мұнан басқа да ғылымдық мәні бар деп есептелетін материалдар берілді. Мәселен, осы заманғы ақындардың жазғандары, шығарғандары Октябрь революциясына дейінгі ақындардың қолжазба, жарық көрген баспа нұсқаларымен қатар алынып, салыстырыла талданылды.

Эпикалық шығармалардың әрбір нұсқаларын өзара жарыстыра салыстыру, сөйтіп оны басқа халықтардың ұқсас туындыларымен байланыстыра қарастыру, зерт-

теу әдісі тиімді болып саналса, біздің дәуірімізде ол оңтайлы да орнықты проблема санатында қалып отырса, бұл еңбекте осы мәселеге де назар аударылды.

Міне, аталмыш еңбекте алдымызға қойған проблемалық мәселелеріміз, көздеген ғылыми мақсатымыз осындай болды.

Сөйтіп осы заманғы эпикалық дәстүр әдетте ақындарда дағды бойынша сақталады. Бұл күнде ақын — халық поэзиясын ауызша тудыратын, жазып шығаратын ең елеулі де творчестволық тұлға. Фольклор шығармаларын ауызекі шығаратын және орындайтын дарға қарағанда, ақындар қатары көптігінде ғана емес, шынтауайтқа келгенде, жыраулар, жыршылармен салыстырғанда, ақындар өлдеқайда саны жағынан да мол. Ақындар творчасына қажетті болып саналатын осы заманның тынысын жырлауы, уақытқа үн қосуы жағынан ақындар алдымен көзге ілінеді және солай болып та келе жатыр.

Біздің советтік дәуірімізде ақындардың осы заманды жырлауға қатты ынта қойып қызығуы — олардың эпос жырлаушысы ғана емес екендігін және оны қазақ халқының өткендегі тарихы — дәстүрлік эпосты жадында жақсы сақтай отырып түсінетіндігін көрсетеді, яғни оның өткеннің айнасы ретінде сипатталатынын жоққа шығармайды, бірақ совет ақындарының эпикалық творчасындағы ең негізгі нәрсе — осы заманды кескіндеу, суреттеу болып табылады. Сондықтан олардың творчасындағы эпикалық дәстүр өткен өмірді елестететін байырғы, мұралық эпостан, сонымен бірге осы қазіргі күннің тарихын сипаттайтын поэмалардан тұрады. Жанрлардың осылай бөлінген қай тобын алып қарамайық, дәстүр көріністері байқалып тұрады.

Байырғы мұралық эпостың сюжеті, тақырыбы, кейіпкерлері, поэтикасы, өлеңдік құрылысы, орындаушылық түрі дәстүрлік болып келеді. Ал поэмада ақын неғұрлым талантты, өнерлі болған сайын, оның творчасы бастауы айқынырақ көрінген сайын дәстүр де көбірек жаңарып, жаңғырып отырады.

Поэмалардың тақырыптары да, сюжеттері де жаңадан алынады. Олардағы суреттелетін кейіпкерлердің психологиялық құбылысы, дүниені танып-түсінуі басқаша түрде беріледі. Әрине, әлі де дәстүрлік деп есептелетін сюжеттік жағдайлар, мінез-құлық ерекшеліктері, кейіпкерлердің әр түрлі әрекеттері бар екендігін де көреміз. Бірақ, тұтастай түйіп айтқанда, сюжет

те, тақырыптар да, қатысатын кейіпкерлер де советтік өмірдің шындығын бейнелеп көрсетудің мақсатын көздейді, соны паш етеді. Қарап отырсақ, көркемдік тәсіл мен стилистика ең дәстүрлік элемент болып табылады. Бірақ мұнда да жаңару, жаңғыру процесі жүріп жатады.

Өмірде мұндай процесс нені тудырады дегенге келсек, олар мыналар: біріншіден, көркемдеп, нақыштап, кескіндеп көрсетіп беру — өзгеріп отыратын шындықтың, өмірдің өзі. Екіншіден, ақындардың сана — сезіміндегі, өнерге көзқарас жүйесіндегі негізгі өзгерістер — советтік көркем сөз шеберлеріне ортақ. Жалпы алғанда, бұлар — қазақ совет мәдениеті өркендеуінің және ақындардың жазба ақындармен, жазушылармен байланысының бірте-бірте өсуінің нәтижесінде барып пайда болған дәстүрлік эпоспен салыстырғандағы жанрлық құрамдағы өзгерістер.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Эпос және совет фольклористикасы	6
Қазақстандағы революцияға дейінгі эпос дәстүрі	79
Совет ақындарындағы эпос дәстүрі	135
Соңғы сөз	210

Турлыбек Сыдыков

НАСЛЕДИЕ ВЕКОВ

(на казахском языке)

Рецензент: академик *А. Х. Маргулан*.

Редакторы *С. Мусина, Н. Канафин*.

Художник *А. А. Джусупов*.

Худож. редактор *Д. А. Безруков*.

Техн. редактор *Л. И. Шашкова*.

Корректор *Н. Калижарова*.

ИБ № 1410

Сдано в набор 28.11.79. Подписано к печати 25.02.80.
УГ 14098. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага тип. № 1. Литературная
гарнитура, печать высокая. Усл. печ. л. 11,3 л. Уч-изд. л. 12,6 л.
Тираж 10 000. Заказ 1352. Цена 60 коп.

Ордена Дружбы народов издательство «Казахстан» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. 480009, г. Алма-Ата, ул. Советская, 50.

Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «КИТАП» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.

**«ҚАЗАҚСТАН» БАСПАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕР
БАС РЕДАКЦИЯСЫНАН 1980 ЖЫЛЫ
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ МЫНАДАЙ
ОЧЕРКТЕР ЖИНАҒЫ ШЫҒАДЫ:**

1. Авторлар коллективі. Армысың, ардақты адам. Бағасы 50 т.
2. Авторлар коллективі. Өмір оттары. Бағасы 50 т.
3. Р. Иманғалиев. Мың тарау. Бағасы 15 т.
4. К. Есімов, С. Ақтаев. Таныс дауыс. Бағасы 5 т.

60 T.

1955

